

B. TO'XLIYEV, M. SHAMSIYEVA, T. ZIYODOVA

O'ZBEK TILI O'QITISH METODIKASI

Toshkent - 2010

74.58

T98

To‘xliyev, B.

O‘zbek tili o‘qitish metodikasi [Text] / B. To‘xliyev, M. Shamsiyeva, T. Ziyodova ; red. T. Niyazmetova. - Toshkent : Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2010. - 184 b.

ББК 74.58

I. Shamsiyeva, M. II. Ziyodova, T.

O‘zbek tili o‘qitish metodikasi kursi uchun bakalavriat yo‘nalishi bo‘yicha yaratilgan mazkur o‘quv qo‘llanmada “Kadrlar tayyorlash milliy dasturi”, “Ona tili ta’limi Konsepsiyasi”, “Ona tilidan davlat ta’lim standarti” talablariga muvofiq talabalar va o‘quvchilarning kommunikativ savodxonligini oshirish, ona tili mashg‘ulotlarini yangi pedagogik texnologiya asosida tashkil etish, til darslari samaradorligini hozirgi zamon talablari darajasiga olib chiqish va dars jarayoniga tatbiq etishning usul hamda vositalari haqida baholi qudrat tavsiyalar berildi. Unda zamonaviy yo‘nalishlar bo‘yicha yaratilgan qo‘llanmalar, darsliklar, maqola va ma’ruza matnlariga tayanildi.

Darslik pedagogika universitetlari va institutlarining filologiya fakulteti talabalari uchun mo‘ljallangan.

“O‘zbek tili o‘qitish metodikasi” O‘zbekiston Respublikasi oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi tomonidan nashrga tavsiya etilgan.

Mas’ul muharrir:

T. Niyazmetova, *f.f.n., dotsent*

Taqrizchilar:

M. Qodirov *f.f.n., dotsent O‘zMU*

I. Azimov, *f.f.n., dotsent*

№729-40-54

ISBN 978-9943-06-301-3

© B. To‘xliyev, M. Shamsiyeva, T. Ziyodova. “O‘zbek tili o‘qitish metodikasi”

KIRISH

Mustaqillik sharofati bilan o'zbek diyorida ham yangilanish, rivojlanish davri boshlanib, ijtimoiy hayot umumjahon andozalariga mos taraqqiyot yo'nalishlariga jadal sur'atlar bilan kirib bormoqda. Xalq xo'jaligining barcha sohalari, shu jumladan, ta'lim sohasida ham ulkan islohotlar amalga oshirilmogda.

Mustaqillikning birinchi kunlaridanoq mamlakatimizda yosh avlod tarbiyasiga jiddiy e'tibor berila boshlandi. "Ta'lim to'g'risida"gi Qonun, "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi"ning qabul qilinishi ushbu jarayonlardagi eng muhim bosqich sifatida xarakterlanadi.

Yaxshi bilimziki, til va nutq ajralmas yaxlitlikni tashkil etadi. Shunga qaramay ular ayni bir xil hodisa ham emas. Ular nutqiy faoliyatning asosini tashkil etadi. Insonning nutqiy faoliyati zimmasiga ortilgan vazifalar nihoyatda ko'p. Shulardan biri kommunikativlik vazifasidir. Bu uning kishilar orasidagi aloqa, munosabat, muomalani ta'minlashi bilan bog'liq. Bunda axborotlarni boshqalarga yetkazish, o'zaro fikr almashish amalga oshadi. Uning vositalari esa turli ko'rinishlarga ega. Xususan, og'zaki, yozma, shuningdek, tilshunoslikda paralingvistik deb nom olgan vositalar bo'lishi mumkin. Oxirgi turkumga har xil imo-ishoralar, mimikalar kiradi. Bunda bevosita nutqning o'zi ishtirok etishi ham, ishtirok etmasligi ham mumkin.

Og'zaki nutq, odatda, bevosita nutq jarayonini tashkil etadi. Yozma nutqda esa muayyan masofaning bo'lishi nazarga olinadi. Shunga ko'ra ularning izchilligi, to'liq yoki notugalligi ham har xil bo'lishi tabiiy.

Nutqning yana bir vazifasi uning tafakkur quroli ekanligidadir. So'z bilan "o'lukni tiriltirish va aksincha, tirikni o'ldirish mumkin" (Navoiy). So'zning inson tafakkuriga, ruhiyatiga, kayfiyatiga kuchli ta'siri ochiq haqiqatdir. Busiz badiiy adabiyotning bo'lishi mumkin emas edi.

O'zbek tili o'qitish metodikasi fani ta'limning turli bosqichlarida tilning nazariy va amaliy tomonlarini o'rganishning o'ziga xos xususiyatlarini tadqiq etishi bilan muhim ahamiyat kasb etadi.

O'zbek tili o'qitishga tegishli grammatik atamalar tizimining allaqachon shakllanganligi va ularning ta'lim amaliyotida faol iste'molda ekanligini ta'kidlash joiz. Shunga qaramay, bu sohada hali anchagina notugalliklar, har xilliklar, hatto ichki ziddiyatlar mavjudligini e'tirof etishga to'g'ri keladi.

O'zbek tili o'qitish metodikasi fanining boshqa bir qator nazariy hamda amaliy predmetlar bilan aloqadorligidan kelib chiqadigan atama va tushunchalar ham mavjud. Bunda, ayniqsa, didaktika, tarbiya nazariyasi,

pedagogik psixologiya fanlaridan o'tgan atama va tushunchalar, bevosita fanning predmeti va unga yondosh sohalardan, tilshunoslik va adabiyotshunoslikdan o'tgan atama va tushunchalar ham asosiy mavqega ega. Nihoyat, bularning eng katta qismini bevosita til o'qitish nazariyasi va amaliyotiga oid sof metodik tushuncha va atamalar tashkil etishini eslash mumkin. Mazkur qo'llanmada o'rni-o'rni bilan mana shunday atama va tushunchalarning ta'riflari, tavsif va izohlari ham berib ketildi.

Titni tizimli o'rganishga asoslangan ona tili o'qitish metodikasi talabalarni mustaqil va ijodiy fikrlashga o'rgatish, ularning lug'at boyligini oshirish, o'zgarlar nutqini tinglay va anglay olish, fikrni aniq, ixcham ifodalash, so'z tanlash va uni o'rinli qo'llash, og'zaki va yozma nutq malakalarini shakllantirish, fikr ifodalashda shakl va mazmun uyg'unligiga, mantiqiy mukammallikka erishish, "talaba — ta'lim — o'qituvchi" munosabatlarini to'g'ri tashkil etish — ta'lim samaradorligini oshirishning muhim omili ekanligini nazariy va amaliy jihatdan asoslab berishga xizmat qiladi.

O'zbek tili o'qitish metodikasi fani egallangan bilimlarni pedagogik amaliyotga joriy qilish, ilg'or pedagogik texnologiyadan unumli foydalanishga yo'naltirilgan. U ijodiy tafakkur sohibini shakllantirishning lingvodidaktik (lisoniy-ta'limiy) asoslarini o'rganadi.

Ijodiy tafakkur sohibini, ya'ni, o'sayotgan, rivojlanayotgan va taraqqiyot sari yuz tutayotgan mamlakatimiz uchun zarur bo'lgan, **ijodkor va mustaqil fikrlay oladigan shaxsni** tarbiyalab voyaga yetkazish ona tili ta'limi oldida turgan eng muhim va dolzarb vazifa hisoblanadi.

Yangi zamonaviy texnologiyalarga asoslanib tuzilgan, ta'limning jahon andozalariga mos keladigan dastur va darsliklar yaratish — davr talabi. Aynan shu nuqtayi nazardan olganda, hozirgi o'zbek adabiy tili qurilishining ilmiy talqinlari ham, lug'aviy — grammatik munosabatlar tizimi ham yangilandi va rivojlantirildi. Shu sabab, pedagogika institutlari hamda universitetlarini bitirib chiqayotgan yoshlar maxsus tayyorgarliksiz, ona tili mashg'ulotlarini talab darajasida o'tkazishga qiynaladilar. Mazkur o'quv qo'llanmada o'zbek tili o'qitishning yangilangan mazmuni, texnologiyasini — **ongli — verbal — kognitiv ta'lim** tizimiga tayanilgan holda izohlab berishga, bu haqida qisqacha tushuncha berishga harakat qilindi.

Uzluksiz konkurensiya (raqobatchilik)ka tayangan bozor iqtisodiyoti tezkor, tadbirkor, sharoitga ko'ra ish tuta biladigan, maqsadga erishish vositalarini jadallik bilan yangilay oladigan faol shaxslarga muhtoj bo'ladi. Shuning uchun G'arb davlatlarida tarbiya tizimida **bixevioristik** yondashuvdan **kognitiv** yondashuvga qarab siljish seziladi. Inson faoliyatini baholashda **kognitivizm** (ing. cognitive—ta'limiy, o'rganilgan,

o'zlashtirilgan) o'tgan asrning 60-yillarigacha pedagogika va psixologiyada hukmron bo'lgan bixevioristik yondashuvdan quyidagicha farqlanadi:

a) bixevioristik yondashuvda inson hatti-harakatlari tashqi muhit ta'siri bilan belgilanadigan, ko'p hollarda **ongsiz** reaksiyalar majmuasi sifatida tushuniladi;

b) kognitiv yondashuvda bu hatti-harakatlarda **onglilik** — ta'lim asosida hosil qilingan malaka va ko'nikmalar ustunligi tan olinadi.

Ko'rinib turibdiki, bixevioristik yondashuvda inson va tarbiya **sust**, kognitiv yondashuvda esa ular **faoldir**. Ma'lumki, bozor iqtisodiyotida yashash sharti insoniy faollikdir. Shuning uchun AQSh va G'arbda o'tgan asrning 60-yillaridayoq kognitivizm zudlik bilan pedagogika, didaktika tizimlariga kirib kela boshladi. Bu oqim o'sha davrda ancha ommalashgan ta'limning verbal (ya'ni kommunikativ muloqotda ta'lim oluvchining faolligi va o'zligini namoyon qilishga intilishi) usullari bilan birlashib, **ongli verbal** — **kognitiv ta'lim** yo'nalishini shakllantiradi. Mashhur pedagog — metodist D.Ozbel bu yo'nalishga asos solib, ta'lim jarayonida yetakchi usul — **kashfiyot** (ing.discovery) ekanligini alohida ta'kidladi. **Kashfiyot ta'lim usulining** mohiyati shundaki, ta'lim oluvchi har bir topshiriqni bajarish jarayonida yangi-yangi materiallarni kashf etish yoki nimadir yaratish bilan shug'ullanadi. Shuning uchun ta'lim jarayonida **onglilik** yetakchilik qiladi.

Sho'ro pedagogikasi ijodkor shaxsni emas, balki bilimdon **ijrochini** tarbiyalashga qaratilganligi sababli, ongli verbal — kognitiv ta'lim **usuli** tarbiya tizimida ommalashtirilmadi. Istiqolol sharofati bilan bunday to'siqlar barham topdi va O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonunida **...ijodkor shaxsni tarbiyalash ta'lim tizimining bosh vazifasi...** — deb belgilandi. Jumladan, muhtaram Prezidentimiz O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Birinchi chaqiriq IX sessiyasida so'zlagan nutqida shunday ta'kidlagan edilar: "O'qituvchining bosh vazifasi — o'quvchilarda mustaqil fikr yuritish ko'nikmalarini hosil qilishdan iborat.

Shuning uchun bozor iqtisodiyoti sharoitida o'zini oqlagan va yuqorida sanab o'tilgan psixolingvistik omillar bizning ta'lim tizimimizga ham shaxdam kirib kelmoqda".

Ta'lim jarayonida tafakkur mahsulini voqelantirishning bunday pedagogik — psixologik omillari, usul va vositalari juda ko'p va rang-barangdir. Ulardan asosiylari sifatida, quyidagilarni sanab o'tishimiz mumkin.

— Talaba, har bir mashg'ulotda darslik talabi asosida unga berilgan, yetkazilgan bilimlarni takrorlash emas, balki uning yo'llanmasi bilan yangi bilim, ko'nikma va malakalar hosil qilishi, o'zi uchun biror yangilikni

kashf etishi lozim. Bu kognitivlikning bosh omilidir.

— *Talaba passiv tinglovchi (ko'chiruvchi, takrorlovchi, bajaruvchi) emas, balki izlovchi, qiyoslovchi, kashfiyotchi bo'lishi kerak. Shuning uchun uning og'zidan (qalami ostidan) chiqqan har bir so'z, fikr, hukm, bayon uning o'ziniki (aytilgan, berilgan, eshitilganning takrori emas!) bo'lmog'i shart. Albatta, talabadan tug'ilgan bu fikr olamshumul kashfiyot yoki biror chigal muammoning yechimi emas, lekin o'qituvchi (darslik) bergan axborotning soddagina takrori ham emas. Bunday ta'lim usuli (verballik) talabada mustaqillik, mas'uliyat, o'z menligini anglash, ijod, bunyod qilish ruhini tarbiyalashga xizmat qiladi. Bunda talaba bilan tinglovchilar (jumladan, o'qituvchi) orasidagi aloqa-munosabat (fikr almashish) juda ko'p hollarda jonli og'zaki munozara, qolaversa, bahs tusini oladi.*

— *O'qituvchi (darslik)ning ta'lim oluvchiga beradigan yo'llanmasi shunday tuzilmog'i lozimki, talabalarning izlanish va ijod mazmuni mohiyatan bir yo'nalishda, lekin ular shaklan va mazmunan rang-barang bo'lmog'i kerak. Shundagina har bir ta'lim oluvchi o'zligini, ilmiy iqtidorini mumkin qadar erkinroq ifoda etish imkoniyatiga ega bo'ladi. Darsda musobaqa, bellashuv ruhi hukmronlik qiladi.*

— *Talaba, dars jarayoni (uy vazifasini bajarish va uni tahlil etish)da o'qituvchi yo'llanmasi (darslik topshirig'i) asosida izlanar, fikr qilar, muammoni topar, biror hukmga kelar ekan, o'z fikrini asoslash, isbotlash va himoya qilishga intilmog'i zarur. Mashg'ulotning tashkil etilishi va o'quv materialini bunga keng yo'l ochib bermog'i, o'rganuvchining yosh psixologiyasi va aqliy fiziologik qobiliyatiga mos bo'lmog'i zarur. Ta'limning onglilik omili mana shularda namoyon bo'ladi.*

Endilikda amaliyotga joriy etilgan Davlat ta'lim standartlari asosida boshqa fanlar qatorida "Ona tili" o'quv dasturi va shu dastur asosida yangi ona tili darsliklarining tuzilishi, ko'rinishi, shakli, o'quv topshiriqlari va materiallarini yuqorida sanab o'tilgan omillar nuqtayi nazaridan psixolog va didakt sifatida ko'zdan kechirish, yangi avlod darsliklarida, asosan, ongli verbal — kognitiv ta'lim tamoyili ustuvor bo'lib borayotganligini ko'rsatmoqda.

Bunday omillar asosida ma'lum bir o'quv predmetini to'laligicha tizimli yo'lga qo'yish til o'qitish metodikasi uchun yangilikdir. Zeroki, oldingi davrlarda bunday ta'lim usulining elementlari muammoli ta'lim sifatida ayrim mavzularni o'rganish jarayonidagina qo'llanilardi. Hozirgi zamonaviy darsliklar esa ko'proq shunday ta'lim usuliga tayanadi. O'z-o'zidan tushunarliki, bunday yondashuv til o'qitish metodikasi oldiga qator yangi vazifalarni qo'yadi.

Ma'lumki, so'z va tasavvurlar asosida mantiqiy fikrlash qobiliyati bolalarning 11-12, 15-16 yoshlarida ko'proq rivojlanadi. Bu davr V-IX sinflarga to'g'ri keladi. O'quv materiali va topshiriqlarning berilishida bosqichli ketma-ketlik hamda har bir mavzuni o'rganish jarayonida talabaniing ko'p turdagi aqliy faoliyatini rivojlantirish, amaliyotning mavzudan-mavzuga, sinfdan-sinfga murakkablasha borish yo'llari ham, o'rganish jarayonining faol kuzatishdan boshlanib, amaliy qo'llash bilan yakunlanishi ham ongli verbal kognitiv — psixodidaktik asoslarga to'la mosdir. Bunday ta'lim usulini amaliyotda izchil qo'llash, bu yo'nalishdagi ilk tajribalar bo'yicha ayrim mulohazalarni bayon etish mumkin:

I. Darsliklarda berilgan ma'rifiy materiallardagi uslubiy nuqsonlar, imloviy kamchiliklarni, topshiriqlar, matnlar, mashqlar shartidagi g'alizliklarni zudlik bilan bartaraf etish;

II. "Ona tili" mashg'ulotlarida yangi pedagogik texnologiyalarni qo'llashni o'rganish va rivojlantirish. Buning uchun birinchi galdagi vazifalar sifatida quyidagilarni sanash mumkin:

1. Ona tili ta'limida zamonaviy, yangi pedagogik texnologiyalarni o'qituvchilar orasida keng ommalashtirish lozim. O'qituvchi zamonaviy kompyuter o'quv dasturlarini, interfaol faoliyatni, kashfiyotga asoslangan ta'lim usulidan amaliy foydalanishni o'rganib olmas ekan, ta'lim natijalarida katta samaradorlikka erisha olmaydi.

2. Yangi avlod darsliklari va zamonaviy pedagogik texnologiyalar bilan o'lkaziladigan mashg'ulotlarning samaradorligini oshirish uchun talaba (o'quvchi) qo'shimcha axborot (izlanish, topish va saralash) **manbalari** bilan ta'minlangan bo'lishlari shart: hozircha bu manbalar darslikning o'zi, talabaniing xotirasidagi, kundalik turmush, boshqa o'quv fanlaridan, atrofdaigilardan so'rab-surishtirib olinadigan ma'lumotlardan iborat. Bu, albatta, yetarli emas. O'qituvchilar ona tili boyliklarini talabalarga yetkaza oladigan qomusiy ma'lumotnoma (axborotnomalar), turli xildagi (izohli, uyadosh so'zlar, ma'nodosh so'zlar, zid ma'noli so'zlar, tarixiy so'zlar, yangi so'zlar, tasviriy ifodalar, iboralar, turg'un birikmalar, so'zlarda ma'noviy darajalanish, olinma so'zlar, ters lug'atlar, asosdosh so'zlar lug'ati, ohangdosh so'zlar lug'ati, qo'shimchadosh so'zlar lug'ati, shakldosh so'zlar lug'ati v.h.) lug'atlar bilan ta'minlangan bo'lishlari (ular bosma (kitob) shaklida hamda disket shaklida berilishi mumkin) shart. Shunda darsliklarning hozirgi hajmi hamda moddiy xarajatlar keskin qisqarib, ular asosan, har bir mavzuni o'rganish (har bir mavzu doirasida **maqsadli va ijodiy fikrlash**, hamda **matn yaratish** topshiriqlari) algoritmidan iborat bo'lar edi. Albatta, bu juda katta ish. Uzlüksiz ta'limda bunday ta'lim usuliga qadam qo'yish, **ijodkor shaxs** tarbiyasini bosh maqsad qilib

qo'yish demakdir.

III. Mashq va topshiriq shartlari hamda ayrim ko'rsatmalar, ixcham ramziy belgilar bilan almashtirilsa, (chunonchi: "Bilib oling!" o'rniga ! (undov belgisi), muammo va savollar o'rniga ? (so'roq belgisi) kabi) talabalarda mustaqil va ijodiy fikrlash jarayoniga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Bundan tashqari, darsliklar, elektron o'quv adabiyotlarida berilgan matnlar, testlar, mustaqil ishlarni ijodiy lashtirish hamda takomillashtirish ustida o'ylash va izlanish lozim. Buning uchun darsliklarda o'z aksini topgan sharqona testlar, topqirlar bellashuvi, quvnoqlar va zukkolar musobaqasi uchun zarur bo'lgan savol va topshiriqlar miqdorini oshirish maqsadga muvofiqdir.

— "O'zbek tili" mashg'ulotlarida o'quv materiallari muayyan izchilikda maqsadli yo'naltirilishi, mavzuiy — muammoli tizimda, ya'ni ma'lum bir mavzu (lug'aviy—grammatik maydon) doirasida tilimizning barcha imkoniyatlaridan, ifoda va tasviriy vositalaridan bir yo'la, o'zaro bog'lanishda o'rganishga o'tish (chunonchi, fonetika, (leksikologiya, morfologiya, sintaksis) bo'limini o'rganishda matn yaratish texnologiyalariga jiddiy e'tibor berish zarur.

Birinchi qism

O‘ZBEK TILINI O‘QITISH METODIKASI O‘QUV PREDMETI, FAN HAMDA AMALIYOT SIFATIDA

“Metodika” atamasi qadimgi yunon tiliga xos bo‘lib, pedagogika fanining sohaslaridan birini anglatadi. U muayyan o‘quv predmetiga o‘qitishni bildiradi. Hozirgi paytda bu atamaning uch xil ma’no anglatishi kuzatiladi. Bular o‘quv predmeti, fan hamda amaliyot sifatidagi ma’nolardir.

*O‘zbek tili o‘qitish metodikasi fani hozirgi kungacha boy tajriba to‘pladi. U pedagogika fanlari tizimidagi mustaqil fan sifatida shakllandi, rivojlandi, hozir ham rivojlanishda davom etmoqda. Uning mazmuni ona tili ta’limining izchil tizimini ishlab chiqish, ona tili darslarini tashkil etishga oid metodik tavsiyalarni tanlash va amaliyotga joriy etishgina emas, balki **metodika sohasining zamonaviy pedagogik texnologiyalar, til o‘rganishning interfaol metodlarini o‘zida aks ettirgan ilmiy asoslarini ishlab chiqishdir.***

METODIKA O‘QUV PREDMETI SIFATIDA

Metodika birinchi navbatda o‘quv fanidir. U bo‘lajak ona tili o‘qituvchilarining nazariy va amaliy tayyorgarliklarini ta’minlashga qaratilgan. Bu tayyorgarlikni ma’ruzalar, amaliy mashg‘ulotlar, seminarlar shaklida amalga oshirish ko‘zda tutiladi. Ularning mazmuni va hajmi tegishli DTS, o‘quv dasturlari asosida belgilanadi.

O‘zbek tilini o‘rganish metodikasi fani quyidagi qismlarni o‘z ichiga oladi:

1. O‘zbek tili o‘qitish fani taraqqiyotining asosiy bosqichlari.
2. Ta’limning lingvodidaktik asoslari. Mazkur bo‘lim O‘zbek tilini o‘rgatish metodikasini o‘quv hamda ilmiy-nazariy fan sifatida o‘rganishni, uning boshqa fanlar bilan aloqasini, tadqiqot metodlarini, ta’lim tizimini, ta’limni tashkil etishdagi maqsad va vazifalar, prinsiplar, metodlar, vositalar va shakllarni nazarda tutadi.
3. Ta’limning muloqot (fonetik, leksik, grammatik, uslubiy...) vositalarini o‘rganishning metodik asoslari.
4. Muloqot faoliyati (eshitish, gapirish, o‘qish, yozish, yozma nutq) ga o‘rgatishning metodik asoslari.
5. Ta’lim jarayoni (mashg‘ulotlar, dars tiplari, til o‘rganish)ni nazorat qilish, baholash, auditoriyadan tashqari tashkil etiladigan ish shakllari, ta’limning zamonaviy texnologiyalarini rejalashtirish) ni tashkil etish

va ta'minlash.

6. Ona tili o'qituvchisining professogrammasining mazmuni hamda ona tili o'qituvchisiga qo'yiladigan talablar.

7. Ona tiliga o'rgatishning bosqichlari, darajalari hamda yo'nalishlari.

O'zbek tili o'qitish metodikasi asoslarini o'quv predmeti sifatida puxta o'zlashtirish asosida bo'lajak til va adabiyot o'qituvchilari ona tili ta'limining maqsad va vazifalari (o'quv faoliyatining natijasi qanday bo'lishi kerak?) qanday ekanligini, ushbu ta'lim mazmuni (nimani o'rganish kerak?)ni, tegishli tarzda ajratilgan vaqt oralig'ida tilni egallashning qanday metod va usullar vositasida ta'minlanishi (qanday o'qitish?)ni, qo'yilgan maqsadga erishish va rejalashtirilgan ta'lim mazmunini amalga oshirishda qanday (nimaning vositasida) vositalardan foydalanish zarurligini bilib olishadi.

Qisqacha qilib aytganda, ona tili o'qitish metodikasi fani bo'lajak til va adabiyot o'qituvchilarida kasbiy layoqatlilik hamda kommunikativ layoqatlilikni shakllantirishdan iboratdir. Kasbiy layoqatlilik deganda tilni o'qitishga oid usul va metodlar bilan tanishish asosida tilni o'rgata olish qobiliyati nazarda tutiladi. Kommunikativ layoqatlilik deganda esa o'rgatilayotgan tilga nisbatan egallangan bilim, ko'nikma va malakalarni tatbiq eta olish qobiliyati ko'zda tutiladi.

Alohida ta'kidlash lozimki til o'qitish metodikasi fanining obykti tildir. Xuddi shu narsa uning boshqa barcha o'quv predmetlaridan farqli jihatini tashkil etadi. Yaxshi ma'lumki, til belgilar tizimidan iborat. Bu belgilar yozuv yoki tovushlardan iborat bo'lishi mumkin. Ular vositasida kishilik jamiyati a'zolari o'zaro fikr almashish imkoniga ega bo'lishadi. Nemis faylasufi va tilshunos olimi V.Gumboldning obrazli tarzda ifodalaganidek, "til – xalq ruhidir, unda millatning "barcha xislatlari" muhrlangan bo'ladi". Fikr ifodasining quroli hamda kishilar orasida muloqot vositasi vazifasini ado etish tilning eng muhim xususiyatidir. Xuddi shuning uchun til ham ona tili, ham xorijiy til sifatida o'rganiladi.

Olimlarning ko'rsatishicha, bolalar ona tili xususiyatlarini o'rganishga besh yoshidayoq tayyor bo'ladi.

Metodika fanini o'quv predmeti sifatida uch turga ajratish mumkin: *umumiy metodika, xususiy metodika, maxsus metodika.*

Umumiy metodika ona tilini o'qitishning qonuniyatlari va xususiyatlari tavsifiga bag'ishlangan bo'lib, bunda o'qitishning ta'lim bosqichlari va yo'nalishlariga bog'liq bo'lgan aniq shart-sharoitlari e'tiborga olinadi. Jumladan, o'quvchilarning tarkibi rang-barang bo'lishiga qaramay, o'quv materiallarini tanlash, ularni o'quvchilarga yetkazish usullari, mashqlar tizimi, texnik vositalar bilan ishlash

usullari, ta'limning turli sharoitlaridagi baholash tizimi bir xil bo'lishi mumkin.

Xususiyl metodikalar ona tili o'qitishni alohida sharoit va talablar doirasida o'rganishni ko'zda tutadi. Ba'zan tilga o'rgatishning umumiy qonuniyatlarini bilishning o'zi kamlik qiladi. Hayotda til o'qitishning mutlaqo o'ziga xos, maxsus muammolariga duch kelib qolish mumkin. Bu ta'limning turli bosqichlari, tiplari bilan, o'quvchilar kontingentining o'ziga xos xususiyatlari bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Xuddi mana shu holatlar xususiyl metodikaning obyektini bo'la oladi. Nofilologik yo'nalishlarda ona tilini o'rgatish metodikasi, lotin yozuvi asosidagi yangi o'zbek alifbosi va imlosini o'rganish xususiyatlari va boshqalar ayni mana shu tipdagi o'rganish obyektlari sirasiga kiradi.

Maxsus metodika o'rganilayotgan tilning alohida olingan bir jihati bilan bog'liq bo'ladi. Bunga tilning alohida aspektlari, maxsus texnik vositalar yordamida til o'rganish, maxsus sharoitlar vositasida til o'rganish, mashg'ulotlarda nazorat qilishning alohida ko'rinishlaridan foydalanish, tilga oid auditoriyadan tashqarida tashkil etiladigan mustaqil ishlar va boshqalar kiritilishi mumkin. Badiiy asar tili vositasida ifodali o'qishga o'rgatish, dialogik nutqni o'rganish xususiyatlari, adabiy talaffuz me'yorlarini o'rganish, sheva xatolarini bartaraf etishda badiiy asarlardan foydalanish va boshqa holatlarda maxsus metodikaga zarurat seziladi.

METODIKA FAN SIFATIDA

Metodika pedagogika turkumiga kiradigan fan sohasidir. Yuqorida aytganimizdek, metodika pedagogikaning xususiyl didaktika tarmog'iga tegishlidir. U alohida olingan o'quv predmetining o'qitish nazariyasini tashkil etadi. O'zbek tili o'qitish metodikasi fan sifatida shu tilga o'rgatishning maqsadi, mazmuni, vositalari, metodlari, tashkiliyl shakllarini o'rganadigan, shuningdek, uni o'rganish jarayonida shu til vositasida tarbiyalash hamda uni egallash haqidagi ta'limotdir. Metodika atamasi ta'lim, tilni egallash hamda undan foydalana olish tushunchalarini yaxlit holda ifodalaydi.

Ta'lim o'qituvchi va o'quvchilarning hamkorlikdagi faoliyati bo'lib, shu jarayonda shaxsning taraqqiyoti, uning ma'lumoti va tarbiyasi ham amalga oshadi. Til darslarida o'qituvchi o'z bilimi, ko'nikma va malakalarini mashg'ulotlar vositasida o'quvchilarga yetkazadi, o'quvchilar esa mazkur tajribani o'zlashtirib boradi, oxir-oqibatda esa shu tildan foydalanish qobiliyatiga ega bo'lib borishadi. Bunda turli hayotiy vaziyatlarda tildan muloqot vositasi sifatida foydalanishlari nazarda tutiladi. Tilni bunday

tarzda o'zlashtirishdagi asos ta'lim jarayonida egallanadigan bilim, nutqiy ko'nikma va malakalar bo'lib, ular yaxlitlikda o'quvchilarning kommunikativ layoqatlilikini tashkil etadi. Tilni o'rganish jarayonida o'quvchilar o'zlashtirishning rang-barang ko'rinishlaridan foydalanishadi, ya'ni o'zlashtirilayotgan ma'lumotlarni qabul qilish, qayta ishlab chiqish hamda amaliyotga tatbiq etishda ular o'zlarigagina xos bo'lgan ayirma va tafovutlarga tayanishadi.

Metodika fani til o'rgatishning ilmiy-nazariy asoslarini o'rganish bilan shug'ullanadi. O'zbek tilini o'rganish metodikasining o'z predmeti bor. Bu o'zbek tilidir. O'zbek tili ona tili o'qitish metodikasi fanining ham maqsadi, ham vositasidir. Tilni o'rganish maqsadi o'quvchilar uchun til tizimi bilan tanishish hamda ulardan amaliyotda, hamda ilmiy-tadqiqot faoliyatida foydalanish imkonini beradi. Ta'lim vositasi sifatida esa til tegishli matnlardagi axborotlarni o'zlashtirish hamda tegishli shart-sharoit hamda ehtiyojlarga mos va munosib bo'lgan matnlarni yaratish uchun asos bo'ladi.

O'zbek tilini o'qitish metodikasining tegishli tushunchalar tizimi ham mavjud. Ular o'ziga xos atamalar bilan ifodalanadi.

O'zbek tili o'qitish metodikasi fanining tadqiqot obyekti tilga o'rgatish jarayoni bo'lib, uning asosiy mohiyatini o'qituvchi tomonidan o'quvchilarga til haqidagi bilimlarni yetkazish hamda muloqot jarayonida tildan foydalanishga oid ko'nikma va malakalarning shakllanishi tashkil etadi. Ta'lim jarayonida ona tili vositasida o'qituvchi va o'quvchining dars paytidagi o'zaro hamkorligi, o'quvchilarning mustaqil ishlari, ular bilan auditoriyadan tashqari ishlar shaklida ta'lim, tarbiya, umumiy rivojlanishga oid masalalar hal etiladi.

METODIKA AMALIYOT SIFATIDA

Metodika fanining yana bir qirrasini uning amaliy xarakteri bilan belgilanadi. Zero, u ta'lim jarayonida o'z oldiga qo'ygan maqsad va vazifalariga erishishni ta'minlaydigan o'qituvchi mehnatining shakl hamda usullari majmui haqida tasavvur beradi. Atama anglatayotgan mazkur ma'no "o'qitish texnologiyasi" yoki "mehnatni ilmiy tashkil etish" tushunchalarida ham mujassamlashgan.

Til o'qitish metodikasini o'rganish — turli ta'lim bosqichlariga mos, qulay metodlarni izlash, tanlash, amaliyotda qo'llay bilishdir. U ilg'or tajribalarni umumlashtirish, o'qitishning zamonaviy texnologiyasini ishlab chiqish va undan samarali foydalanishga asoslanadi.

Savol va topshiriqlar:

- 1. Metodika fani nimani o'rganadi?*
- 2. Metodikaning o'quv predmeti sifatidagi o'ziga xosliklarini izohlab bering.*
- 3. Uning fan sifatidagi xususiyatlarini tushuntiring.*
- 4. O'zbek tili o'qitish metodikasi fanining boshqa fanlar (fonetika, grafika, hozirgi o'zbek adabiy tili, shevashunoslik, tilshunoslik asoslari)dan farqini tushuntirib bering.*
- 5. Aniq misollarda umumiy, xususiy hamda maxsus metodikaning o'ziga xosliklarini izohlab bering.*

Ikkinchi qism

O‘ZBEK TILI O‘QITISH METODIKASINING BOSHQA FANLAR BILAN ALOQASI

Biz ona tili o‘qitish metodikasining mustaqil pedagogik fan ekanligini bilib oldik. Shu bilan birgalikda u bir qator boshqa fanlar bilan zich aloqadorlikda yashaydi. Ularning eng asosiylari haqida to‘xtab o‘tish joiz ko‘rinadi. Bular qatorida falsafa, mantiq, lingvistika, pedagogika, psixologiya, sotsiologiya, jamiyatshunoslik va boshqalarni kiritish mumkin. Boshqa fanlarga oid ko‘rsatkich va faktlar esa bilvosita aloqadorlikka ega.

Metodika va pedagogika

Yuqorida metodikaning pedagogika fani alohida sohasi – didaktikaning tarkibiy qismlaridan biri ekanligini aytib o‘tdik. Didaktika har qanday fanni o‘qitishning umumiy qonuniyatlarini o‘rganadi. Xususiy didaktika esa alohida olingan bitta predmetning o‘ziga xos xususiyatlarini o‘rganish bilan shug‘ullanadi. Demak, o‘zbek tilini o‘rganish metodikasi faqat shu tilni o‘rganish xususiyatlariga bag‘ishlangani bilan ajralib turadi.

Metodika fanining ko‘plab kategoriyalari, atamalari pedagogika fanidan o‘zlashgan. Xususan, ta‘lim prinsiplari, ta‘lim jarayoni, unga oid qonuniyatlar, metodlar, ta‘limning tashkiliy shakllari shular jumlasidandir. Ta‘lim, o‘qitish, amaliyot, tarbiya, bilim, rivojlanish, o‘zlashtirish singari pedagogik kategoriyalar metodika sohasida ham faol qo‘llanadi. Albatta, ularning shu sohaga oid mazmun bilan boyiganligini ham e‘tirof etish kerak. Demak, metodika sohasida umumdidaktik qoida va tamoyillar bilan birgalikda, faqat shu sohaga, til o‘qitish didaktikasiga xos bo‘lganlari ham qo‘llanadi. Masalan, ta‘limning umumdidaktik prinsiplari hisoblangan ko‘rgazmalilik, onglilik, tushunarlilik, bolaning yosh xususiyatlarini e‘tiborga olish bilan bir qatorda metodikada ta‘limning og‘zaki shakli, kommunikativlik, nutqiy faoliyat shakllarining o‘zaro aloqadorligi singari alohida tamoyillar ham o‘rin olgan.

Metodika va psixologiya

Psixologiya – “inson faoliyati va hayvonlar xatti-harakati jarayonida voqelikning psixik aks etishi, ruhiy jarayonlar, holatlar, hodisalar, xislatlar to‘g‘risidagi fan” (O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi. 7-jild. Toshkent, 2004, 189-bet). Psixologiya fani metodika uchun tilni o‘rganish xususiyatlari, o‘quvchilarning individual-psixologik o‘ziga xosliklari,

haqidagi ma'lumotlarni beradi. Bular ta'lim jarayonida, bilimlarni, nutqiy ko'nikma va malakalarni shakllantirish jarayonida e'tiborga olinishi lozim. Psixologiya bo'lajak o'qituvchilarni tilni egallash motivlari, o'qish jarayonida xotiraning shakli va ahamiyati, o'quv faoliyatining xarakteriga ko'ra o'quvchilarning o'ziga xosliklari haqidagi tasavvurlar bilan qurollantiradi.

Motiv psixologiyadagi asosiy kategoriyalardan bo'lib, muayyan bir faoliyatga nisbatan intilishni anglatadi. Bu intilish esa insondagi muayyan bir (biologik, ilmiy, ma'rifiy, aqliy, axloqiy-ma'naviy, estetik) ehtiyojlarni qondirish bilan aloqadordir. Til darslaridagi motivlarni tabiatiga ko'ra ikkiga ajratish mumkin:

- a) anglangan motivlar;
- b) anglanmagan motivlar.

Anglangan motivlar sirasiga shaxsdagi qiziqish, e'tiqod, ishonch, intilishlar kiritiladi. Motivlar obyektiv (tildan xizmat faoliyatida foydalanish, uning ifoda imkoniyatlarini chuqurroq anglash) va subyektiv (yaxshi baho olish, rag'batlantirish) tiplarga ajratiladi.

O'qituvchi o'quvchilarning o'quv faoliyati bilan bog'liq bo'lgan motivlarni bilishi hamda imkoniyat doirasida ularni kengaytirib borishi shart. Buning asosiy omillari sifatida quyidagilarni ko'rsatish mumkin: o'quv materialidagi yangiliklar, mashg'ulotlarga nisbatan qiziqish, o'qituvchining tegishli materiallarning amaliy faoliyat uchun muhimligini tushuntirishga oid malakasi.

O'rni kelganda alohida ta'kidlash lozimki, til o'rganish jarayonida o'quvchilardagi xotira tiplariga xos xususiyatlarini e'tiborga olish juda muhim ahamiyat kasb etadi. Psixologiyada qisqa muddatli va uzoq muddatli xotiralar, emotsional va obraz xotirasi, so'z-mantiq xotirasi, ixtiyoriy va ixtiyorsiz xotira kabi turlar tasnif qilinadi. Shuningdek, ko'rish xotirasi, eshitish xotirasi, aralash xotiralar, mantiqiy va obrazli, erkin (ongli) yoki erkin bo'lmagan (intiutiv) xotira tiplari mavjud.

Kommunikativ xususiyatlarga ega yoki ega emasligiga ko'ra o'quvchilar ikkiga ajratiladi. Ularning bir tipini ekstravertlar, boshqasini intravertlar degan guruhlariga ajratishadi. Birinchi tipga mansub o'quvchilar muloqotga juda oson kirishadi, ular uchun guruhli mashg'ulotlar juda qiziqarli bo'ladi, rolli o'yinlarda zavq bilan ishtirok etishadi, til topqirligida ularning faolligi kuzatiladi. Ikkinchi tipdagilar esa til materiallarining tahlilida, qoidalarni ongli tarzda o'zlashtirishda ajralib tursalar-da, muloqotga qiyin kirishadi, xato qilib qo'yishdan qo'rqanlari uchun imkoni boricha kam gapirishga harakat qilishadi. Bunday o'quvchilar uchun nutqiy faoliyatdan ko'ra izohli mashg'ulotlar

afzal bo‘ladi, ular uchun o‘qish va yozma ishlarni bajarish asosiy ish shakllari bo‘lgani ma‘qul.

Metodika va psixolingvistika

Psixolingvistika nisbatan yosh fanlardan biri bo‘lib, nutqning hosil bo‘lishi, nutqni idrok etish va shakllantirish jarayonlarini til tizimi bilan o‘zaro aloqadorlikda o‘rganadi. Unda psixologiya va lingvistika fanlari uyg‘un holda sintezlashgan. U tekshirish manbaiga ko‘ra lingvistikaga, ularni tekshirish metodiga ko‘ra esa psixologiyaga yaqin turadi.

Metodika va tilshunoslik

O‘zbek tili o‘qitish metodikasi birinchi navbatda umumiy tilshunoslik hamda tilshunoslikning nazariy asoslari bilan chambarchas bog‘liqdir. Tilshunoslik o‘zbek tili o‘qitish metodikasi uchun eng yaqin va muntazam aloqadorlikda bo‘ladigan fandır. Tilshunoslik – tilning qurilishi va amaliyotiga oid umumiy qonuniyatlarini o‘rganuvchi fan. Tilni o‘rganish metodika fanining predmetini tashkil etadi. Ayni shu sohaning tilshunoslik uchun obyekt ekanligini esda tutish lozim.

Ta‘limning lingvistik mazmuni til (fonetika, leksika, grammatika grafika, orfografiya) tilning funksional uslublari (ilmiy, publitsistik, rasmiy – idoraviy, so‘zlashuv, badiiy) tarkibiga kiruvchi gap modellari, nutq tiplari (dialog, monolog, polilog) va janrlari yo‘nalishlarida namoyon bo‘ladi. Metodika uchun eng muhim bo‘lgan asosiy lingvistik qoidalar esa quyidagilardan iboratdir:

Til ilmi ta‘limi maqsadlarida til va nutq tushunchalarini farqlash. Bunday farqlash dastlab shvetsariyalik mashhur tilshunos Ferdinand de Sossyur (1857-1913) tomonidan amalga oshirilgan edi. F.Sossyur “Hind-Ovrupa tillarida dastlabki unililar tizimi haqida memuar”, “Sanskrit tilida absolyut qaratqich kelishigining qo‘llanishi haqida” singari tadqiqotlar muallifidir. Garchi u uzoq yillar davomida o‘qituvchilik faoliyati bilan shug‘ullangan bo‘lsa-da, bu davrlarda uning birorta ham umumnazariy asarlari e‘lon qilingan emas. “Umumiy tilshunoslik kursi” kitobini esa uning vafotidan so‘ng talaba-shogirdlari Sharl Balli va Alber Seshe konspektlar asosida yig‘ishgan. Garchi Balli 1895-1905, Seshe esa 1891-1893 yillar davomida bir qator fanlar bo‘yicha F.Sossyurdan leksiyalar eshitgan bo‘lsa-da, ularning o‘zlari “Umumiy tilshunoslik kursi”ni tinglashgan emas. Bu kursni 1910-1911 yillarda Seshening turmush o‘rtog‘i eshitib yozib olgan, Seshe ulardan foydalangan edi. Xuddi shuningdek, kitobni tayyorlashda A.Ridlinger yozuvlaridan ham foydalanishgan. Kitob juda tez shuhrat qozonadi. U tilshunoslikdagi

ko'plab yo'nalishlarning paydo bo'lishi va rivojlanishiga yo'l ochib berdi. Ayniqsa, struktur tilshunoslik F.Sossyur tufayli keng quloch yoydi. Psixologik hamda sotsiologik tilshunoslik g'oyalari ham F.Sossyur tomonidan qo'llab-quvvatlandi.

F.Sossyurning til va tafakur munosabatalariga oid kuzatishlari, ayniqsa, katta ilmiy ahamiyat kasb etadi. F.Sossyur uchta tushunchani o'zaro aloqadorlikda tekshiradi. Bular, nutqiy faoliyat, til va nutq. Uning talqinicha, nutqiy faoliyat rang-barang xarakterga ega. Til tushunchasi nutqiy faoliyat tushunchasi bilan umuman mos tushmaydi. Til – nutqiy faoliyatning faqat ma'lum qismi, uning ijtimoiy uzvi, xolos. Til – belgilar tizimi bo'lib, nutqiy faoliyatning namoyon bo'lishidagi barcha holatlar uchun asosdir. Nutqiy faoliyat – til imkoniyatlarining amalga oshish holatlaridir. U tilning individual tarzdgagi qo'llanishi, fikrning til yordamida shakllanishi va shakllantirilishiga oid usullar tizimidir. Tilga nutqiy faoliyat zid qo'yiladi. Nutqiy faoliyat axborotning til tizimi vositasida hamda muloqot vaziyati bilan shartlangan tarzdgagi qabul qilinishi va yetkazilish jarayonidir. Nutq – iroda va tushunchaning individual holat(akt)idir. F.Sossyurning ta'kidlashicha, “til taraqqiyoti aynan nutqiy hodisalar tufayligina amalga oshadi: bizning lisoniy malakalarimiz boshqalarni eshitish asosidagi tasavvurlar tufayli o'zgaradi”¹.

Savol va topshiriqlar:

1. *Metodika uchun qaysi fanlar asos vazifasini ado etadi? Fikringizni misollar bilan asoslang.*
2. *Metodika fanining qanday ahamiyati bor? Ularni ko'rsatib bering.*
3. *Ona tili o'qitish metodikasining tilshunoslik fanlari bilan bo'lgan aloqalari haqida nima deya olasiz?*
4. *F.Sossyurning “til taraqqiyoti aynan nutqiy hodisalar tufayligina amalga oshadi: bizning lisoniy malakalarimiz boshqalarni eshitish asosidagi tasavvurlar tufayli o'zgaradi”, – degan fikrlariga qo'shilasizmi? Uni qanday izohlash mumkin?*

---

¹ Ushbu mavzuni yoritishda N. S. Sharofutdinovanning Теория и история лингвистической науки. – Москва, Восток-Запад, 2008. kitobidan foydalanildi

Uchinchi qism

O'ZBEK TILI O'QITISH MAZMUNI

Ta'lim mazmuni masalasi pedagogika tarixida eng qadimiy va ayni paytda eng dolzarb masalalardan biri bo'lib turibdi. Pedagog olimlar jamiyat taraqqiyotining barcha davrlarida "Nimani o'qitish kerak?" degan savolga javob izlash bilan shug'ullandilar va hali-hamon bu savolga to'liq, har tomonlama mukammal javobni topa olganlaricha yo'q. Ta'lim mazmuni bo'yicha berilgan va berilayotgan barcha ma'lumotlar jamiyat va taraqqiyot uchun nisbiyligicha qolaveradi. Chunki odamlar yashaydigan jamiyat doimiy rivojlanishda, takomillashishda davom etadi va ijtimoiy taraqqiyot qonunlari asosida beto'xtov ilgarilab boradi.

Ta'lim mazmuni davlat va jamiyat talablariga ko'ra, pedagogik texnologiyalarning eng so'nggi yutuqlari asosida belgilanadi, shakllanadi.

Ta'lim mazmunini shakllantirish zamonaviy pedagogikada 4 ta muhim tarkibiy qismlar hisobiga amalga oshiriladi:

I. **Talabalar egallashi zarur bo'lgan bilimlar tizimi** (til faktlari, tushunchalar, qoidalar, ta'riflar tizimi);

II. **Tanlangan ilmiy-nazariy bilimlarga muvofiq keladigan amaliy ko'nikma va malakalar tizimi;**

Ko'nikma — egallangan tajribalar asosida muayyan faoliyatni amalga oshirish qobiliyati, **malaka** esa muayyan harakatlarni bajarish va boshqarish jarayonlarining avtomatlashuvidir.

III. **Talabalarni ijodiy faoliyat usullariga o'rgatish;** faoliyat qayta xotirlash, qisman ijodiy va ilmiy-ijodiy darajada bo'lishi mumkin;

Qayta xotirlash faoliyati — o'qituvchi tomonidan ko'rsatilgan yoki darslikda berilgan namunaga qarab mashq bajarish faoliyatidir. Bu esa o'rganuvchining faollik darajasini chegaralaydi. U izlanishga, kashf qilishga ehtiyoj sezmaydi.

Qisman izlanuvchanlik faoliyatida talaba yo'naltiruvchi topshiriqlar yordamida til hodisalarining o'xshash va farqli tomonlari ustida o'ylashi. uni topishi, avvalgi bilimlarni qisman noma'lum sharoitlarda qo'llashi lozim.

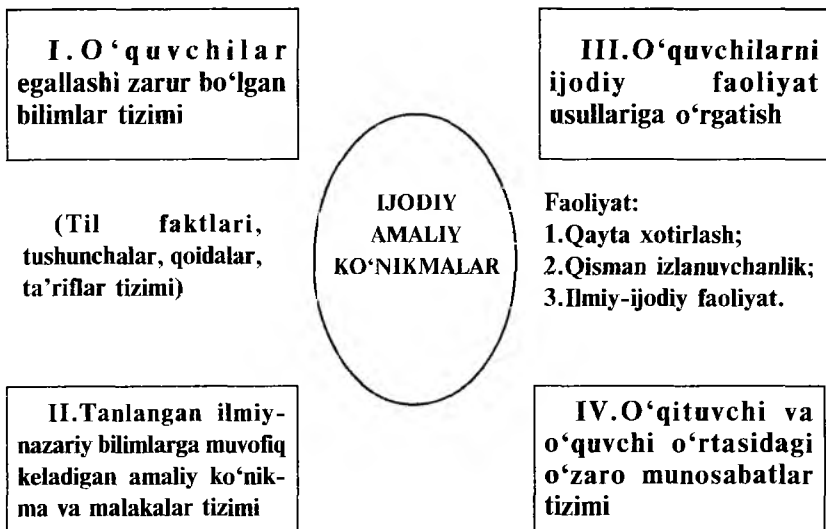
Ilmiy-ijodiy faoliyatda talaba hech qanday tashqi yordamsiz, olgan bilimlarini butunlay yangi sharoitda (masalan, kompyuterda) qo'llay olishi, faoliyat uchun zarur bo'lgan, lekin o'zida bo'lmagan bilimlar manbalarini bilishi, ulardan nutqiy vaziyat taqozosiga ko'ra unumli foydalanish usullarini egallashi talab qilinadi. Talabani ijodiy faoliyat

tajribasiga qanchalik ko'p asoslanilsa, ta'limning samaradorlik darajasi shunchalik yuqori bo'ladi.

IV. Talaba va o'qituvchi o'rtasidagi o'zaro munosabatlar tizimi (5-jadval).

Bu munosabatlar o'qituvchi va talaba o'rtasidagi o'zaro hamkorlikka asoslanmog'i lozim.

1-jadval

Faoliyat:

1. Qayta xotirlash;
2. Qisman izlanuvchanlik;
3. Ilmiy-ijodiy faoliyat.

Ko'nikma: Egallangan tajribalar asosida muayyan faoliyatni amalga oshirish qobiliyati.

Malaka: Muayyan harakatlarni bajarish va boshqarish jarayonlarining avtomatlashuvi.

Ongli verbal – kongnitiv ta'lim (OVKT) tizimi. Hakorlik tizimi. Zamonaviy pedagogik texnologiyalarning amaliy tatbiqi.

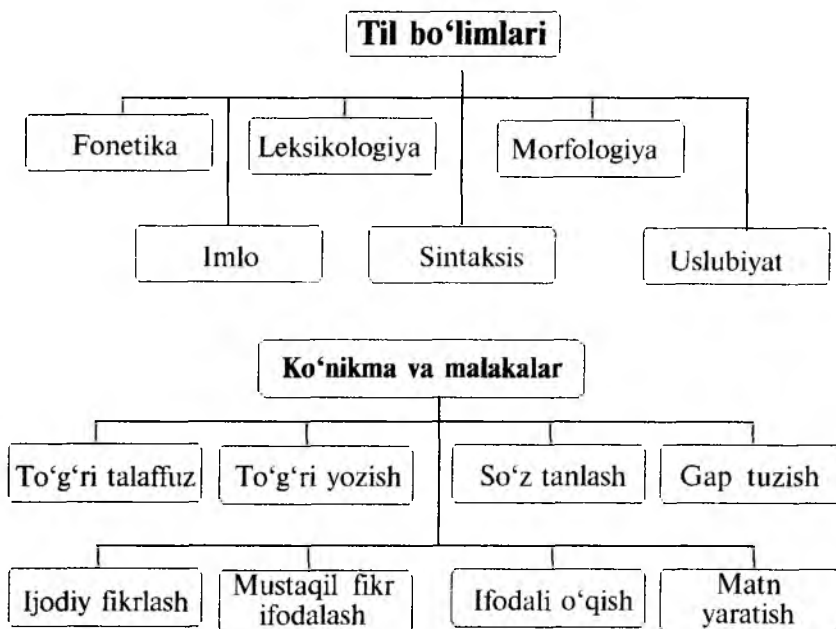
Ta'lim mazmunining bu tarkibiy qismlari chiziqsimon birin-ketinlikda joylashgan hodisalar emas, balki aylanasimon yaxlitlik bo'lib, bu aylananing boshlanish va tugallanish nuqtasi birinchi va to'rtinchi qismlarni, aylana doirasi esa **ijodiy-amaliy ko'nikmalarni** tashkil etadi.

O'zbek tili o'qitish mazmuni — fonetika, leksikologiya, grammatika (morfologiya va sintaksis), uslubiyat, to'g'ri talaffuz, to'g'ri yozish, so'z tanlash va gap tuzish; ijodiy fikrlash, fikrni to'g'ri, aniq ifodalash, ifodali o'qish (qiroat), matn ustida ishlash va matn yaratish faoliyatlarini qamrab oladi.

“Talaba — ta’lim — o’qituvchi” tizimi yangilangan ta’lim mazmunida yetakchi omildir. Bo'lajak ona tili o'qituvchisi metodika fanini chuqur o'rganishi, kommunikativ savodxonlik me'yorlari bo'yicha DTS talablarini yaxshi bilishi darkor. Shuningdek, o'quvchi so'z boyligini oshirish va boyitishning xilma-xil usullarini bilishi, til imkoniyatlaridan unumli foydalanishni o'rganishi, egallangan nutqiy ko'nikma va malakalarni mustahkamlash, rivojlantirish, takomillashtirish, ularni amaliyotga tatbiq etish yuzasidan izchil ma'lumotlarga ega bo'lishi lozim.

2-jadval

Til imkoniyatlari

Savol va topshiriqlar:

1. O'zbek tilini o'qitish mazmuniga nimalar kiradi?
2. "O'qitish mazmuni" tushunchasi doimiy, o'zgarmas tushunchami? Nima uchun?
3. Ta'limning turli bosqich va yo'nalishlarida tilni o'zlashtirish mazmuniga qo'yiladigan talablarda nimalarga e'tibor beriladi?
4. Kommunikativ layoqatlilik nima? Uning mazmuniga nimalar kiradi?
5. Ko'nikma nima? Malaka-chi?
6. "Talabani ijodiy faoliyat tajribasiga qanchalik ko'p asoslanilsa, ta'limning samaradorlik darajasi shunchalik yuqori bo'ladi", – degan fikrga qanday qaraysiz? O'z mulohazalarinigizni bildiring.

**O'ZBEK TILI O'QITISH METODIKASINING
ASOSIY MAQSADI VA VAZIFALARI**

Eng avvalo til o'rganishning asosiy maqsadi nima? degan savolga javob berib ko'raylik. Metodist olimlar uni "tilni o'rganishda o'qitishning turli usullari, metodlari va vositalari yordamida oldindan rejalashtirilgan natijaga erishish" tarzida shakllantirishgan. Ta'limning maqsadi jamiyat ehtiyojlariga mutanosib holda shakllanadi. Demak, ta'lim va tarbiya maqsadi jamiyatning ijtimoiy buyurtmasiga mos va munosib bo'lishi, o'quvchilar uchun esa aniq o'qish sharoitida bu maqsadni amalga oshirish real bo'lishi lozim bo'ladi.

O'zbek tili o'qitish metodikasining asosiy maqsadi til imkoniyatlaridan to'g'ri, aniq, o'rinli va unumli foydalanish ko'nikma va malakalarini hosil qilish; mantiqiy-ijodiy tafakkurni rivojlantirish, kommunikativ savodxonlikni oshirish; milliy istiqloq g'oyasini, sharqona tarbiyani shakllantirish; talaba shaxsini ma'naviy (balog'at va fashohat ilmi bilan) boyitishdan iborat. Til o'qitish metodikasining asosiy maqsadi quyidagi jadvalda aniq ko'rsatilgan.

3-jadval

O'zbek tili o'qitish metodikasi				
Amaliy maqsad	Tarbiyaviy maqsad	Ta'limiy maqsad	Rivojlantiruvchi maqsad	Yo'naltiruvchi maqsad

Jadvalda o'qitish maqsadi besh turda ko'rsatilgan:

1. Amaliy maqsad: til imkoniyatlaridan mustaqil va erkin foydalanish ko'nikma va malakalarini hosil qilish. Bu maqsadni amalga oshirishda o'quvchilarning tilni muloqot vositasi sifatida o'zlashtirishlari nazarda tutiladi. Shu bilan bir qatorda ayrim umumo'quv malakalarining shakllantirilishi ham nazarga olinadi. Bular qatorida darslik, o'quv qo'llanmalari va badiiy adabiyot ustida ishlay olish, o'z fikr-mulohazalarini mantiqli va izchil tarzda ifodalay bilish, ayrim qaydlarni amalga oshirish, ta'limning zamonaviy texnologiyalaridan foydalana bilish va boshqalarni ko'rsatish mumkin. Demak, amaliy maqsad faqat boshqalar bilan muloqotga kirisha olishni ta'minlashdangina iborat emas ekan. Til o'rganishdagi amaliy maqsadning bu tarzda kengroq tushunilishi uning chegarasizligini anglatmaydi. Har bir ta'lim bosqichi va aniq sharoitdan kelib chiqqan holda uning turlari ham boshqa-boshqa bo'lishi tabiiydir. Tilni amaliy jihatdan egallash darajalarini belgilash hamda bu jarayondagi oraliq va oxirgi maqsadlarni aniqlash zarurati ham mavjud. Bu mulohazalar nutqiy faoliyat turlariga ham tegishli.

2. Ta'limiy maqsad: talabalarda ijodiylik, mustaqil fikrlash, ijodiy fikr mahsulini nutq sharoitiga mos ravishda og'zaki, yozma shakllarda to'g'ri, ravon ifodalash ko'nikmalarini egallash, mantiqiy tafakkurni rivojlantirish, kommunikativ savodxonlikni shakllantirish. Bu yerda o'quvchilarning umumiy madaniy saviyasini yuksaltirishga asosiy urg'u tushadi. Asosiy maqsad til vositasida ularning dunyoqarashlarini kengaytirishdan iborat bo'ladi. Ushbu maqsadni amalga oshirishda turli mavzu va hajmdagi matnlar, o'quvchilar bilan amalga oshiriladigan suhbatlar, dolzarb hayotiy muammolarning muhokamasi, o'qilgan badiiy asarlar, ko'rilgan filmlar tahlili qo'l keladi. Ta'limiy maqsadlarga erishish o'quvchilarning mantiqiy tafakkurining rivojiga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Zero, o'quvchilar tilni egallash jarayonida reja va qisqa tezislarni tuzish, reja asosida hikoya qilish singari topshiriqlarni ham bajarib borishadi. Ular, ayni paytda, o'quvchilarning umumiy muloqot madaniyatining, aqliy mehnat usullarining takomillashib borishiga ham xizmat qiladi.

3. Tarbiyaviy maqsad: ma'naviy, g'oyaviy-estetik tarbiya berish. Til o'rganish jarayonida xalqning ma'naviy-axloqiy qadriyatlariga yaqinlashish imkoni ko'payadi. Birgina maqollarni olib ko'raylik. Ularda xalqning asrlar davomida shakllangan baholovchi-emotsional qarashlari ham mujassamlashgandir: *Qozonga yaqin yursang, qorasi yuqar, yomonga yaqin yursang, balosi yuqar. Yaxshi topib gapiradi, yomon qopib gapiradi.*

4. Rivojlantiruvchi maqsad: o'quvchi shaxsini aqliy jihatdan

rivojlantirish. Ona tilini o'rgatish jarayonida o'quvchining lisoniy qobiliyatlari bilan birgalikda ona tilini o'rganishga bo'lgan qiziqishlari ham ortib boradi, ayni paytda uning irodaviy xususiyatlari, xotirasi baquvvatlashadi, til vositasida esa olam va odamga bog'liq bo'lgan turfa ma'lumotlarni o'zlashtiradi.

5.Yo'naltiruvchi maqsad: talaba tafakkurini kelajakni ko'zlagan holda maqsadli yo'naltirish. Fanda bu turga nisbatan global yoki strategik maqsad degan nom berilishi ham tasodifiy emas. Til vositasida o'quvchilarning dunyoqarashlari kengayadi, umummadaniy saviyalari ko'tariladi, badiiy-estetik didlari kamol topadi. Agar til darslarida o'quvchining kelajakdagi maqsadlari ham uyg'unlashtirilsa (masalan, chuqurlashtirib o'rganiladigan fanlar esga olinishi mumkin), yanada katta samaralar kafolatlanadi.

Til metodikasini o'qitishning asosiy vazifasi talabalarni erkin, ijodiy, mustaqil fikrlarini og'zaki va yozma shaklda, adabiy til me'yorlari asosida to'g'ri ifodalay oladigan, bir ma'noni turli holatlarda bera bilish ko'nikmasi shakllangan, adabiy nutq me'yorlarini egallagan, yetuk murabbiylarni tarbiyalab yetkazishdir.

O'zbek tili o'qitish metodikasini o'rganish jarayonida quyidagi vazifalar bajariladi:

— o'quv mashg'ulotlarini til va nutq hodisalarini o'zaro farqlash, qiyoslash, umumlashtirish asosida olib borib, talabani mustaqil va ijodiy fikrlashi uchun keng imkoniyat yaratib berish;

— o'quvchi faoliyatini so'zga ehtiyoj hosil qiladigan o'quv topshiriqlari orqali maqsadli boshqarib borish, so'z boyligini oshirishni, tafakkur doirasini kengaytirish, nutqiy salohiyatni (og'zaki va yozma matn yaratish) shakllantirish;

— o'quvchilarning kommunikativ savodxonlik darajasini orttirishning shakl, yo'l, vosita va usullarini o'rganish.

Demak, o'zbek tili mashg'ulotlarida talabani ijodiy va mustaqil fikrlashga yo'naltirish, so'z tanlash, gapda so'zni to'g'ri va o'rinli qo'llash, o'z fikrini aniq, ixcham, ravon ifodalashga o'rgatish til o'qitish metodikasining birlamchi vazifasi bo'lsa, **“talaba — talaba”, “talaba — o'qituvchi”** tizimida o'zaro muloqotni, bahs-u munozarani to'g'ri tashkil qilish, talaba tafakkurini rivojlantirish jarayonlarini oqilona boshqarish, fikr ifodalash malakasini shakllantirishni o'rganish, talabalarni o'qituvchilik mahorati va ilg'or texnologiya bilan tanishtirib borish metodika fanining ikkinchi va bag'oyat muhim vazifasi hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi mustaqil davlat deb e'lon qilingach, ta'lim tizimini yangilash va takomillashtirish haqidagi tarixiy qarorlar qabul

qilina boshladi. Ijtimoiy hayotda tub o'zgarishlar, jamiyat hayotida keskin burilishlar yuzaga keldi. Garchi, 1992-yildayoq "Ta'lim to'g'risida"gi Qonun qabul qilinganiga qaramay, ko'p o'tmasdan uning jamiyatdagi rivojlanishning talab va ehtiyojlariga mos kelmasligi ma'lum bo'lib qoldi. Shuning uchun ham 1997-yilda yangi tahrirdagi "Ta'lim to'g'risida"gi Qonun yuzaga keldi. Ushbu Qonun ta'lim tizimida yuzaga kelgan yangiliklarning huquqiy asoslarini ko'rsatib berdi.

1997-yilda O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi to'qqizinchi sessiyasida "Ta'lim to'g'risida"gi Qonun va "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi" qabul qilindi. Yangi tahrirdagi "Ta'lim to'g'risida"gi Qonunning asosiy tamoyillari quyidagicha belgilangan:

- ta'lim va tarbiyaning insonparvar, demokratik xarakterga ega ekanligi;
- ta'limning uzluksizligi va izchilligi;
- umumiy o'rta, shuningdek, o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limining majburiylik; o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limining yo'nalishini: akademik litseyda yoki kasb-hunar kollejida o'qishni tanlashning ixtiyoriylik;
- ta'lim tizimining dunyoviy xarakterda ekanligi;
- davlat ta'lim standartlari doirasida ta'lim olishning hamma uchun ochiqlik;
- ta'lim dasturlarini tanlashga demokratik tabaqalashtirilgan yondashuv;
- bilimli bo'lishni va iste'dodni rag'batlantirish;
- ta'lim tizimida davlat va jamoat boshqaruvini uyg'unlashtirish¹.

Uzluksiz ta'limning yangi tizimi bo'yicha talabalar alohida kollejlarda kasb-hunar egallash bilan birga umumiy o'rta ma'lumotli bo'ladilar, akademik litseylarda esa, chuqurlashtirilgan umumiy ta'lim tayyorgarligi oladilar. Bunda asosiy e'tibor yoshlarda mustaqil va ijodiy fikrlash ko'nikmalarini hosil qilish va uni amalda ifoda eta olishlariga qaratiladi.

"Kadrlar tayyorlash milliy dasturi" Respublikamizda raqobatbardosh kadrlar tayyorlashning yaxlit tizimini yaratishni o'z oldiga maqsad qilib qo'ydi.

"Ta'lim to'g'risida"gi Qonun va "Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi" Respublikamizda ta'lim tizimining tubdan isloh qilinishiga, ta'lim tizimining barcha bo'g'inlari uchun Davlat ta'lim standartlari ishlab chiqilishiga asos bo'ldi (1999-yil).

Endilikda ta'limning barcha bosqichlariga oid o'quv dasturlari va darsliklari yangilangan va takomillashtirilgan, uzviylashtirilgan DTS talablari asosida yaratilmoqda.

---

¹ Баркамол авлод — Ўзбекистон тараққитининг пойдеворидир. —Т.: «Шарк», 1997, 20-бет

Savol va topshiriqlar:

1. *Ta'lim maqsadi deganda nimani tushunasiz?*
2. *Ta'limiy maqsad tushunchasini izohlab bering.*
3. *Tarbiyaviy maqsad deganda nimalarni tushunasiz?*
4. *Strategik maqsadga tavsif bering.*
5. *Ta'limning tarbiyaviy maqsadi qanday vositalar orqali amalga oshadi?*
6. *“Ta'lim to'g'risida”gi Qonunning asosiy tamoyillari til ta'limida qay tarzda amalga oshiriladi? Misollar bilan tushuntirib bering.*

O'ZBEK TILI METODIKASI FANINING ILMIY TADQIQOT USULLARI

Pedagogika va psixologiya fanlari sirasiga kiradigan ona tili o'qitish metodikasi fani ham o'zining nazariy asoslariga va ilmiy tadqiqot metodlariga ega. “Metod” so'zi yunoncha “methodos” so'zidan olingan bo'lib, tadqiqot yoki bilish yo'li degan ma'noni anglatadi. Istilohiy tarzda esa, u maqsadga erishish yo'li, usuli; qo'yilgan maqsadga erishish uchun mo'ljallangan muayyan tarzda tartibga solingan faoliyat ma'nolarini anglatadi.

Metodika fanining tayanch kategoriyalaridan biri sifatida ta'lim metodlari o'qitish tizimi komponentlaridan birini tashkil etadi. Tegishli metodlar bo'lmas ekan qo'yilgan maqsad va vazifalarning amalga oshirilishi haqida gap ham bo'lishi mumkin emas.

“Metod” tushunchasining xilma-xil talqinlarga ega ekanligini nazarda tutish lozim. Bular:

1) umumetodologik tushuncha — bunda metod bilish vositasi, borliqni, tabiat hodisalari va jamiyatni tadqiq etish usuli;

2) umumdidaktik tushuncha — o'qituvchi va o'quvchining ta'lim mazmunini o'zlashtirishga imkon beradigan o'zaro aloqador harakatlar tizimi;

3) xususiy didaktik tushuncha — o'qitishdagi o'quvchilarning o'quv faoliyatidagi strategiyasini belgilab beruvchi yo'nalish sifatidagi talqinlardir.

Har qanday izlanuvchan, ijodkor o'qituvchi samarali ishlash uchun ilm-u fan yutuqlari va ilg'or ish tajribalaridan erkin foydalanishi, o'quv mashg'uloti jarayonida — talabalarni mustaqil fikrlash va erkin fikr ifodalash metodlari, usul va vositalari bilan tanishtirib borishi zarur. Mustaqil tadqiqot ishi, quyidagi ilmiy-tekshirish metodlari yordamida amalga oshiriladi.

Nazariy metodlar	Amaliy metodlar
analiz (tahlil) – sintez (tavsif)	kuzatish, tajriba o'tkazish
ilmiy farazlar	guruhlash, qiyoslash, tahlil qilish, farqlash, tanlash
modellashtrish	ilg'or o'qituvchilar tajribasini o'rganish, natijalarini tahlil etish va umumlashtirish

Til o'qitish metodikasi bo'yicha ona tili o'qituvchilari, metodist — olimlar o'z ilmiy tadqiqotlari yuzasidan erishilgan natijalar haqida ilmiy anjumanlarda, vaqtli matbuotlarda, radio va teleko'rsatuvlarda o'rtoqlashadilar, pedagogik o'qishlarda ilg'or, zamonaviy dars namunalarini kuzatadilar, tanlaydilar va ommalashtiradilar. Bunda yangi pedagogik texnologiyalarni darsga joriy etish bo'yicha nazariy-metodik xulosalarning to'g'riligi asosli va ishonchli mezonlarda tekshiruvdan o'tkaziladi, ta'lim muassasalarida ko'p yillik tajriba-sinov ishlari olib boriladi, natijalar tahlil qilinadi.

Mazkur faoliyatni tashkil etish usullari xilma-xildir. Jumladan:

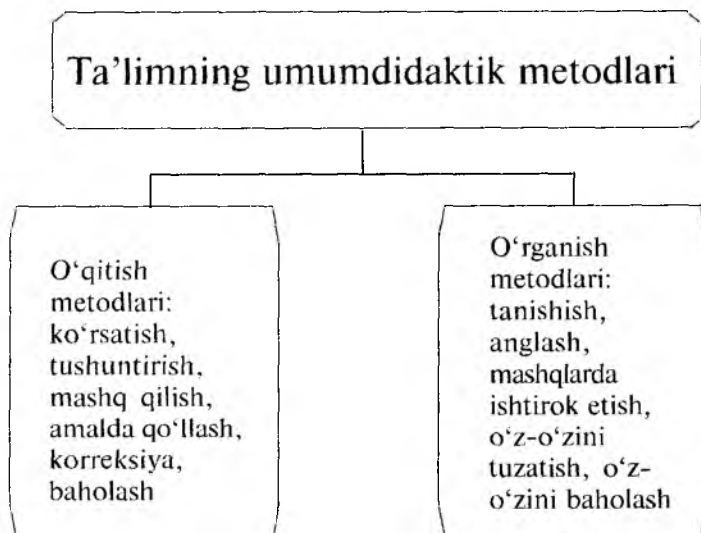
- o'qituvchi va talabalar bilan yakkama-yakka suhbat;
- anketa va savol varaqalari tarqatish, mavjud holatni o'rganish;
- tajriba-sinov ishlari dasturini ishlab chiqish;
- metodik merosni o'rganish;
- yangiliklarni o'rganish;
- ilg'or pedagogik texnologiyani dars amaliyotiga joriy qilish...v.h.

Hozirgi o'zbek adabiy tilining yangilangan tizimiy tilshunoslik nazariyasiga asoslangan mazmuni, talabani til hodisalarini turkumlash va farqlash, nutqiy ehtiyoj uchun tanlash, gap tarkibida to'g'ri va o'rinli qo'llash kabi biluv faoliyatining quyidagi usullari bilan qurollantirishni zarur va shart deb hisoblaydi:

- 1) kuzatish va izlanish faoliyati;
- 2) alohidalikni sharhlash va ularni o'zaro qiyoslash;
- 3) analiz va sintez;
- 4) umumiylikni anglash va farqlarni sharhlash;
- 5) tasnif etish va hukm chiqarish;
- 6) o'zaro aloqadorlikni aniqlash va uni xususiy nutqda qo'llash... v.h.

So'nggi yillarda o'quvchilarning kommunikativ savodxonligi, nutqiy (og'zaki va yozma) ko'nikma va malakalari darajasini aniqlaydigan test

savollari keng tarqaldi. Testlarning tajriba-sinov oldidan va undan so'ng o'tkazilishi maqsadga muvofiq. Eksperimentdagi ilmiy farazning tasdiqlanishi yoki tasdiqlanmasligida **test** katta amaliy ahamiyatga ega bo'lib, u texnika vositalari va internet yordamida bajarilsa, yaxshi samara beradi. Ta'lim jarayonida o'qitish va o'qish tushunchalari ajratiladi. Bunga ko'ra ham metodlar rang-barangdir. Uni quyidagi chizmada ko'rishimiz mumkin:

O‘ZBEK TILI O‘QITISH METODIKASINING QISQACHA TARIXI

Ona tilini o‘qitish tarixi ancha qadimgi davrlarga borib taqaladi. Sharqda IX-XV asrlarda ijtimoiy-madaniy hayotda yuksalish, ilm-fanda taraqqiyot kuzatiladi. Bu davrda O‘rta Osiyoda yashab, ijod qilgan, qomusiy olimlarimiz turli fanlar bo‘yicha erishgan yutuqlari bilan jahon madaniyati, ma‘rifati, ilm-u fan rivojiga ulkan hissa qo‘shdilar. Markaziy Osiyoni jahonga tanitgan Al-Xorazmiy, At-Termiziy, Abu Nasr Forobiy, Abu Ali ibn Sino, Abu Rayhon Beruniy, Ismoil Jurjoniy, Marg‘iloniy, Zamaxshariy, Mahmud Koshg‘ariy, Yusuf Xos Hojib, Alisher Navoiy kabi ulkan mutafakkirlar bebaho kashfiyotlari bilan o‘z xalqlarining shuhratini olamga yoydilar. Ular ta‘lim va tarbiya bobida ham o‘chmas iz qoldirdilar.

Chunonchi, buyuk mutafakkir Al-Xorazmiy “Sezgi orqali bilish bu qisman bilish bo‘lsa, mantiqiy bilish haqiqatdir”, — deydi va bilim egallashda ijodiy faoliyatni asos qilib oladi.

Sharqda “ikkinchi muallim” deb tan olingan (Arastudan keyin) Abu Nasr Forobiyning “Ta‘lim-tarbiya berish usullari” asaridagi “Bilim, ma‘rifat, yaxshi axloq bilan bilimdon, ma‘rifatli, yetuk, mukammal inson yetishadi. Buning uchun ta‘lim jarayoni o‘qituvchi tomonidan to‘g‘ri tashkil etilishi, boshqarilishi va ma‘lum maqsadlarga yo‘naltirilishi lozim”, — degan fikri “O‘zbek tili o‘qitish metodikasi”da ham asosiy, bosh mezon vazifasini o‘taydi.

Abu Rayhon Beruniy har bir ishning kishi ruhiga, qobiliyatiga mos, uni toliqtirmaydigan bo‘lishiga alohida e‘tibor beradi: “Bizning maqsadimiz talabani toliqtirib qo‘ymaslikdir. Agar talaba bir masaladan boshqa bir masalaga o‘tib tursa, u xuddi turli-tuman bog‘larda sayr qilgandek bo‘ladi. Har bir yangi narsa o‘rganuvchiga rohat bag‘ishlaydi”, — deydi buyuk alloma. Bu xulosa til hodisalarini o‘rganishda, lisoniy materiallarni joylashtirish va o‘qitishda dasturulamal bo‘lishi shubhasizdir.

Abu Ali ibn Sino — buyuk hakim, tib ilmining sultoni, ulug‘ mutafakkir, fanning ko‘plab sohalari qatori tilshunoslik bilan ham maxsus shug‘ullandi, “Lison ul-arab” (Arab tili) nomli kitob ham yozdi¹.

Abu Ali ibn Sino yozadi: “sening fikrlaring bola yuragiga yetib borib, unga o‘ylab, fikr yuritib ko‘rishga imkon bersin... Agarda sening suhbatdoshing yoki do‘sting so‘zlaringga va nasihatingga e‘tibor bermayotganini sezsang, suhbatni boshqa vaqtga ko‘chir”.

¹ Қаранг: А. Ирисов. Ҳақим Ибн Сино. —Т.: Ўзбекистон, 1992. 56-бет.

Mahmud Koshg'ariy XI asrdagi buyuk tilshunos olimdir. Garchi uning asari “Devonu lug‘ot it-turk” (“Turkiy so‘zlar devoni”) o‘z davridagi turkiy so‘zlarni izohlashga bag‘ishlangan bo‘lsa-da, u so‘z va uning ma’nolarini aniqlash, so‘zdan nutqiy amaliyotda foydalanish, nutq madaniyati borasida ham ko‘plab ilmiy mulohazalar bildiradi, ilmiy xulosalar aytadi.

Mahmud Koshg'ariy turkiy tildagi fonetik, morfologik qonuniyatlarni, leksik-sintaktik xususiyatlarni, uslubiy o‘ziga xosliklarni nozik did bilan qiyoslaydi va tahlil qilib beradi.

Muhimi, buyuk alloma XI asrda xalq tilida iste’molda bo‘lgan so‘zlarning asl manbasi, ularning “yashash joyi” bo‘lgan badiiy matnlar bilan birgalikda saqlanib qolishiga erishdi. Keyingi avlod vakillarining qadimgi adabiy til va og‘zaki nutq namunalari bilan tanishish imkoniyatidan bahramand qildi.

Alloma ko‘plab xalq qo‘shiq-lari, ertak va afsonalari, maqol va hikmatli so‘zlarini ham yozib olgan. Ular orasida bevosita til va nutq jarayonlariga oidlari ham mavjud:

Ardam bashi til — Til (barcha) san‘at-hunarning boshidir.

So‘zga suchunsa bo‘lun barir — Odam so‘zning shirinligi bilan lazzatlansa, unga asir bo‘lib ketadi¹.

Mahmud Koshg'ariy maqollarning qo‘llanish o‘rinlarini ham ko‘rsatadi. “Suf ko‘rmaguncha etuk tartma” — “Suv ko‘rmasdan oldin etik yechma”. Bu maqol ishlarda mulohazali bo‘lishga undalgan kishilarga nisbatan qo‘llaniladi.

“Keng to‘n o‘bramas, kengashlig bilig artamas” — “Keng to‘n to‘zimaydi, kengashli ish buzilmaydi”. Bu maqol bir ish boshlashdan oldin boshqalar bilan kengashish, o‘zboshimchalik qilmaslikka undab aytiladi”.

Yusuf Xos Hojib. Sharqdagi so‘z va undan foydalanishga qo‘yiladigan talablarga misol tariqasida Yusuf Xos Hojibning quyidagi fikrlarini keltirish maqsadga muvofiqdir: “Ko‘p so‘zlik foydasiz mashg‘ulotdir. Tuman so‘z tugunini bir so‘zda yozish mumkin. Zero, kishi so‘z tufayli qadr topishi yoki aksincha, boshi egik bo‘lishi mumkin. Demak, so‘z ma’nolarini ilg‘ash, so‘z ishlatish uchun ham bilimdonlik talab etiladi.

Alisher Navoiy o‘zbek tili ravnaqi uchun astoydil kuyindi... Turkiy til ravnaqi uchun qat’iy kurash olib bordi. Navoiy asarlari til omillaridan, o‘zbek tilining leksik-grammatik imkoniyatlaridan unumli va mahorat bilan foydalanishning oliy namunasidir. Zahiriddin Muhammad Bobur Alisher

¹ Махмуд Кошгарий. Туркий сўзлар девони (Девони луғотит турк). Уч томлик. Таржимон ва нашрга тайёрловчи С. М. Муталлибов. —Т.: «Фан». 1963, 431-бет.

Navoiyning adabiy tilga muvofiq ijod etganini maxsus ta'kidlaydi: *“Andijon elining lafzi qalam bila rostdur, oni uchun kim Mir Alisher Navoiyning musannafoti bovujudkim, anda nash'u namo topibtur, bu til biladur”*.

Navoiy tilning ijtimoiy hodisa ekanligini ta'kidlaydi, uni “guhari sharif” deya ta'riflaydi. So'z insonni hayvondan ajratgan ulug' ne'mat deya ulug'laydi:

“Tengriki, insonni qilib ganji roz,
So'z bila hayvondin anga imtiyoz”¹.

Navoiy har doim shaklning mazmunga uyg'un bo'lishini talab etadi:

Nazmki ma'ni anga marg'ub emas,
Ahli ma'oniq qoshida xo'b emas.
Nazmki ham surat erur xush anga,
Zimnida ma'ni dog'i dilkash anga².

Umar az-Zamaxshariy, Mahmud Koshg'ariy, Ahmad Yassaviy, Hoja Bahouddin Naqshband, Mirzo Ulug'bek, Abdurahmon Jomiy, Zahiriddin Muhammad Bobur kabi allomalarning ma'rifiy fikrlari, axloqiy-ta'limiy qarashlari ham yoshlar tarbiyasida muhim ahamiyatga ega.

XVI–XIX asr oralig'ida ham metodika fanining o'ziga xos tarzdagi taraqqiyoti kuzatiladi. Munis, Ogahiy, Dilshodi Barno, Anbar Otin, Uvaysiy singari mutafakkir adiblarning ta'lim-tarbiya masalalariga ham alohida e'tibor bilan qaraganlari yaxshi ma'lum.

XX asr boshlaridagi tarixiy sharoit Turkistonda didaktik g'oyalarning tarqalishi va rivojlanishi, ta'lim prinsiplari hamda ta'lim metodlari haqida ilmiy asarlar, metodik qo'llanma va maqolalarning dunyoga kelishiga, pedagogika, qisman metodika fanining rivojlanishi va taraqqiy etishiga zamin yaratdi. Bunga misol sifatida Abdulla Avloniyning “Turkiy guliston yoxud axloq” asarini keltirish mumkin. U mazkur kitobida: “Muallim shogirdlariga bergan darslarini amal ila chog'ishtirib o'rgatmamlari lozimdir, ta'lim ila berilgan dars va ma'lumot shogirdlarning diliga tez ta'sir qilib, ular ilmli, odobli bo'ladilar”, — deb yozadi.

XX asr boshlarida an'anaviy o'qitish usullari yoniga yangi — yevropacha o'qitish usullari ham kelib qo'shila boshlaydi.

Dastur va qo'llanmalarni yaratishda mahalliy ziyolilardan Fitrat, Munavvar qori, Hamza Hakimzoda Niyoziy, Abdulla Avloniy, Qori Niyozov, Qayum Ramazon, Shorasul Zunnun, Murod Shams, Xalil Qayumov, Majid Qodiriy va boshqalar faol ishtirok etadilar.

1 А. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар туплами. Ўнгинчи томлик. Еттинчи том. Ҳамса. Хайрағ ул-аброр. —Тошкент. Фан, 1991. 58-бет.

2 Үша китоб, 62-бет.

1940-yillarda O‘zbekistonda S. A. Fessalonitskiyning “Ona tili o‘qitish metodikasi” qo‘llanmasi nashr qilindi. Bu o‘z davri uchun katta nazariy va amaliy ahamiyatga ega bo‘ldi. Qo‘llanmaning ko‘p qismi nutq o‘stirish va insho masalalariga bag‘ishlangan bo‘lib, morfologiya va sintaksis o‘qitish metodikasiga alohida e‘tibor qaratilmaydi.

1944-yilda Murod Shams “Orfografiya o‘qitish metodikasi”, K. Xayrullayev “Tipik orfografik xatolar va ularni bartaraf etish” mavzusidagi tadqiqotlarni amalga oshirishdi. Keyinroq, 1950-yilda “O‘zbek tili o‘qitish metodikasi” qo‘llanmasi nashr qilindi (Murod Shams), 1952-yilda “O‘zbek tili o‘qitish metodikasi”ga oid darslikning 1-qismi (Faxri Kamol tahriri ostida) bosmadan chiqdi. Mazkur qo‘llanma va kitoblarda ona tili darslarini uyushtirish va o‘tkazish bo‘yicha zaruriy ko‘rsatmalar, ona tili o‘qitishni yaxshilash bo‘yicha maslahatlar, mashg‘ulotlarda nutq o‘stirishning usul va vositalari, jadvallar majmuasi, dars ishlanmalari berilgan. Lekin orfografiya va punktuatsiyaga, matn ustida ishlashga oid masalalarga to‘xtalinmagan.

1960-yilda “Sintaksis va punktuatsiya o‘qitish metodikasi” (H. Rustamov), 1969-yilda “O‘zbek tili o‘qitish metodikasi” (N. Abdurahmonov) kitoblari nashr etildi. Ular o‘z davridagi ona tili o‘qitish metodikasiga qo‘shilgan tegishli hissa sifatida baholanishi mumkin. Lekin bu qo‘llanmalarda nutq o‘stirish va uslubiy mashqlar, insho yozish mazmuni va metodikasiga yetarli o‘rin berilmaganligini aytish joiz.

1975-yili “O‘zbek tili o‘qitish metodikasi” faniga oid nisbatan yangi tipdagi o‘quv qo‘llanmasi (Y. G‘ulomov, I. Rasulov, H. Rustamov, B. Mirzaahmedov) chop etildi.

1960-80 yillar davomida ona tili o‘qitish metodikasi bo‘yicha ilmiy-tadqiqot ishlari ko‘lami yanada kengaydi. Bu sohada tilshunos olimlarimiz qo‘lga kiritgan yutuqlarning amaliyotga tatbiqi bir qadar tig‘izlashganday ko‘zga tashlanadi. Ona tili o‘qituvchilarining talab va ehtiyojlari hisobga olinib, “O‘qituvchilar gazetasi” (hozir “Ma‘rifat”)da ilg‘or ish tajribalari, metodik tavsiyalar izchil yoritila boshlandi. Endilikda “Til va adabiyot ta‘limi”, “Xalq ta‘limi”, “Uzluksiz ta‘lim”, “Kasb-hunar ta‘limi” singari maxsus ilmiy-metodik jurnallar ham serqirra ilmiy-ijodiy faoliyat olib bormoqda.

O‘zbekistonning o‘z istiqololini qo‘lga kiritishi milliy g‘oyaning tug‘ilishiga va shakllanishiga olib keldi. Ta‘lim tizimini umumjahon andozalariga moslash, darsga ilg‘or pedagogik texnologiyalarni joriy etish zaruriyati tug‘ildi.

O‘quv dasturi va darsliklar ijtimoiy-iqtisodiy o‘zgarishlarga muvofiq takomillashtirildi va yangilandi. “Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi” va

DTS talablarini ta'lim mazmuniga joriy etish, uni tobora takomillashtirib borish shu kunning dolzarb masalasi bo'lib qoldi.

Yangi taraqqiyot bosqichiga ko'tarilayotgan o'zbek tilshunosligida tilni yaxlit tizim sifatida o'rganish masalalarini taniqli tilshunos olimlar H.G'.Ne'matov, A. Nurmonov, N. Mahmudovlar boshlab berishdi. Metodika sohasida esa bunday yangilik A. Q. G'ulomov, R. Safarovalarning tadqiqotlaridan boshlandi, deb aytish mumkin.

1989-yilda tilimizga "Davlat tili" maqomi berilgach, O'zbekiston Respublikasi Xalq Ta'limi vazirligi tomonidan O'zbek tili Doimiy anjumanining ta'sis etilishi til va adabiyot ta'limining mazmuninigina emas, balki uni o'qitishni ham yangi yo'nalishlarda davom etishiga imkon yaratdi. Anjuman ta'sis etilgandan buyon uning har bir yig'ilishida ta'lim oluvchi so'z boyligini oshirish, ijodiy tafakkurini rivojlantirish, milliy ma'naviyat, nutq madaniyati me'yorlarini singdirish, matn yaratish malakasini shakllantirish kabi nihoyatda dolzarb masalalar muhokama etilmoqda.

Endilikda "Ona tili o'qitish konsepsiyasi", "Davlat ta'lim standartlari", til o'qitishning namunaviy dasturlari yaratildi, umumta'lim maktablari, akademik litsey va kasb-hunar kollejlari, oliy ta'limning bakalavriat va magistratura bosqichlari uchun darsliklarning yangi avlodi chop qilindi va ular tajriba-sinovlardan o'tkazilmoqda.

Ta'lim mazmunining yangilangani ta'lim jarayoni, shakli va usullaridagi zamonaviy yangilanishlarni, yangi pedagogik texnologiyalarning joriy etilishini taqozo etishi o'z-o'zidan ma'lum.

Hozirgi o'zbek yozuvining shakllanishi. Har bir millatning o'z tili, o'z yozuvi bo'ladi. Yozuv tilning zohiriy ifodasi, avlodlarning munosabat vositasidir. Ajdodlarimiz, buyuk mutafakkirlarimizning ulkan merosi nodir qo'lyozma asarlar orqaligina bizgacha yetib kelgan. Yozuv avlodlarni, davrlarni bir-biri bilan bog'laydi, nutqni uzoq vaqt saqlaydi, insoniyat qo'lga kiritgan bilimlar abadiyligini ta'minlaydi.

Olimlarning bergan ma'lumotlariga qaraganda, hozir insoniyat 200 xil yozuvga ega. Ulardan eng ko'p va keng tarqalgani lotin yozuvi bo'lib, bu yozuvdan yer yuzi aholisining 30 foizdan ziyodi foydalanadi.

Eramizdan oldingi V–IV asrlarda Markaziy Osiyoda mixxat ishlatilgan. Hozirgi eramiz boshidan VI asrgacha so'g'd yozuvi ishlatildi. V–VIII asrlar davomida turkiy xalqlar turkiy run (O'rxun–Enasoy) yozuvidan foydalanishgan.

Qadimgi saklar va massagetlarning ham o'z yozuvlari bo'lgan. Ana shu yozuvdan qadimgi xorazmiy va so'g'd yozuvlari yaratilgan. 1893-yili daniyalik olim V. Tomsen va rus olimi V. V. Radlov qadimgi turkiy yozuvni o'qishga muvaffaq bo'lganlar. Qadimgi turkiy xati

ajdodlarimizning buyuk kashfiyotidir.

Yusuf Xos Xojibning “Qutadg‘u bilig”, Ahmad Yugnakiyning “Hibat ul-haqoyiq” (Haqiqatlar armug‘oni), Xorazmiyning “Muhabbatnoma” asarlarining ayrim nusxalari uyg‘ur yozuvida bitilgan. Bu yozuvning X–XV asrlargacha ishlatilib kelinganligi yaxshi ma‘lum.

Arab yozuvi O‘rta Osiyoda VII asrning birinchi yarmidan tarqala boshladi. M. Koshg‘ariyning “Devonu lug‘ot it-turk” asari ham arab yozuvida bitilgan. Arab yozuvi bizda o‘tgan asrning 30-yillarigacha faol iste‘molda edi.

1926-1930-yillarda Turkiston hukumati qarori bilan lotin yozuviga, 1940 yilga kelib rus grafikasiga asoslangan alifboga o‘tildi.

1993-yil 23-sentabrdagi Oliy Kengash sessiyasida o‘zbek yozuvini lotin alifbosiga o‘tkazish to‘g‘risidagi qaror qabul qilindi. 1995-yil (6-may)dagi Oliy Majlis yig‘ilishida bu alifboga ayrim o‘zgartirishlar kiritish va mazkur yozuvga to‘liq o‘tish belgilab qo‘yildi. Isloh qilingan hozirgi o‘zbek alifbosida 29 ta harf, bitta tutuq belgisi mavjud. Bulardan 3 ta tovush harfiy birikmalar (sh, ch, ng) bilan ifodalanadi:

Quyida isloh qilingan lotin alifbosidagi o‘zbek yozuvlari (harflari)ni ko‘rsatib o‘tish lozim deb topildi: **Aa (1), Bb (2), Dd (3), Ee (4), Ff (5), Gg (6), Hh (7), Ii (8), Jj (9), Kk (10), Ll (11), Mm (12), Nn (13), Oo (14), Pp (15), Qq (16), Rr (17), Ss (18), Tt (19), Uu (20), Vv (21), Xx (22), Yy (23), Zz (24), O‘o‘(25), G‘g‘ (26), Sh sh (27), Ch ch (28), Ng ng (29).**

O‘ZBEK TILI O‘QITISH PRINSIPLARI

Nutqni egallay borish nihoyatda muhim jarayon bo‘lib o‘quvchi nutq organlarining jismoniy (tashqi) hamda intellektual-emotsional (ichki) faol harakatlari natijasida hosil bo‘ladi. O‘rganuvchining xatti-harakatlariga o‘rgatuvchi (ota-ona, tarbiyachi, o‘qituvchi)lar ta’sir ko‘rsatadi. Prinsip – insondagi ongli faoliyatning boshlang‘ich holatidir. M.N.Skatkinning ko‘rsatishicha, “prinsip – inson faoliyati yoki xulq-atvorini nazariy jihatdan ko‘rib chiqish, uning asosiy boshlanmasi yoki maqsadga muvofiq amaliy harakatidir”. Odatda, qonuniyat deganda borliq hodisalari orasidagi aloqalarning mavjudligi e’tiborga olinsa, prinsip deganda mazkur qonuniyatdan kelib chiqadigan qonuniy jarayonlarning nafaqat buzilmasligi, balki uning to‘g‘ri davom etishini ta’minlab beradigan amaliy harakatlarning mazmuni va mantiqi tushuniladi. Bevosita ona tili ta’limi jarayoniga tatbiq etiladigan bo‘lsa, u ona tili ta’limidagi boshlang‘ich nazariy holat bo‘lib, o‘qituvchi unga tayangan holda ta’lim vositalarini tanlash imkoniga ega bo‘ladi. Ta’lim vositalari esa didaktik til

(o'quv) materiali, uni o'rganishning metod va usullari, ta'limning tashkiliy jihatlarini qamrab oladi'. Ta'lim jarayonida darsni tashkil etish, boshqarish, nazorat qilishda talaba va o'qituvchi faoliyatiga qo'yiladigan talablar, didaktik qoidalar ta'lim prinsiplaridir. Ularning juda ko'plari umumdidaktik xarakterga ega, ya'ni ularni barcha fanlarga daxldor deb hisoblash mumkin. Shunga qaramay mazkur prinsiplar har bir o'quv predmetida o'ziga xos tatbiq etiladi. Bu har bir fanning o'zigagina xos bo'lgan jihatlar bilan izohlanadi.

Ta'limning tarbiyaviyligi prinsipi. Ta'limning tarbiyaviyligi prinsipi yosh avlodni har tomonlama kamolotga yetkazishni nazarda tutadi. Ona tili o'rganish jarayonida talabalarga milliy g'oya, ona Vatanga sadoqat, tabiatga muhabbat, kishilarga hurmat, ehtirom, yaxshilik, odillik, yuksak insoniy fazilatlar egasi bo'lish kabi ijobiy xususiyatlar singdiriladi. Ona tilining o'quv predmeti sifatidagi xususiyatidan foydalangan holda inson ma'naviyatidagi eng nodir va ezgu fazilatlarini bolalar ongi va ruhiyatiga yetkazish mumkin va zarur. Buning eng qulay va barqaror shakllaridan biri didaktik materiallar (tegishli mazmunga ega bo'lgan matnlar)ning tanlanishi, saralanishi hamda o'quvchilarga yetkazilishini ko'rsatish mumkin.

Ona tili darslarida yoshlarni ta'limiy tarbiyalash yo'llari benihoya ko'p:

— har bir mavzu va bo'limning ta'limiy imkoniyatlarini to'la ishga solish;

— tanlangan matnlarning o'rganilayotgan til hodisasiga va sharqona tarbiya yo'nalishlariga mos bo'lishini ta'minlash;

— darslikda berilayotgan ma'rifiy matnlardan, tarbiyaviy ahamiyatga ega bo'lgan qo'shimcha matnlardan foydalanish shular jumlasidandir.

Har bir fan o'z imkoniyatidan kelib chiqqan holda tarbiyaviy muammolar bilan shug'ullanadi. Masalan tarix fani o'tmishdagi ajdodlarning jasorati, ularning fidoyiligi, qattol dushmanlar bilan olib borgan jang-u jadallari, ulardagi muzaffariyat yoki mag'lubiyatlarning sabab va oqibatlarini tahlil qilish orqali yosh avlod ongi va ruhiyatida barkamol insonning qanday bo'lishi lozimligini, uning o'z tug'ishganlari, yaqinlari, yurtdoshlari, vatandoshlari oldidagi burch va mas'uliyatlari qanday bo'lishini ko'rsatib beradi. Xuddi shu fikrni geografiya, adabiyot fanlari haqida ham aytish mumkin.

Darsliklarda keltirilgan topshiriqlar ham ta'limiy, ham tarbiyaviy maqsadlarni ko'zlaydi. Topshiriqlarni bajarish jarayonida talaba kuzatish, qiyoslash, ijodiy tafakkurni ishga solish, muammolar yechimini izlash, topish va xulosalash majburiyati bilan yuzma-yuz keladi. O'zi topgan

1 Федоренко Л. П. Принципы обучения русскому языку. Москва, Просвещение, 1973, с. 13-18.

yechimni (fikrni) ifodalash (soʻz, gap, koʻchirma va oʻzlashtirma gap... hoida), zaruriyatini, isbotlash mashaqqatini tuyadi, gʻoliblik lazzatidan bahramand boʻladi. Bu esa taʼlimda tarbiyaviylik prinsipi ning amaliy samarasi, natijasidir.

“Gapning uyushiq boʻlaklari” mavzusini oʻrganishda Mahmud Koshgʻariyning “Devonu lugʻot it-turk” asaridan keltirilgan matndan foydalanish mumkin: “Men turklar, turkmanlar, oʻgʻizlar, chigillar, yagʻmolar, qirgʻizlarning shaharlarini, qishloq va yaylovlarini koʻp yillar kezib chiqdim, lugʻatlarini toʻpladim, turli soʻz xususiyatlarini oʻrganib, aniqlab chiqdim. Men bu ishlarni til bilmaganligim uchun emas, balki bu tillardagi har bir kichik fikrni ham aniqlash uchun qildim. Ularga shunchalik diqqat qildimki, bu tillar butunlay dilimga jo boʻldi. Ularni har tomonlama puxta, bir asosda tartibga soldim”.

Topshiriq.

1. *Matni diqqat bilan oʻqing va sarlavha toping.*

2. *“Men bu ishlarni mazkur tillardagi har bir kichik farqlarni ham aniqlash uchun qildim”, — degan gapni uyushiq boʻlakli gapga aylantiring. Soʻngra mazmunini sharhlang.*

3. *Matndagi uyushiq boʻlaklarni maʼnosiga koʻra guruhlab, bir nechta uyushiq boʻlakli gaplarga aylantiring.*

4. *Ularni koʻchirma gapga aylantiring.*

5. *Gap shakllarini oʻzgartirib, oʻzlashtirma gaplar hosil qiling... v.h.*

Ona tili darsligi uchun tanlangan matnlar taʼlimiy va tarbiyaviy yoʻnalishda, rang-barang mavzularda, shaklan va mazmunan mukammal, mantiqan toʻgʻri, tili sodda va ravon, oʻquvchi uchun tushunarli boʻlishi maqsadga muvofiqdir. Ana shundagina matn, matn yaratish tizimi va matn tahlili oʻquvchi uchun zarur boʻlgan natijani beradi — kommunikativ savodxonlik darajasini oshirishga xizmat qiladi. Alohida taʼkidlash lozimki, matematika, fizika, kimyo, biologiya, adabiyot, tarix va boshqa fanlarning tarbiyaviy imkoniyatlari nihoyatda koʻp. Shunga qaramay, agar ona tili boʻlmasa, ulardagi bu imkoniyatlarning reallikka aylanishi ham mumkin boʻlmaydi. Ularning barchasi ona tili vositasidagina tegishli ifodaga ega boʻladi.

Ilmiylik va tushunarlilik prinsiplari. Metodikada ilmiylik prinsipi — oʻquv predmetlarini hozirgi fan yutuqlari zaminida bayon qilishni talab etsa, tushunarlilik prinsipi oʻquv predmetlarini bolalarning yoshi, shaxsiy xususiyatlari, hayotiy tajribalari, tayyorgarlik darajasiga moslashtirishni, yaʼni oddiydan murakkabga, xususiydan umumiyga borishni taqozo qiladi.

Ona tili oʻqitish metodikasida ilmiylik va tushunarlilik prinsiplariga

bir-birini to'ldiradigan va dars samaradorligini ta'minlaydigan yagona omil sifatida qaraladi. Bu ikki prinsipi parallel ravishda amalga oshirishda:

— til fanidagi tushuncha va atamalarning ma'nosini sharhlash, atroflicha tahlil qilish, puxta o'zlashtirishni ta'minlash;

— til sathlarini o'zaro aloqadorlikda o'rganish;

— til va nutqni farqlab o'rganish usul va vositalarini topish va amaliyotda qo'llash;

— talabalarining yosh imkoniyatlarini, zehn-u iqtidorlarini hisobga olish, mustaqil ijodiy fikrlash, uning mahsulini nutq sharoitiga mos ravishda og'zaki va yozma tarzda to'g'ri, sodda, ravon ifodalash ko'nikmalarini shakllantirish va rivojlantirishga yo'naltirilgan lingvopsixologik o'yin — topshiriqlardan foydalanish ko'zda tutiladi.

Masalan: **kecha** va **ko'cha** so'zlarining o'xshash va farqli tomonlarini aniqlang va sharhlang.

1. O'xshashligi:

— harflar sonining tengligi, ikki bo'g'indan iboratligi;

— bir xil undosh bilan boshlanishi, bir xil unli bilan tugashi;

— talaffuz va ohang uyg'unligi; oxirgi bo'g'inning -cha bilan tugallanishiga ko'ra bir-biriga yaqin talaffuz qilinishi, qofiyadoshligi.

2. Farqlari:

— birinchi bo'g'indagi unlining ikki xilligi;

— tovushdagi farqning ma'noga ta'siri;

— lug'aviy ma'nosi: kecha-tun, oqshom; kecha — bir kun avval; ko'cha — aholi va transport qatnovi uchun moslashtirilgan joy, yo'l.

Tizimlilik, izchillik prinsipi. Ta'lim izchilligi uchun tizimlilik o'lchov hisoblanadi. Y. A. Komenskiy bu haqida shunday deydi: "Mashg'ulotlarni shunday o'tkazish kerakki, unda keyin o'rganiladigan hodisa oldingi o'rganilganlarga asoslansin, hozirgisi keyingilarni o'rganishda mustahkamlansin".

Haqiqatan ham, o'quvchilarning nutqiy tayyorgarligiga tayanish, ularning oldingi sinflarda hosil qilgan bilimlarini hisobga olish, o'rganilgan va o'rganiladigan bilimlar o'rtasida aloqadorlikni ta'minlashga izchillik prinsipi orqaligina erishiladi.

Masalan: "Ot" uning ma'nosi, so'roqlari, birlik va ko'plikda, kelishik, egalik qo'shimchalari bilan qo'llanishi kabi boshlang'ich ma'lumotlarga tayangan holda, o'quvchilarning ot so'z turkumiga qarashli so'zlar vositasida so'z birikmalari va gaplar tuzishni o'rganishi tizimli va izchil bilim olishga zamin hozirlaydi.

Mustaqillik va faollik prinsipi. Mustaqillik va faollik orqaligina talaba

ta'limning faol subyektiga aylanadi. Mustaqillik faollik uchun sharoit yaratsa, faollik mustaqillikni tarbiyalashga asos bo'ladi. *"Agar bolalar erkin fikrlashni o'rganmasa, berilgan ta'lim samarasi past bo'lishi muqarrar. Albatta bilim kerak. Ammo bilim o'z yo'liga. Mustaqil fikrlash ham katta boylik"*, — deya ta'kidlaydi Prezidentimiz I. A. Karimov.

Kishining mustaqil aqliy faoliyat ko'rsatishi mustaqil fikrlashi orqaligina amalga oshirilishi hech kimga sir emas. Mashhur metodist-pedagog **A. Disterverg** aytganidek: *"Mustaqil faoliyatga yetaklovchi ta'lim haqiqatga, go'zallikka, ezgulikka xizmat qiladi, xarakter va ishonchni tarbiyalaydi"*.

Mashg'ulotlarda mustaqil ishlarni tashkil etish, qo'yilgan muammo, savol, topshiriqlar mohiyatidan kelib chiqib, o'quv jarayonini boshqarish, yosh avlodda mustaqillik va faollikni tarbiyalaydi. Bu esa:

— o'zlashtirilgan bilimlardan amaliyotda foydalanish ko'nikmalarini shakllantiradi va rivojlantiradi;

— talabada o'z kuchiga, o'z bilim va imkoniyatlariga ishonchni mustahkamlaydi;

— bilim, hissiy aniq tasavvur hosil qilish bilan birga ta'rif-u tasniflarning mohiyatini anglashga, tasavvurni tushuncha darajasida o'zlashtirishga olib boradi.

Umumiy o'rta ta'lim maktablari, o'rta maxsus va kasb-hunar kollejlari tizimidagi ona tili mashg'ulotlarida asosiy e'tibor o'quvchilardagi ijodiy fikr mahsulini mustaqil va izchil bayon etishga, so'z boyligini oshirish va matn yaratish ko'nikmalarining shakllantirilishiga qaratilishi lozim.

O'quvchi har bir mashg'ulotda mustaqil va ijodiy ishlashi, tilning mavjud imkoniyatlaridan unumli foydalanishi, so'z boyligini oshirishi, so'zning ma'nosi, urg'usi, mohiyatiga qarab o'z nutqida qo'llashi, ravon va aniq so'zlash malakasini egallashi darkor.

Masalan fonetika bo'limini o'rganishda o'quvchilar so'z boyligini oshirishga qaratilgan mustaqil ishlardan namunalar keltiramiz:

1-topshiriq. ...il,...ul,...ol so'zlari oldiga bir undosh qo'shib, yangi so'zlar yasang.

Bil, dil, jil, zil, yil, nil, sil...

Bul, gul, kul, pul, tul, shul, qul...

Bol, lol, mol, tol, fol, pol, hol, qol, xol...

2-topshiriq. Hosil bo'lgan so'zlarning ma'nodosh va uyadoshlarini toping va ular ma'nosining o'zaro o'xshash va farqli tomonlarini sharhlang.

Namuna: **bil** — o'rgan, izlan, top..; **bul** — shul, o'shal; **bol** — asal, **hol** — holat, ahvol, kayfiyat...v.h.

Soʻzlarning maʼnolarini sharhlash — oʻquvchi nutqiy malakasining mustahkamlanishi va intensiv suratda rivojlanishiga olib keladi.

3-topshiriq. Talabalar oʻzlari topgan soʻzlar ishtirokida soʻz birikmalari hosil qiladilar, gap tuzadilar, matn yaratadilar (qarang, 4-jadval, “MYBT”).

Til mashgʻulotlarida bunday oʻyin — topshiriqlardan foydalanish yoshlarni mustaqil fikrlashga, darsda faol qatnashishga undasa, oʻqituvchiga oʻquv jarayoniga musobaqa ruhini kiritishda koʻmakchi boʻladi.

Mustaqillik va faollik prinsiplarini amalda qoʻllash taʼlim tizimini takomillashtirish, talabalarning bilish faoliyatini, ijodiy mustaqilligini tarbiyalashda yaxshi natija beradi.

Koʻrsatmalilik prinsipi. Taʼlimda koʻrsatmalilikdan foydalanish — oʻtiladigan mavzuni zohiriy ifodalash, egallangan bilimlarni takrorlash va mustahkamlash yuzasidan belgilanadi. Boshlangʻich sinflarda oʻyinchoqlar, rasmlar, narsa-buyumlarni bevosita kuzatish, ushlar ularning mantiq-mohiyatini chuqurroq anglashga xizmat qilsa, koʻrilganlarni ogʻzaki ifodalash ehtiyoji esa oʻquvchida botiniy, mustaqil mushohada koʻnikmasini rivojlantirishga, birlamchi nutqiy tadbirkorlik malakalarining hosil boʻlishiga yordam beradi.

Yuqori sinflarda, xususan, akademik litsey va kasb-hunar kollejarida koʻrgazmalilikni yanada kengroq qamrovda tashkil qilish maqsadga muvofiq. Turli timsoliy belgilar, rangli jadvallar, lingofon, magnitofon, diktofon, radio va televideniye koʻrsatuvlari, oʻquv-oʻrgatuv texnikasining soʻnggi yutuqlari: kompyuter, multimedia, kodoskop, videooko singlarlardan unumli va samarali foydalanish talabaning ijodiy va nutqiy barkamolligini taʼminlash, maʼnaviy dunyoqarashini kengaytirishga shart-sharoit yaratadi.

Zamonaviy darslik va oʻquv qoʻllanmalari takrorlash, umumlashtirish, egallangan buyumlarni mustahkamlashga qaratilgan grammatik jadvallar, kompyuterda ishlashga yoʻnaltirilgan dasturlar, fikrlash jarayonini jadallashtirishga qaratilgan oʻquv topshiriqlari, ijodiy tafakkur doirasini kengaytiruvchi savol, topshiriq va boshqotirmalar bilan boyitilishi maqsadga muvofiq.

Talaba shaxsida nutqiy tadbirkorlik, notiqlik sanʼati kurtaklarini rivojlantirish, ogʻzaki va yozma matn yaratish malakasini shakllantirish eʼtibordan chetda qolib ketmasligi lozim.

Til hodisalarini oʻrganishda eng samarali va sinalgan grammatik vositalardan biri koʻrgazmali kommunikativ jadvallardir.

Kommunikativ jadvallar ishlatilishi maqsadiga koʻra turlicha boʻladi:

1. Leksik jadvallar;
2. Fonetik jadvallar;
3. Grammatik jadvallar;
4. Imloviy (orfografik) jadvallar;
5. Stilistik-uslubiy jadvallar;
6. Aralash jadvallar (imlo va soʻz yasalishi, fonetika va soʻz tarkibi). Jadvallar yasalgan materialiga koʻra ikki xil koʻrinishda boʻladi:

1. Bosma (grafik) jadvallar har xil hajmli oq qogʻoz yoki materialga ishlanadi.

2. Slayd-jadvallar (rangsiz plyonkaga rangli tasvirda tushiriladi).

Bundan tashqari, hozirgi oʻzbek adabiy tilini oʻrganishda zamonaviy texnika vositalari boʻlmish:

1. Lingofondan foydalanish, yaʼni eshituv aʼzolari orqali toʻgʻri talaffuzni, qiroat sanʼatini oʻrganish.

2. Video kurs: oʻzbek tilining talaffuz meʼyorlarini egallash uchun audio-video muloqotini oʻrganish.

3. Kommunikativ savodxonlikni taʼminlashga qaratilgan kompyuter oʻquv dasturlaridan foydalanish yaxshi natijalarga olib keladi. Bularidan:

— **Imlo savodi** (bunda oʻquvchining imlo savodxonligini oshirishga qaratilgan oʻquv mashqlari disketlarga joylanadi);

— **“Fonetik hodisalar”** kompyuter oʻquv dasturi (bunda fonetika boʻyicha oʻquv mashqlari disketlarda beriladi);

— **“Leksikologiya”** oʻquv dasturi;

— **“Grammatika”** elektron oʻquv dasturi (morfologiya va sintaksis yuzasidan oʻquv topshiriqlari tuzilib, disketlarga joylashtiriladi);

— **“Stilistika”** (uslubiyat) elektron oʻquv dasturi. Bunda oʻquvchining uslubiyat boʻyicha egallagan bilim va koʻnikmalarini shakllantirish, soʻz tanlash, gapni kengaytirish va ixchamlashtirish, berilgan matnni davom ettirish va matn yaratishning bosqichli tizimi (4-jadval) ustida ishlash uchun moʻljallangan savol va topshiriqlar, mashqlar, maʼrifiy matnlar hamda topshiriqli rasmlar (mustaqil matn yaratish uchun) beriladi;

— **Audio-video oʻquv dasturlari.** Ularda muayyan bir sharoitda boʻlib oʻtgan uchrashuvlar, ilmiy-amaliy kengash va anjumanlar, marosimlar (yubiley, toʻy, kelin salom, beshik toʻyi); bayramlar — Mustaqillik kuni, Navroʻz taronalari, Yangi yil oqshomi, bitiruvchilar kechasi (oqshom) tasvirlari videotasmalarga tushirilib, videokassetalarga tartib bilan joylashtiriladi.

Yuqorida keltirilgan oʻquv dasturlaridan birinchi, ikkinchi va uchinchi soʻz boyligini oshirish, fonetika, orfoepiya, orfografiya, leksikologiya, morfologiya va sintaksis yuzasidan egallangan bilim, malaka

va ko'nikmalarni mustahkamlash uchun tavsiya etilgan bo'lsa, 4-va 5-dasturlar o'quvchining yozma va og'zaki nutqni shakllantirish, matn yaratish malakalarini rivojlantirish uchun mo'ljallangan.

Bundan tashqari, hozirgi o'zbek adabiy tilini o'rganish jarayonining kodoskop, multimedia, "Videooko" kabi zamonaviy va zaruriy o'quv texnikasi bilan ta'minlanishi, ularning o'quv muassasalarida mavjud bo'lishi hamda amaliyotga tatbiq etilishi ona tili mashg'ulotlarining samaradorligi uchun muhim omil bo'la oladi. Hozirgi kunda o'zbek tili o'qitish metodikasi yangi yutuqlar bilan boyimoqda, yangi avlod darsliklari va o'quv qo'llanmalari yaratilmoqda.

Uzluksiz ta'lim muassasalarida, ona tili darslarida kompyuter, kodoskop va videoglaz singari o'quv texnikasidan samarali foydalanish mumkin. Chunonchi, kodoskop yordamida slayd – jadvallarni maxsus ekranga tushirish mumkin bo'lsa, videoglaz barcha tasvir-u yozuvlarni, ko'zga ko'rinadigan barcha jonzot-u mavjudotlarni, test topshiriqlaridan tortib insho matnlarigacha tele(multi) ekranga chiqarib berishi mumkin. "Videoglaz"ga nisbatan kodoskopning imkoniyatlari ancha chegaralangan. Kodoskop faqatgina shaffof plyonkadagi tasvirlarni ekranga chiqarishga moslashtirilgan. Oq qog'ozdagi tasvir kodoskopda ko'rinmaydi. Shuning uchun ekranga tushirilishi lozim bo'lgan har bir tasvir (test, yozuv, shakl) rangsiz (shaffof) plyonka varaqchalarga rangli flomasterlarda yozilishi maqsadga muvofiq.

Uyga berilgan topshiriqni plyonkada bajarib kelgan o'quvchi o'z ijodiy ishini ekranga tushirib, o'rtoqlari muhokamasiga tashlashi, o'z fikri va yaratgan yangiligini himoya qilishi, uning to'g'ri yoki noto'g'riligi haqida (talabalar va o'qituvchi yordamida) aniq bir xulosa va yechimga kelishi mumkin.

Ta'lim texnologiyasida "portlash" effektini beradigan eng yangi texnika vositasi bu – Videooko. Uning ishlatilish ko'lamini, ichki imkoniyatlari beihoya keng bo'lib, o'qituvchidan fidoyilik, katta ijodiy tajriba va pedagogik mahorat talab qiladi.

"Videooko"ning qulayligi, benuqsonligi shundaki, u videokameraga o'xshash ko'z vazifasini o'taydi. Unda hamma narsa bevosita teleekran yoki ko'chma ekranga qayta tasvir uchun uzatilaveradi. Hatto o'zi tuzgan test topshirig'ini sharhlab berayotgan talaba o'z nutqidagi kamchiliklarni bevosita monitor (televizor) ekranida ko'rishi va o'zi bartaraf etishi mumkin. Bu o'quv texnik vosita ona tili ta'limi jarayonini tafakkurning mutlaq tantanasiga, inson aql-u zakovatining turli qirralarini ochib beruvchi, bolaga o'z nutqiy madaniyati, suxandonlik iqtidorini namoyish qilish imkoniyatini yaratib beruvchi muhim sinov maydoniga aylantiradi.

Matn yaratishning bosqichli tizimi MYTB-4 moduli

So'z tanlash faoliyati

1. Berilgan so'zga tovuşdoshlar: *dan-din, dil, bil...*, ma'nodoshlar: *odam-inson, shaxs...*, zid ma'noli so'zlar: *bor-yo'q, qur-buz, tur-o'tir...*

shakldoshlarga ma'nodoshlar: *o't-maysa, ko'kat, pichan, xashak, o'talay, otash, alanga...*

uyadosh so'zlar: *tol, terak, qum...*, asosdoshlar: *bil, bil-im, bil-imdon...*

qo'shimchadoshlar: *beşlik, qum-lik, yosh-lik, tez-lik, o'zod-lik...*

muqobilar: *muhr, gerb, tamg a...*

qo'liydoshlar: *o'chdi, sochdi, qo'chdi...*

ters (qalb) so'zlar: *mash-shim, zum-muz, qish-shiq, kar-rok...*

iboralalar: *kayfi, uchdi, rohi qo'chdi...*

tasviriy ifodalalar: *oq olin.*

So'z birkimlari hosil qilib faoliyati

2. Berilgan: "ot+ot", *tosh uy...*, "sifat+ot": *ting suv, buyuk zot*, "ot+fe'l": *gul ochildi, tog' oshdi*, "son+ot": *uchinchi o'g'il, beş qiz*, "ot+sifatdosh", *dao qilgan...*, "ot+fe'l+ar": *quloq tishlatar...*

v.b. "olmosh+ot", *mening orzum* kabi qolirpi birkimlar tuzish. Sintaktik shakl hosil qiluvchi birkimchalar yordamida so'z birkimlari hosil qilish: *Bitning ko'cha, tog'dagi o'yalar, kuzgi hosil, ishdan qaytish va h.*

Gap tuzish faoliyati

3. Tuzilgan so'z birkimlaridan: Sodda va qo'shma gaplar hosil qilish; she'r qatorlar tuzish; ko'chirma va o'zlashtirma gaplar tuzish; uslubiyat mashqlari; ixcham gaplarni kengaytirish, qo'shma gaplarni ixchamlash, she'r qatorlarini oddiy gap (nasrlarga, oddiy gaplarni she'r qatorlarga aylantirib ko'rish; Gapda so'zlarning o'rni va o'zini almashtirib ko'rish: Uyushiq bo'lakli va ajratilgan bo'lakli gaplar tuzish; Bir gapni turli ma'noda(xabar, so'roq, buyruq, undov) talaffuz qilish; Gapni tahtli vaqiroat qilish...

Matn yaratish faoliyati

4. Tuzilgan gaplar (va she'r qatorlaridan) foydalanib, kichik nasriy matnlar, rivoya va badiiy ramziy nasholar, dialog, monologlar yozish, qiziqishi iqtidori bor o'quvchilar she'riy to'rtliklar va sakkizliklar yozish mumkin. Ushbu yaratilgan matn mashqlari: Yaratilgan matn qurilishi (xat boshi) murakkab sintaktik butunlik, rivoya, mukammallik darajasi (kirish, asosiy qism va xulosalarning mavjudligi), tili, uslubini aniqlash...v.h. Yaratilgan matnni ta'hir va tahtli qilish, oqqako chirsh.

Onglilik prinsipi. Onglilik bilimlarni ongli o‘zlashtirishga yo‘naltirilgan prinsipdir. U quyidagi xususiyatlarga ega:

- ta‘limning asosiy maqsadi, hayot uchun zaruriyligini anglash;
- daliliy materiallarni ongli egallash va o‘zaro farqlay olish;
- bilimlarni o‘rganish, mustahkamlash, takrorlash; egallangan va o‘zi erishgan natijalarni baholay bilish xususiyatlarini tarbiyalaydi.

Demak, ona-tili o‘qitish metodikasida onglilik prinsipi ga asoslanish ma‘no va mazmuni anglab, tushunib o‘rganish, amaliy vazifalar — so‘rash, tinglash, o‘qish, yozish kabilarni bajarishda ongli o‘zlashtirilgan ko‘nikma va malakalarga suyanish, ijodiy tashabbuskorlik, mustaqil faoliyatni maqsadli rejalashtirishga imkon beradi.

Ona tili ta‘limining onglilik prinsipi quyidagilarni nazarda tutadi:

1. O‘rganilishi ko‘zda tutiladigan til materiali va ta‘lim oluvchilarning yosh psixologiyasi mutanosibligi;

2. Nutqiy malakalarni mustahkamlash va til sezgirligi (uslub)ni oshirish;

3. Fikr bildirishda mantiqiy izchillik, uslubiy me‘yorga ahamiyat berish;

4. Pedagogikada eng yangi yo‘nalish — ongli verbal-kognitiv ta‘lim — ya‘ni, kashfiyot ta‘lim tizimiga asoslanish;

5. Ijodiy tafakkur sohibini tarbiyalash:

- tilning ifoda imkoniyatlaridan to‘g‘ri va o‘rinli, nutqiy vaziyatlarga mos ravishda foydalana olish;

- mustaqil va ijodiy mushohada malakalarini shakllantirish. Ijodiy tafakkur kurtaklarini rivojlantirish;

- kommunikativ savodxonlik, zamonaviy texnik vositalardan til o‘rganish jarayonida unumli foydalanishning turli usul va vositalarini bilish;

- lingvopsixologik o‘quv topshiriqlari tizimini ona tili ta‘limiga joriy etish, o‘quvchi ongida mustaqil mushohada yuritish, so‘z tanlash va fikr bildirish ehtiyojini hosil qilishga, ko‘nikma va malakalarni shakllantirishga, nutqiy faoliyat ko‘lamini kengaytirishga xizmat qiladi. Eng muimi, bularning barchasi “ona tili mashg‘ulotlarining maroqli va qiziqarli o‘tishini ta‘minlaydi”¹.

Matn yaratishga yo‘naltiruvchi o‘quv-topshiriqlar tizimi (evristik yondashuv)

I. “Fonetika” mavzusini o‘rganishda matn bilan ishlash.

1-topshiriq. Berilgan tovushdosh so‘z ishtirokida matn yarating: Soz.

1-ish. Unlilarni o‘zgartirib yangi (paronim) so‘zlar yasang: Soz, so‘z, siz, suz, sez...

¹ Maktabda til satrlarini uzoq bo‘lab o‘rganishi, Tuzuvchilar: X. He‘matov, A.P. Fuzulov, Toshkent, 1992. 8-bet.

2-ish. Yangi soʻzlardan soʻz birikmalari hosil qiling: Mening sozim, soʻzim; Sizning maktubingiz, soʻzlaringiz, tekis suzishingiz, sozingiz; “Oqimga qarshi suzmoq”, brass usulida suzmoq, daryodan suzib oʻtmoq, suvda suzish mahorati, suzish boʻyicha sport musobaqalari, suzish boʻyicha jahon chempioni...v.h.

3-ish. Soʻz birikmalaridan sodda va qoʻshma gaplar, sheʼr qatorlar tuzing. N: Sizning brass usulida suzish mahoratingizga hamma tan berdi. Kelgusi yili Toshkent shahridagi JAR sport majmuasida suzish boʻyicha jahon chempionatini oʻtkazish rejalashtirildi. Karimjon, oqimga qarshi suzishni bas qiling!

Tong haqida qoʻshiq kuylar mening sozim,
Bulbullarning xonishiga joʻr ovozim,
Ozod elim, ming tasanno gʻayratingga,
Oltin togʻlar qudratingga qilar taʼzim... v.h.

4-ish. Tuzilgan gaplardan foydalanib, ijodiy matn yarating.

2-topshiriq. Berilgan soʻzga bir tovush qoʻshib, kamaytirib yoki oʻzgartirib yangi soʻzlar hosil qiling. Ularning maʼnosini sharhlang: Tosh...

1-ish. Tosh, tish, tush, tesh, toʻsh;

Tosh, toshi, toshir, tushir, tushim, tushum, tuzum, tuxum...

Tish soʻzi tosh soʻzidan i unlisini o unlisi oʻrnida ishlatish orqali yasalgan. Tuxum soʻzi tuzum soʻzidan z undoshini almashtirish usulida yasalgan... v.h.

2-ish. Yasalgan soʻzlar ishtirokida soʻz birikmalari hosil qiling. Ularga maʼnodoshlar tanlang.

Yoqut tosh, tilla tish, qiziqarli tush, yogʻochni tesh, zirakning toshi, sutni toshirmang, sovgʻalarni tushir, tushimning davomi, katta tushum...v.h.

Maʼnodoshlar: Yoqut tosh — yoqut koʻz, tilla tish — oltin tish, toza tish, qiziqarli tush — hayratlanarli tush, qoʻrqinchli tush...v.h.

3-ish. Soʻz birikmalari ishtirokida gaplar tuzing.

Bu yoqut toshli uzuk menga otamdan meros qolgan. Singlim tilla tish qoʻydirish uchun tish doktoriga qatnay boshladi. Tongga yaqin koʻrgan qiziqarli tushimni onamga soʻzlab berdim. Mix ishlatilmasdan yogʻochni oʻyib (teshib) yasalgan mebel eng sifatli hisoblanadi. Bu zirakning toshi asl gavhardan.

4-ish. Tuzilgan gaplardan foydalanib, kichik matn yarating.

Cinglim Salima tish qoʻydirish uchun doktorga qatnay boshladi. Bir kuni qarasam, u nimanidir avaylab, qogʻozga oʻrab sumkasiga soldi. Uning nimaligi bilan qiziqdim. Bilsam, singlim bobomizdan qolgan yoqut toshli uzukni tish doktoriga olib ketayotgan ekan. “Oyimning

xabarlari bor. Undan tilla tish yasattirmoqchiman!” — dedi u norizo ohangda.

Singlimga, bu uzuk bizga bobomdan meros bo‘lib qolganligi, bobomizga ham otasidan meros bo‘lib o‘tganligini gapirib berdim. Yoqut toshli uzuk saqlab qolindi. Bundan butun oilamiz, ayniqsa, onam xursand bo‘ldilar.

3-topshiriq. Berilgan qo‘sh unlili so‘zlar ishtirokida matn yarating: taajjub, matbaa, muazzam, shior, shoir, murojaat...

4-topshiriq. Berilgan qo‘sh undoshli so‘zlar ishtirokida matn yarating: Muammolar, gullar, qo‘llar, bitta, jizza, boqqa... v.h.

5-topshiriq. Berilgan tovushga bir tovush qo‘shib yangi so‘zlar hosil qiling. Ular asosida kichik matn yarating. O, ot, ol...

6-topshiriq. Qo‘sh undoshli so‘zlar hosil qiling. Matn yarating: Hakka, arra...

II. “ So‘z tarkibi ” bo‘limini o‘rganishda matn bilan ishlash.

1. Berilgan qo‘shimchadosh so‘zlar ishtirokida matn yarating:

Ishchi, boshchi, sutchi, taroqchi, o‘tinchi (modulning 2-,3-,4-ishlari).

2. Berilgan qo‘shimcha yordamida qo‘shimchadosh so‘zlar hosil qiling.

Ular ishtirokida matn yarating: -lar.

3. Berilgan asos yordamida asosdosh so‘zlar hosil qiling, ularni kelishik qo‘shimchalari bilan turlang: qishloq...

1-ish. Hamqishloq, qishloqdosh, qishloqlik, Gul — qishloq—lik — lar — imiz — ning...

4. Berilgan qo‘shimchalar yordamida (-lik, -chilik, -gi) so‘zlar hosil qiling, ular asosida matn yarating.

III. Leksikologiyani o‘rganishda matn yaratish.

1. Berilgan so‘zga uyadoshlar tanlang. Ular ishtirokida matn yarating: Tabib...

2. Berilgan so‘zlarga ma‘nodoshlar tanlang, ular ishtirokida matn yarating: Daraxt...

3. Berilgan so‘zga qarama-qarshi (zid) ma‘noli so‘zlar tanlang. Ular ishtirokida matn yarating: To‘g‘ri-egri, qiyshiq, noto‘g‘ri...

4. Berilgan shakldosh so‘zning barcha ma‘nolarini sharhlab, tasnifiy matn yarating: Ot...

5. Tarixiy so‘zlarni ro‘yxat qiling. Ular ishtirokida matn tuzing:

Kofe, partiya, majlis, muzey...

6. Adabiyotga taalluqli so‘zlarni toping. Ulardan foydalanib, matn yarating: She‘r, shoir, bahsli...

7. Huquqqa oid ilmiy atamalarni ro‘yxat qiling. Mazkur so‘zlar ishtirokida matn yarating: Sud, qaror, musodara...

8. Savdo-sotiq va ishlab chiqarishga oid so‘zlarni to‘plang. Ular yordamida

matn tuzing: mol, savdo, tadbirkor...

9. Harbiy atamalar ishtirokida matn yarating: Mudofaa, harbiy, sulh, askar...

10. Nashr ishlariga oid soʻzlarni roʻyxat qiling. Ular vositasida matn yarating: Nashriyot, muharrir, muallif...

11. Taʼlim va tarbiyaga oid soʻzlarni yozib chiqing. Ular yordamida matn tuzing: Taʼlim, savod, intizom, oʻquvchi...

12. Kasb tushunchalariga oid soʻzlarni tanlang. Ular ishtirokida matn yarating: Qassob, etikdoʻz, temirchi...

13. Inson va bashariyatga oid soʻzlar yozing, ulardan foydalanib, matn yarating: Odam, sherik, nasab, millat...

14. Qon-qarindoshlik soʻzlarini roʻyxat qiling. Ular yordamida matn yarating: Bobo, amma, togʻa, xola...

15. Bayram, toʻy va aza marosimlariga oid soʻzlar toping. Ular ishtirokida matn yarating: Tavallud, toʻy, nikoh, marhum...

16. Inson va hayvon tana aʼzolariga mansub soʻzlarni tanlang. Tana aʼzolarini oʻrganadigan fan yoʻnalishida matn yarating.

17. Turli kasalliklar va ular bilan bogʻliq tushunchalarni jamlang. Ular ishtirokida tibbiyotga oid matn yarating. Kasal, shifo, jarroh ...

18. Yashash joylari, turar joylarga aloqalar soʻz va atamalarni toʻplang hamda ular yordamida matn yarating: Vatan, bino, ayvon, mahalla...

19. Tabiat hodisalarini nomlovchi soʻz va tushunchalar (soʻz birikmalari)ni toping. Ular ishtirokida kichik (geografik) matn yarating. Boʻron, havo, nur, zilzila...v.h.

20. Zamon va vaqt tushunchasini nomlovchi soʻzlarni guruhlang.

Ular yordamida tarixiy matn yarating: Adabiy, ayyom, mavsum, muhlat, yil, fursat...v.h.

21. Dunyoning geografik tomonlari va oʻrin-joylarni atovchi soʻzlarni guruhlang. Ular ishtirokida matn yarating: Gʻarb, Sharq, taraf...

22. Astronomiyaga oid soʻzlarni jamlang va kichik ilmiy matn yarating: Qitʼa, planeta, koinot, fazo...

23. Qush va hayvon nomlarini atovchi soʻzlarni guruhlang. Ular ishtirokida matn tuzing: Tovus, hasharot, saman, bulbul...

24. Oʻsimlik va daraxt nomlarini atovchi soʻzlarni yozing. Ulardan foydalanib matn yarating: Zaytun, limon, xina...v.h.

25. Oziq-ovqat va ichimliklarni nomlovchi soʻzlarni roʻyxat qiling: Ular ishtirokida matn yarating: Taom, shakar, holva, qand, murabbo, palov, limonad...v.h.

26. Kiyim-kechak va ziynat buyumlarini atovchi soʻzlarni guruhlang. Ular ishtirokida matn yarating. Marvarid, uzuk, zirak, libos... v.h.

27. Aniq vazifalar bajarish uchun inson tomonidan yasalgan buyumlar nomlarini ro'yxat qiling. Bu so'zlardan foydalanib matn yarating:

Qulf, soat, sandiq, sham, hovuz, xanjar, pichoq, qaychi... v.h.

28. Tovush va nutq tushunchalari bilan bog'liq so'zlarni toping. Shu so'zlar ishtirokida matn yarating: Tovush, ibora, gap, nutq, suhbat... v.h.

29. Yozma hujjatlar va ularga bog'liq tushunchalarni ifodalovchi so'zlarni jamlang va matn yarating: Maktub, ariza, imzo, e'lon, hujjat... v.h.

30. Tabiiy qazilma boyliklarini nomlovchi so'zlar ro'yxatini tuzing. MM asosida matn yarating: Oltin, neft, gaz...

31. Modal va kirish so'zlarni ro'yxat qiling. Ulardan foydalanib matn yarating: Tabiiy, mayli, shubhasiz, albatta, koshki, darvoqe, ehtimol...

IV. Sintaksis bo'limini o'rganishda matn bilan ishlash;

1. Berilgan so'z birikmalari ishtirokida kichik matn yarating: qizil olma, katta bog', mevali daraxt... v.h.

2. "Bizning oila" mavzusida matn tuzing. Unda quyidagi so'z birikmalari ishtirok etsin: Katta oila, dasturxon atrofida, opam bilan suhbat qurmoq, singlimga yordam bermoq... v.h.

3. Berilgan iboralar qatnashgan kichik matn yarating: Tarvuzi qo'ltig'idan tushmoq, xamirdan qil sug'urganday... v.h.

4. Berilgan gaplarni davom ettiring:

O'lkamizga bahor kirib keldi-yu...

Men har kuni ertalab jismoniy tarbiya bilan shug'ullanaman... v.h.

5. Berilgan matn asosida yangi matn yarating:

Men yoshligimdan adabiyot faniga qiziqaman, chunki bu fan menga olam-olam zavq bag'ishlaydi. Unda ajdodlarimiz orzusi, xohish irodasi, qadim tarixning zalvorli, shonli sahifalari, qadriyatlarimiz jilosi voqe bo'ladi, jonlanadi.

O'ZBEK TILI O'QITISHNING O'ZIGA XOS PRINSIPLARI

Tilshunoslik fanida o'rganiladigan bilimlarning asoslari, ularning o'ziga xos xususiyatlari batafsil bayon etiladi. Tilda **nimani, qanday, qancha**, o'rganish, **o'zlashtiriladigan bilimlar** hajmi va mazmuni kabi masalalar bilan metodika fani shug'ullanadi.

Demak, til o'qitishning metodik prinsiplari ham tilshunoslik, ham uslubshunoslikning o'ziga xos xususiyatlariga ko'ra belgilanadi.

Ijodiy tafakkurni rivojlantirish. Ijodiy tafakkur ijodiy izlanish, mustaqil fikrlash orqali rivojlanadi. Natijada:

— o'quvchidagi noma'lum bo'lgan til hodisalarini bilish jarayoni faollashadi;

— egallangan bilimlarning puxtaligi va qiziqarliligi ta'minlanadi;
— til materiallarini bilishga qiziqish ortadi. Ijobiy o'quv motivlari shakllanadi.

Demak, tafakkurni o'stirish — til mashg'ulotlarida til hodisalarini kuzatish, taqqoslash, tasnif qilish, umumlashtirish, o'xshash vositalardan eng qulayini to'g'ri tanlay olish ko'nikmalarini shakllantirish asosida yuzaga keladi.

Til o'qitish metodikasi oldida turgan dolzarb vazifalardan biri nutq madaniyatini rivojlantirishdir. Nutqning ifodaliligi va ta'sirchanligini (so'z urg'usi va mantiqiy urg'u, pauza va ovoz temбри, nutq sur'ati, tovush, bo'g'in, so'z, gaplarni ravon aytish, gap mazmuniga ko'ra darak, so'roq, buyruq, undov ohangi bilan ayta olish) ta'minlashga xizmat qiluvchi ko'nikma va malakalar ham ona tili mashg'ulotlarida shakllanadi.

Tilning barcha bo'limlari ham nutqiy mahoratni rivojlantirishda keng imkoniyatga ega.

Masalan: "Fonetika"ni o'rganishda so'zdagi ma'lum bir tovushni o'zgartirib, tovushdosh so'zlar hosil qilish, shuningdek, asosdosh, qo'shimchadan qofiyadosh, ohangdosh so'zlar yasash, ularning lug'aviy ma'no'lari hamda ma'no guruhlari ustida ishlash o'quvchi so'z boyligini oshiradi, nutqiy malakalarini shakllantiradi.

1-topshiriq. Berilgan so'zni zinapoya shaklida kengaytirib, yangi so'zlar yasang. Har bir so'z oldingisidan bir tovush bilan farqlansin.

O	L				
O	L	A			
O	L	A	M		
O	L	I	M		
O	L	I	M	A	
O	L	I	N	M	A

1.2. Hosil qilingan so'z ma'nosini sharhlang.

1.3. Ulardan so'z birikmalari hosil qiling.

1.4. Mazkur birikmalar ishtirokida gap tuzing.

"Leksikologiya"ni o'rganishda so'zning o'z va ko'chma ma'nosini farqlash, ko'p ma'noli, ma'nodosh, uyadosh, shakldosh zid ma'noli, paronim so'zlar ustida ishlash — o'quvchi so'z boyligini oshirish va boyitishga, nutqiy madaniyatni shakllantirishga xizmat qiladi. Yosh avlod qalbida o'z ona tili bilan faxrlanish, unga muhabbat hissini tarbiyalaydi.

Namuna:

1-topshiriq. Quyida berilgan gaplarni o'qing. Bosh so'zi qaysi ma'noda

ekanligini aniqlang va sharhlang.

1.1. Oybekning boshi og'ridi. 1.2. Oybekning boshi yaxshi ishlaydi. 1.3. Urushda qancha bahodirlarning boshi ketdi. 1.4. Fermerga o'n bosh qora mol berildi.

2-topshiriq. Gaplarni o'qing. Qaysi gap o'z ma'nosida, qaysisi ko'chma ma'noda ishlatilganini ayting.

Navoiy asarlarini o'qiyman – Navoiyni o'qiyman.

Abdulla Oripov she'rlaridan yod oldim – Abdulla Oripovni yod oldim.

Samovardagi suv qaynadi – Samovarda o'tirdik, choyxo'rlik qildik.

Ona tili darslarida lingvopsixologik topshiriqlar ustida ishlash aqliy faoliyatni rivojlantiradi, talabalarda diqqat, xotira, tafakkur kabi intellektual qobiliyatlarni o'stiradi, mustaqil va ijodiy izlanishga o'rgatadi.

O'ZBEK TILI O'QITISH METODLARI

Ona tili ta'limining samaradorligi ta'lim prinsiplariga rioya qilish bilan birga ta'lim metodlari va usullarini to'g'ri tanlashga ham bog'liq.

Metod (yunoncha) – muayyan maqsadga erishish, aniq vazifani bajarish usuli, borliqni amaliy yoki nazariy o'zlashtirish (bilish) usullari majmui¹.

Metod tushunchasining falsafiy ma'nosi hodisalarni kuzatish va ularni ilmiy jihatdan tasnif qilish bo'lsa, uning didaktika o'rganadigan tomoni talabani bilim, ko'nikma, malakalar bilan qurollantirish va ularni amaliyotda qo'llash demakdir.

Pedagogika fanlari doktori, metodisi-olim A. Q. G'ulomov ta'lim metodlarini quyidagi turlarga bo'lib o'rganishni tavsiya etadi:

1. O'qituvchi faoliyati bilan bog'liq metodlar:

- bilimlarni tayyor holda bayon etish metodi;
- bilimlarni suhbat vositasida bayon qilish metodi;
- bilimlarni muammoli yo'l bilan bayon qilish metodi.

2. Talaba faoliyati bilan (5-jadval) bog'liq metodlar:

- reproduktiv (tayyor o'quv material bilan ishlash) metod;
- qisman izlanuvchanlik;
- izlanishga asoslangan metodlarga bo'lish mumkin.

Ona tili o'qitish metodikasining ta'lim metodlari ijtimoiy-tarixiy taraqqiyot bilan bir qatorda kengayib, rivojlanib bormoqda.

“Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi” hamda “Umumta'lim maktablari

¹ Qarang: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 5-жилд, Конимех – Мирзоқуш. –Т.: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 203, 613, 614-бетлар.

uchun Davlat ta'lim standartlarining qabul qilinishi ta'lim tizimiga muayyan inson shaxsini maqsadli rivojlantirishga qaratilgan talablarni qo'ydi. Yangilangan ta'lim metodikasi umumjahon pedagogikasida samarali hisoblangan ongli verbal-kognitiv ta'lim tizimiga asoslangan holda rivojlantirilishi, interfaol metodlar asosida takomillashtirilishi zamon talabiga mos, milliy me'yorlarga uyg'un bo'lishi zarur.

Yuqorida sanab o'tilgan an'anaviy ta'lim metodlarini chuqur o'rganish, rivojlantirish va umumjahon ta'lim metodlariga yaqinlashtirishga urinish quyidagi natijalarni beradi:

1. Tayyor bilimlar bilan qurollantirish metodi:

— darslik va o'quv qo'llanmalarga asoslanish;
— ko'rgazmali didaktik vositalarga asoslanish (audio-video kassetalar, muayyan mavzudagi magnitofon yozuvlari, ona tilidan slayd-jadvallar, o'quv kompyuter disketlari, dars mavzularni yoritish uchun mo'ljallangan o'quv rasmlari, portret, peyzaj (rang-tasvir), tayyor badiiy-ramziy, ma'rifiy matnlar).

2. Yo'naltiruvchi ta'lim metodi. O'quvchi faoliyatini bosqichli, tizimli yo'naltiruvchi (yozma va og'zaki) topshiriqlar asosida jadallashtirish.

3. Muammoli ta'lim metodi.

4. Ongli-verbal kognitiv ta'lim metodi. (Kashfiyot ta'lim metodi).

Yuqoridagi ta'lim metodlariga asoslangan holda talaba faoliyatini quyidagicha ta'riflash mumkin:

1. Ongli kuzatish va xotirada saqlash metodi.
2. Yo'naltiruvchi topshiriqlar yordamida izlanish va xulosalar berish, bahs va munozara metodi.
3. Muammoni yechishga qaratilgan, maqsadli ijodiy faoliyat metodi.
4. Mustaqil va ijodiy izlanish orqali kashf qilish (matn yaratish) metodi.

Talabalar yuqoridagi metodlar yordamida o'zi egallagan bilim, ko'nikma va malakalarni shakllantiradi, amaliy-ijodiy tatbiq bilan shug'ullanadi.

Tayyor bilimlar bilan qurollantirish metodi ta'lim tizimida eng qadimiy va sinalgan usullardan biri.

Bu metod bilan ishlashda o'qituvchi ortiqcha toliqmaydi: oldindan tayyor, talaba uchun tushunarli holatga keltirilgan o'quv topshiriqlari va mashqlarni bajarishni tavsiya qiladi. O'quv-texnik vositalardan samarali foydalanadi.

O'qitish metodlarini tanlashda quyidagilarga amal qilish kerak:

— ona tili izchil kursining ayrim mavzularini o'rganish reproduktiv (tayyor o'quv material bilan ishlash) va muammoli ta'lim

Muammoli ta'limda o'qituvchi va talaba faoliyati

	O'qituvchi faoliyati	Talaba faoliyati
1	Mavzuga oid muammoni tanlash va tushuntirish.	Muammoni anglab yetish va yechimini topishga urinish.
2	Talabani muammoning yechimini to'g'ri tanlashga yo'naltirish:	Muammoning yechimini topishga oid tahlilda faol qatnashish. Alohidaliklarni ajratish, o'xshash va farqli tomonlarini aniqlash. sharhlash, tanlash.
3	Muammoning yechimi asosida mavzu materialini izchil bayon qilish.	Yechim variantlari orasidan eng to'g'risi. eng ma'qulini tanlashni o'rganish; matnida mavjud bo'lgan nuqson va g'alizliklarni bartaraf etish.
4	Mavzu bo'yicha umumiy xulosalar chiqarish.	Xulosalarni o'rtoqlashish va hukm chiqarish.
5	Xulosa va natijalarni amaliyotga tatbiq etishga oid mashqlar va ko'rsatmalar	Egallangan bilim va malakalarni amaliy ishga tatbiq etishni o'rganish.
6	Egallangan bilim darajasini aniqlash va nazorat qilish.	O'z-o'zini va o'rtoqlari bilimini mustaqil nazorat qilish (test tuzish va yechish).

(izlanuvchanlikka asoslangan o'qitish) metodlarini birgalikda olib borish;

— til o'qitish metodlarini tanlashda o'quvchilarning tabiiy qobiliyati, o'zlashtirish darajasi, mustaqil ishlash imkoniyati, yosh xususiyatlarini ham bir ma'noli va ko'p ma'noli so'zlarni topish;

— berilgan matndagi notanish so'zlar ma'nosini izohlash;

— ularning ma'nodoshlari, zid ma'nolisi, shakldoshlari, uyadoshlari bilan ishlash;

— turli lug'atlar yoki qo'shimcha adabiyotlar bilan ishlashni o'rganish.

Demak, ta'lim metodini tanlashga darsning aniq maqsadi va vazifalaridan, material mazmunidan, o'quv imkoniyatidan kelib chiqilsagina, talabalarning o'zlashtirish darajasi, til hodisalariga qiziqishi ortadi, ularda og'zaki va yozma nutq malakalarining shakllanishi va takomillashuviga erishiladi.

ONA TILI TA'LIMIDA ZAMONAVIY TEKNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I. A. Karimov Respublika Oliy Majlisi IX sessiyasida so'zlagan nutqlarida jamiyatimizning yangilanishi, taraqqiyoti va istiqboli, amalga oshirilayotgan islohotlarimiz samarasi – zamon talablariga javob bera oladigan yuqori malakali mutaxassis kadrlar tayyorlash bilan bog'liqligini qayd etadi.

Ta'limdan asosiy maqsad bolalarga bilim berishgina emas, balki bilim olish yo'llarini o'rgatish, ularni ta'lim jarayonining faol ishtirokchisiga aylantirish demakdir. Yangicha ijtimoiy, iqtisodiy sharoitda ona tilini o'qitish mazmunini takomillashtirish, darslarni jahon andozalariga mos ravishda tashkil qilish talaba faolligini oshiradigan muhim omillardan hisoblanadi.

Nutqiy faoliyatda har bir til hodisasining o'z o'rni, o'z vazifasi bor. Yoshlar til imkoniyatidan vaziyatga qarab foydalanish malakasiga ega bo'lishlari, o'z fikrini aniq ifodalashga, zarur bo'lgan so'z va gap shakllari, ibora va tasviriy ifodalarni tanlay va qo'llay bilishlari davr talabidir. Buning uchun ona tili o'qituvchisi o'z ixtisosligini puxta bilishi, ilg'or pedagogik texnologiya hamda zamonaviy o'quv-texnik vositalaridan yaxshi xabardor bo'lishi lozim. Shundagina ta'lim samarasi ham, o'qitish darajasi ham yuqori bo'ladi.

Ona tilidan dars beruvchi o'qituvchi haqiqiy ijodkor bo'lishi, ta'lim jarayonida o'quvchining mavzuni tinglash, anglash, erkin va mustaqil fikrlash, qiyoslash, farqlash, alohidaliklarga ajratish va tasnif qilishga yo'naltirilgan faoliyatini rag'batlantirishi, o'z fikri, g'oyalari o'zgalarga yetkaza bilish ko'nikma va malakalarining shakllanishini nazorat qilishi, boshqarishi darkor. Shuningdek, u yoshlarning axloqiy-ma'naviy tarbiyasi bilan shug'ullanishi, ularga sharqona muloqot odobi, milliy an'analarimizga hurmat, ona Vatanga muhabbat tuyg'usi kabi zaruriy xislatlarni singdira bilishi lozim.

O'quv mashg'ulotlarini yangi zamonaviy shakl va usullarda tashkil qilish, talabalarni dars jarayonida maqsadli boshqara olish, ayni kunda o'qituvchilik faoliyatining bosh mezonini deb qaralmoqda.

ZAMONAVIY DARS TURLARI VA SHAKLLARI

An'anaviy yo'nalishdagi dars didaktik maqsadiga ko'ra: yangi bilimlarni o'zlashtirish; o'rganilgan bilimlarni amaliy tatbiq etish orqali mustahkamlash; o'tilganlarni takrorlash; bilim va malakalarni mustahkamlash; talaba bilimini nazorat qilish va baholash; ularni bir

tizimga keltirish kabi turlarga ega ekanligi pedagogika fanidan yaxshi ma'lum. Ammo bashariyatning iqtisodiy-ijtimoiy ravnaq, ilm-u fan sohalaridagi yangi-yangi yutuqlar ta'limning asosiy vositasi bo'lgan dars (mashg'ulot) va uning turlarining ko'payishiga, takomillashuviga olib keldi.

Endilikda darslarning yangi tiplari va shakllari haqida qator ilmiy-metodik ishlar¹ mavjudligini hisobga olib, biz ulardan ikkitasi haqida to'xtab o'tishni lozim ko'rdik.

1. Ilg'or pedagogik texnologiyaga asoslangan zamonaviy dars turlari va shakllarini qo'llash. talabaning ta'lim jarayonidagi o'rni, unga yangicha yondashuv, yangicha munosabatni ta'minlash, mazkur jarayonni mohirlik va idrok bilan boshqarish demakdir.

Quyida ilg'or pedagogik texnologiyaga asoslangan dars turlarining o'ziga xos tomonlari haqida fikr yuritamiz.

Musobaqa darslari

Ona tili ta'limida musobaqa darslarini o'tkazishdan maqsad o'quvchining til darsida olgan bilimlarini sinab ko'rish, o'zaro munozara – muloqot jarayonida til imkoniyatlaridan foydalana bilish, nutqiy mahorat, tez va aniq fikrlash darajasini, muammoli vaziyatlardan chiqqa olish malakasini baholashdan iboratdir.

Musobaqa darslari o'quvchilarda faollik, topqirlik, zukkolik fazilatlarini shakllantiradi, ularni mustaqil ijodiy mushohada yuritishga odatlantiradi, zarur va foydali ko'nikmalarni hosil qilishga yordam beradi.

Samarali dars shakllaridan biri bo'lgan musobaqa darsi til mashg'ulotlarining qiziqarli o'tishi va o'quvchilarning faol ishtirokini ta'minlovchi vositadir. Musobaqa darslari uchun mavzular: "Nutq tovushlarining siri", "So'z harfidan so'z yasang", "Tinish belgilari musobaqasi", "So'zshunoslar anjumani", "Zakovat" darslari... v.h.

Bahs-munozara darslari musobaqa darslarida yechib ulgurilmagan, biror to'xtamga kelinmagan masalalarni oydinlashtirish, to'g'ri, aniq hukm va muxtasar xulosalar chiqarish bilan farqlanadi.

Bahs-munozara o'quvchilardan hushyorlikni talab etadi. U mustaqil va jadal fikrlashga, hozirjavoblikka, aytilgan fikrning to'g'ri yoki noto'g'riligi haqida o'ylashga va o'z fikrini mantiqli va izchil isbotlashga o'rgatadi.

O'zaro tortishuv va bahs oqibatida eng to'g'ri va ma'qul yechimga kelinadi. O'quvchi bahs-munozara orqali qarshi tomonning ishonarli

¹ **Қаранг:** Розиков О. Ўзбек тилида дARS типлари. Т.: Ўқитувчи. 1976; Ўзбек адабиётидан ..... турлари. Тузувчилар: А. Р....., Н. Фуломова, Р. Холдинеров. –Тошкент, 1999.

dalillarini tinglaydi, o'z "men"ini anglab yetadi, o'z dunyoqarashi, ilmiy-ijodiy tafakkuri ko'lamini, haq yoki nohaq ekanligi to'g'risida, o'zi mustaqil xulosa chiqaradi. O'z fikrini himoya qilish uchun turli usul va vositalarni ishga solish, ijodiy fikrlash, til imkoniyatlaridan unumli foydalanishga o'rganadi.

Bahs-munozara darsini samarali o'tkazish uchun talabalar muhokama qilinadigan matn yoki mavzu bo'yicha keng tushunchaga ega bo'lishlari, uni yaxshi o'qib, o'rganib chiqqan bo'lishlari dardkor.

Mazkur darslarda, talaba – ishlovchi, fikrllovchi, izlanuvchidan tashqari, nazorat qiluvchi vazifasini ham bajaradi. Shuning uchun o'qituvchi talabalardan bahs – munozara darsining quyidagi talablarini benuqson bajarishini talab qilishi lozim:

- bahs-suhbatda faol ishtirok etish;
- so'zlovchi fikrini diqqat bilan tinglash;
- o'z fikrini shoshmasdan, batafsil ifodalash;
- munozara davomida suhbatdoshiga nisbatan hurmat saqlash;
- nutq odobi va madaniyatiga rioya qilish;
- mavzudan chetga chiqmaslik;
- o'z fikrini isbotlashda aniq, ishonarli dalillar topish;
- bahslashayotganlarning haq ekanligi bilinsa, uni tan ola bilish... v.h.

Bahs-munozara darslari tavsiya qilinayotgan talabalar asosida tashkil qilinsa, dars samarasi oshadi, talabada nutqiy madaniyat shakllanadi.

Ona tili metodikasida ilg'or pedagogik texnologiyaga asoslangan dars turlari til ta'limi samaradorligini oshiribgina qolmay, uning tarkibiy qismiga aylanib bormoqda.

Dars mashg'ulotlarini rang-barang zamonaviy texnik vositalar ishtirokida tashkil qila olgan o'qituvchi qisqa vaqtda o'quvchilarning egallagan bilimi, do'stlariga munosabati, muomala madaniyati, fikr doirasi, so'z boyligi, nutqiy salohiyati haqida aniq tasavvurga ega bo'ladi. Ilg'or texnologiyaga asoslangan darslar o'quvchi va o'qituvchi o'rtasida teng, do'stona munosabat qaror topishiga sharoit yaratadi. O'quvchi darsda o'zini erkin his qiladi, mashg'ulotlarga qiziqishi, so'z san'ati bilan shug'ullanishga, ijodga rag'batini ortadi.

Ilg'or metodist o'qituvchilarimiz dars samaradorligini oshirishning yangi-yangi vositalarini o'ylab topmoqdalar. Ularni zamonaviy o'quv texnika vositalariga tayanib, dars jarayoniga tatbiq etish usullarini ishlab chiqmoqdalar.

TIL MASHG‘ULOTLARI O‘QUVCHI-TA‘LIM-O‘QITUVCHI TIZIMI

Dars — o‘quvchi va o‘qituvchi hamkorligida, dastur va darsliklar asosida, izchil tartib va oldindan belgilangan yo‘sinda, doimiy o‘quvchilar jamoasi bilan o‘tkaziladigan ta‘limning yetakchi shakli sanaladi. Qisqa qilib aytganda, dars — inson tafakkuri, mahsuli — bilimni yoshlarga singdirishning asosiy shakli.

“Iste‘dod, iste‘dod va yana bir marta iste‘dod sohiblarini topish, tarbiyalash va ularning mehnatini taqdirlash eng asosiy vazifamizga aylanishi zarur”¹. Bunda dars mashg‘uloti muhim rol o‘ynaydi. Shu sababli unga qo‘yiladigan talab ham ijtimoiy taraqqiyotga mos ravishda doim o‘sib boradi. Darslarda o‘rganiladigan bilimlar tizimi fanning so‘nggi yutuqlariga asoslanib, tanlangan kompyuter dasturlariga kiritilgan bo‘lishi zarur. Aks holda ta‘lim subyektlarida o‘quv mashg‘ulotlariga qiziqish susayadi.

Ona tili o‘qitish metodikasida o‘quv rejalari loyihasini qanday tuzish masalasi doimiy dolzarb muammolardan hisoblanadi. Ko‘pgina rivojlangan mamlakatlarda kompleks loyihalarga asoslangan o‘quv rejalari tuzilib, unda hayotning turli sohalariga oid bilimlar — o‘quv mavzulari va o‘quv predmetlari bir kompleksga birlashtiriladi, yaxlitlanadi.

Ona tilini o‘rganishda **yillik reja, mavzuiy reja va kundalik dars rejasidan** foydalaniladi.

Yillik reja dastur va darslik asosida tuzilib, malaka oshirish institutlari orqali tarqatiladi. Mazkur reja asosida yarim yillik va choraklik rejalar o‘qituvchilar metod birlashmasi tomonidan yoki alohida o‘qituvchi tomonidan tuziladi. Ushbu rejalar (til materiallaridan ba‘zilarini olib tashlash yoki qo‘shishdan tashqari) ijodiy metodik o‘zgarishlar kiritilishi mumkin.

Bir soatlik dars rejasini har bir o‘qituvchi o‘quvchilarning ichki va tashqi imkoniyatlari, nutqiy ko‘nikma va malakalarini hisobga olgan holda tuzishi lozim. Dars rejasida ona tili mashg‘ulotiga qo‘yiladigan DTS talablari hisobga olinadi.

1995-yilda A. G‘ulomov va H. Ne‘matovlarning ta‘kidlashlaricha:

- til sathlarini (bo‘lim) o‘zaro bog‘liqlikda o‘rganish;
- fonetika, leksika, grammatikani o‘rganishda xususiylikdan umumiylikka, oddiydan murakkabga, tahlildan qoidaga tomon borish;

¹ Каримов, Н. Адабиётга эътибор — маънавиятга, келажакка эътибор. — Тошкент, «Ўзбекистон», 2009, 20-бет.

— leksikologiyaning boshqa til bo‘limlarini o‘rganishda asosiy, rivojlantiruvchi vazifani bajarishini ta’kidlash;

— leksikologiya til o‘qitish metodikasining tarkibiy qismi ekanligini amaliyotda isbotlash;

— shu bilimlarga oid ko‘nikma va malakalarni ilg‘or pedagogik texnologiyaga asoslangan holda mustahkamlash hamda amaliyotga joriy etish yaxshi samara beradi.¹

Bundan xulosa shuki, o‘quv rejalarini, til sathlarining uzviy aloqadorlikda o‘rganilishini ta’minlashi¹⁰, bilim, ko‘nikma va malakalarni bosqichli, o‘zaro ketma-ketlikda va bo‘limlararo bog‘lanishda rivojlantirilishini hisobga olishi zarur.

O‘quv rejasi va dars bayonida o‘qituvchi faoliyati va o‘quvchilar bajaradigan amaliyotlar, mashqlar va boshqa mustaqil ishlarning hajmi belgilanadi. Tayanch tushunchalar, texnik vositalar, ko‘rgazmali qurollar nomi va vazifasi ko‘rsatib o‘tiladi. O‘quvchilarning yoshi, qiziqishi, qobiliyati, tayyorgarlik darajasi, tinglash, anglash va fikr ifodalash imkoniyatlari hisobga olinadi.

O‘quv bo‘limlari va mavzulariga ajratilgan o‘quv soatlari dars mashg‘ulotlarini tashkil etish, bilim, ko‘nikma va malakalarni shakllantirish va nazorat qilishda me‘yoriy hujjat sanaladi.

Ta’lim jarayonida “o‘quvchi-o‘qituvchi” faoliyati. DTS talabiga ko‘ra, o‘quvchi ta’lim jarayonining faol subyekti sifatida o‘zi izlanishi, til hodisalarini kuzatishi, farqlashi, tahlil va tasnif qilishi, xulosalashi lozim. Shunday usullar bilan ishlash orqaligina biz ularda mustaqil va ijodiy tafakkurni shakllantirishimiz, rivojlantirishimiz mumkin.

Yangilangan ta’limning onglilik prinsipiga asoslangan mazmun-mohiyati quyidagicha belgilandi:

— dars jarayoniga kuzatish, anglash, bilish, amalda qo‘llash uchun zarur bo‘lgan til vositalari, imkoniyat va me‘yorlarning izchil tizimini tatbiq etish;

— nutqiy faoliyatni jadal va to‘g‘ri shakllantirishda zamonaviy innovatsion texnologiyalar erishgan yutuqlarga tayanish;

— uzluksiz ta’limda kompyuterlashtirilgan yangi avlod o‘quv adabiyotlari (elektron darslik va ma’ruza matnlari, multimediali o‘quv dasturlari, elektron o‘quv qo‘llanmalar)dan samarali foydalanishni yo‘lga qo‘yish;

— nutqiy salohiyatni shakllantirishda og‘zaki va yozma nutq me‘yorlariga amal qilish. Shundagina talaba fikr bildirishda shoshmaslikka, mustaqil mushohada yuritishga, so‘zlashdan oldin har bir so‘zni o‘ylab ko‘rishga,

---

¹ Фуломов. А. Неъматов Х. Ф. Она тили таълими мазмуни...

sharoitga mos soʻz tanlash va oʻz nutqida oʻrinli ishlatishga oʻrganadi.

Unda soʻzga masʼullik hissi paydo boʻladi, ixcham, ravon va raso soʻzlashga odatlanadi.

Mustaqillik tufayli yuz berayotgan hozirgi yangilanishlar, taʼlim sohasidagi islohotlar umumjahon andozalariga mos keladigan, zamon talablariga javob beradigan, yuqori malakali mutaxassis kadrlar tayyorlash jarayoni bilan chambarchas bogʻliq.

Shunday ekan, avvalo, oʻqituvchiga fanning soʻnggi yutuqlariga asoslangan zamonaviy bilim berish, ularning maʼlumoti va malakasini oshirishda "...bir qolipdagi taʼlim—tarbiya tizimiga xos sarqitlardan qutulish" zarur. Yoshlarning ilmiy ijodiy faoliyatini chegaralamaydigan, uni faol ijrochiga emas, balki faol ijodkorga aylantiradigan kashfiyot taʼlim usuli bilan ishlash, oʻquvchi-oʻqituvchi munosabatlarini toʻgʻri yoʻlga qoʻyadigan samarali imkoniyatlarni topish va ishga solish demak.

ONA TILI OʻQITUVCHISIGA QOʻYILADIGAN TALABLAR

Oʻzbek tili mustaqil Oʻzbekiston Respublikasining davlat tili deb qonunlashtirilgandan keyin xalq taʼlimi oldiga Respublika taraqqiyoti uchun xizmat qiladigan tadbirkor va ijodkor insonni tayyorlash masalasi qoʻyildi.

Ona tili mashgʻulotlarida yoshlarni erkin va mustaqil tafakkur egasi, ijodiy izlanuvchan, milliy gʻoya va ajdodlarimiz anʼanalarini eʼzozlaydigan, vatanparvar insonlar qilib tarbiyalashda ona tili oʻqituvchisining masʼuliyati katta.

Darsga tayyorlanish jarayoni oʻqituvchi pedagogik mahoratining shakllanishida muhim oʻrin tutadi.

Darsga tayyorlanish tartibi quyidagicha boʻlishi maqsadga muvofiq:

— darsni zamonaviy pedagogik texnologiya asosida tashkil qilish, maqsad va vazifani toʻgʻri belgilash;

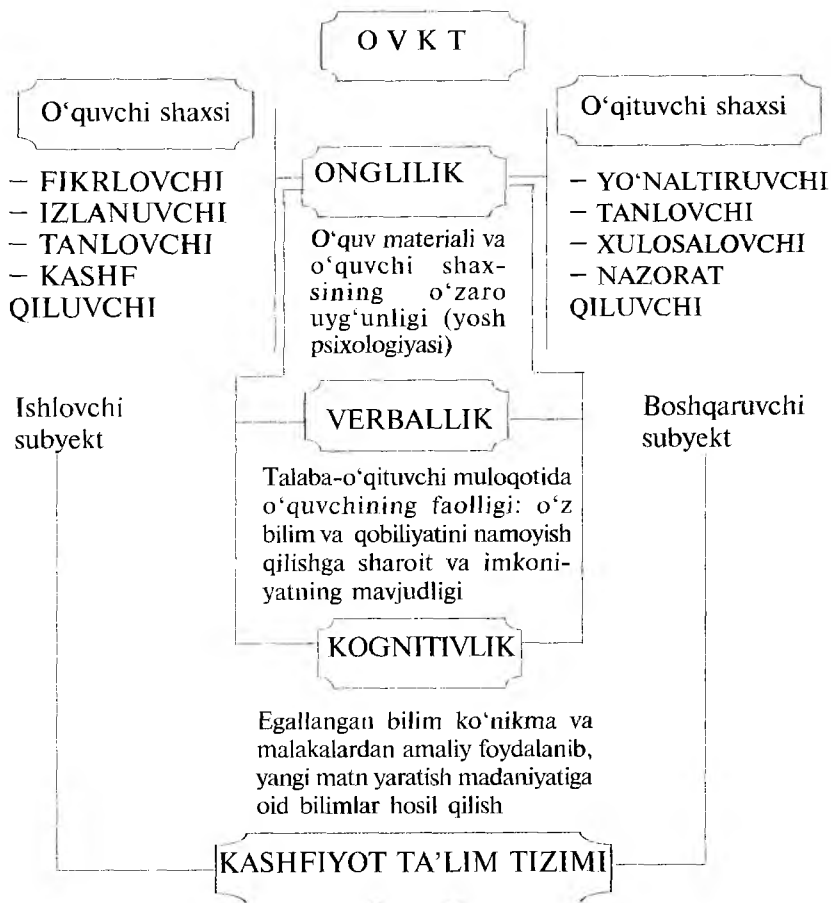
— talabalarga milliy mafkura va istiqloq gʻoyalarini singdirish;

— dars mavzusini mukammal yoritishga xizmat qiladigan zamonaviy oʻquv — texnika vositalaridan unumli foydalanish;

talabani til hodisalarini kuzatish, farqlash va sharhlashga yoʻnaltiradigan kompyuter dasturlari, multimedia, kodoskop va "videoko" xizmatidan foydalanishga oʻrgatish;

**“O‘quvchi — ta‘lim — o‘qituvchi” tizimida
o‘zaro hamkorlik munosabatlari**

Har bir topshiriqni bajarish jarayoni subyekt uchun yangi muammolarni yechish yoki nimadir (matn, she'r, bayon, insho v.h.) yaratish (o'zida mavjud bilim, malaka va iqtidordan ongli ravishda ijodiy foydalanish) bilan yakunlanadi.

— talabaning erkin, mustaqil va ijodiy fikrlashi uchun qulay sharoit va imkoniyatlar yaratib berish;

— o‘quv dasturlari, DTS talablarini to‘liq va mukammal amalga oshirish;

— egallangan bilim, ko‘nikma va malakalar darajasini muntazam kuzatib borish va talabani obyektiv baholash;

— o‘rganilgan mavzuni takrorlash, mustahkamlash va umumlashtirishga mo‘ljallangan kommunikativ jadvallardan muntazam foydalanish;

— har bir mashg‘ulot so‘ngida talaba imkoniyatiga qarab, uy vazifasi berish va uning to‘g‘ri bajarilganligini nazorat qilish;

— talaba nutqini yangi paydo bo‘lgan so‘zlar bilan boyitish;

— nutqiy madaniyat me‘yorlarini singdirish;

— talabalarning qiyosiy tasnif, alohidalash va guruhlash ko‘nikmalarini shakllantirish, matn tahlili va matn yaratish bilan muntazam shug‘ullantirish;

— muomala – muloqotning sharqona odob va axloqqa asoslangan an‘anaviy usullaridan samarali foydalanish.

Ayniqsa, yosh o‘qituvchilar ijodkor, izlanuvchan murabbiylar tajribasini o‘rganish va amaliyotga joriy etishda faqat taqlid qilmasdan, o‘z o‘quvchilarining yoshi, o‘zlashtirish darajasi, sinf jamoasining tayyorgarligiga qarab darsni tashkil etishi; o‘qitish prinsiplari va vositalariga to‘g‘ri amal qilishi; ona tilidan bilimlar tizimining bosqichli ketma-ketlikda hamda bo‘limlararo va fanlararo bog‘lanishda bo‘lishiga e‘tibor berishlari zarur.

ONA TILI DASTURI VA DARSLIKHLARI HAQIDA

O‘quv dasturi tegishli DTS hamda o‘quv rejasiga tayanib yuzaga keladigan muhim davlat hujjatidir. U DTSni amalga oshirishda tayanch manba hisoblanadi. Butun o‘quv jarayoni ana shu davlat hujjatiga tayangan holda tashkil etiladi. Dastur o‘quvchilar o‘zlashtirishi lozim bo‘lgan bilimlar hajmini, og‘zaki va yozma nutq malakalarining egallanishi lozim bo‘lgan darajasini belgilab beradi. U ona tili ta‘limining maqsadi, vazifalari va mazmunini muayyanlashtiradi.

Akademik litseylarning o‘quv rejalariga muvofiq aniq va tabiiy fanlar yo‘nalishida ona tili fanining miqdoriy ko‘rsatkichlari quyidagicha: “Davlat tilida ish yuritish” (40 soat), “Hozirgi o‘zbek adabiy tili” (176 soat), “Nutq madaniyati” (32 soat).

Ijtimoiy – gumanitar va xorijiy tillar yo‘nalishida “Davlat tilida ish

yuritish” (40 soat), “Hozirgi o‘zbek adabiy tili” (216 soat), “Eski o‘zbek tili” (72 soat), “Nutq madaniyati” (32 soat) predmetlari ko‘zda tutilgan. Ularga tegishli miqdordagi soatlar ajratilgan. Kasb-hunar kollejlari ona tili darslari uchun 40 soat ajratilgan.

Dastur akademik litseylarning har bir bosqichi uchun alohida talablar tizimini ko‘zda tutadi. Unda ona tilining nazariy va amaliy jihatlarini o‘rganishning hajmi, mazmuni va izchilligi ko‘rsatilgan.

“Hozirgi o‘zbek adabiy tili” dasturida amaliyot va nazariyaning uzviy aloqadorligini hisobga olgan holda xorijiy tajribalarga asoslanib, N–nazariya hamda A–amaliyot rukni ostida tegishli materiallar berildi¹.

Dasturda akademik litseylardagi ona tili o‘qitishning asosiy vazifalari quyidagicha ko‘rsatilgan:

- o‘quvchilarni erkin fikrlashga o‘rgatish;
- fikrni og‘zaki va yozma shaklda ona tilining qonun-qoidalariga muvofiq ravishda to‘g‘ri ifodalash;
- bir ma‘noni turli shakllarda bera olish ko‘nikmasini shakllantirish;
- o‘zbek tilining ichki tuzilishi va tuzilish birliklari yuzasidan umumiy o‘rta ta‘limda olgan bilimlarini mustahkamlash va kengaytirish;
- orfografiya va punktuatsiya qoidalarini singdirish;
- ish qog‘ozlarini yurita olish ko‘nikmasini shakllantirish;
- turli fanlarni o‘rganishda ona tilining ahamiyatini singdirish².

Ona tili darsliklarida berilgan nazmiy va nasriy matnlarda milliy tafakkur, milliy g‘oya, ma‘naviy qadriyatlar, sharqona odob-axloq namunalari aks etishi kerak. “Eski qolipda bo‘lgan darsliklardan, eski mafkuradan xalos bo‘lmasdan, bolalarimizni yangicha fikrlashga o‘rgatolmaymiz”, deydi respublikamiz prezidenti I. A. Karimov o‘z nutqida.

Haqiqatan ham, shu kungacha amalda qo‘llanib kelingan ona tili ta‘limi mazmuni 50-yillarning o‘rtalarida shakllangan. U tilning grammatik qurilishi va ilmiy tushunchalarni o‘zlashtirishga qaratilib, o‘quvchi til hodisalarini tahlil qilish, ularni quruq yodlash bilan band bo‘ldi. Ma‘lumotlarning o‘ta ilmiylashuvi, amaliyotdan yiroq, murakkab nazariy bilimlarni o‘zlashtirishning qiyinligi...” o‘quvchilarni o‘qishdan bezdirdi, “... so‘z boyligini oshirish, nutqiy mahoratni shakllantirish, matn tuzishni o‘rganishdek foydali amaliy ishlar son-sanoqsiz grammatik talqinlar soyasida qolib ketdi”³.

Darslik va dasturlar, o‘quvchining tafakkur ko‘lamini kengaytirish, fikr ifodalash ko‘nikmasini shakllantirish masalasi chetda qolib,

1 Qarang: Hozirgi uzbek adabiy tili. Akademik litseylar uchun uquv dasturi. Tuzuvchilar: A. Nurmanov, A. Maʼmudov, A. Sobirov, N. Qosimova. — Toshkent, 2000, 5-bet.

2 Usha dastur, 7-bet

3 A. Fuulomov, X. Neʼmatov. Ona tili taʼlimi mazmuni.

tilshunoslikning ilmiy talqinlarini o'rganishga bag'ishlandi.

An'anaviy darsliklarda asosiy e'tibor imlo savodxonligini ta'minlashga qaratildi, shakl va mazmun uyg'unligiga kam e'tibor berildi.

Ona tili darslarida o'quvchi mustaqil izlanib, mustaqil hukm va xulosalar chiqarmas ekan, yodlab hosil qilingan bilimlar amaliyotga tatbiq etilmay qolaveradi. Aksincha, xususiylkdan umumiylikka qarab borilganda esa umumiylikning xususiy voqelanishi cheksiz bo'lganligi sababli, bunday faoliyat o'quvchini doimiy izlanishga, qiyoslash, ajratish va farqlashga undaydi.

1960-80 yillarda jahon tilshunosligi fani, shu jumladan, o'zbek tilshunosligida "til — me'yor — nutq" munosabatlari o'rnatilib, til va nutqni farqlab o'rganadigan, tizimiy tilshunoslikka asoslangan yangi metodikaga asos solindi. Til metodikasidagi tizimiy yaxlitlik ta'lim mazmunini yangilashga qulaylik tug'dirdi. Til, uning bo'limlari — fonetika, leksikologiya, grammatikaning tizimiy yaxlitlikda amaliy qo'llanishi, bilim, ko'nikma, malakalarni yaxlit holda shakllantirish bilan birga olib borilishi, til o'qitish metodikasi fanida muhim rivojlantiruvchi ahamiyat kasb etdi.

Tilshunoslik fani yutuqlari darsliklarga bevosita kiritilmasdan, amaliyot nuqtayi nazaridan olimlar, metodistlar va o'qituvchilar sinovidan o'tkazilib, eng foydali deb topilgan usullargina maktab ta'limiga tatbiq etilishiga alohida e'tibor qaratish zarurligi qayd qilindi. Tizimiy tilshunoslikka asoslangan metodikada asosiy e'tibor shakl va mazmun uyg'unligiga, ya'ni kommunikativ savodxonlikni oshirishga qaratildi.

An'anaviy ta'limda imlo savodxonligini oshirishga qaratilgan topshiriqlar tizimi quyidagi uch maqsadga xizmat qildi:

- savodxonlik;
- to'g'ri va chiroyli yozish;
- yozma nutqni rivojlantirish.

Yangilangan ona tili ta'limi mazmuniga asoslangan, zamonaviy ona tili o'qitish metodikasi quyidagi maqsadlarni ko'zlaydi:

- so'z boyligini oshirish va boyitish;
- mustaqil fikrlash, ijodiy tafakkurni rivojlantirish;
- nutqiy mahoratni shakllantirish;
- mustaqil matn yaratish malakasiga ega bo'lish.

Ta'lim tizimida kuzatish, taqqoslash, til hodisalarini guruhlash, umumlashtirish, ular orasidan nutqiy vaziyatga mosini tanlash va o'z nutqida qo'llash kabi aqliy faoliyat usullari talabadagi diqqat, xotira, tafakkur, ijodiy fikrlash kabi ruhiy xususiyatlarni shakllantiribgina qolmay, qiyinchiliklardan qo'rqmaslik, uni mustaqil bartaraf etish,

madaniy muloqot kabi ijobiy xislatlarning paydo bo'lishida ham muhim ahamiyatga ega ekanligi e'tirof etildi.

Ona tili ta'limi mazmunining yangilanishi, til o'qitish metodikasining oldiga ham dolzarb masalalarni qo'ydi. Shuni hisobga olgan holda, Respublika xalq ta'limi vazirligi O'zbek tili doimiy ilmiy-metodik anjumanining (O'TDA) birinchi yig'inini chaqirdi. Unda: "Ona tili mashg'ulotlari bolalarda ijodiylik, mustaqil fikrlash, ijodiy fikr mahsulini nutq sharoitiga mos ravishda og'zaki va yozma shakllarda to'g'ri, ravon ifodalash ko'nikmalarini shakllantirish va rivojlantirishga qaratilishi lozim...ligi ta'kidlab o'tildi"¹.

ONA TILI O'QITISH METODIKASIDA TIL YAXLITLIGI VA FANLARARO ALOQA

Til materiallarini o'zlashtirishda ona tili metodikasining eng muhim talablaridan biri til sathlarining alohida-alohida emas, balki o'zaro uyg'unlikda, yaxlitlikda o'rganilishidir. Buning uchun leksikologiya (so'zshunoslik) har bir til sathining tarkibiy qismiga aylanishi, ya'ni fonetika, morfologiya, so'z tarkibi hatto sintaksisni o'rganishda ham so'z boyligini oshiruvchi o'quv-topshiriqlardan foydalanishning bag'oyat mahsuldorligi, DTS talablarida qayd etilgan kommunikativ savodxonlikning, nutqiy salohiyatning shakllanuviga olib kelishi, zamonaviy til o'qitish metodikasida tan olingan interfaol metodlardan kam emasligi barchaga ma'lum.

Shu bilan birga ona tilidan talaba lug'atining boyib borishida yana bir ulkan xazina — uzluksiz ta'lim muassasalarida o'rganiladigan boshqa o'quv fanlarining ham ulkan hissasi borki, buni ba'zan oliy toifali, ilg'or ona tili o'qituvchilarimiz ham to'liq anglab yetishlari mushkul. Chunki ular dastur va darslik talabini bajarish, nazorat va tashkiliy ishlar bilan nihoyatda band bo'lib boshqa fanlar bilan qiziqishga vaqt topa olmasligi hammamizga ma'lum. Vaholanki, lug'at zaxirasini boyitish, og'zaki va yozma nutqni rivojlantirish, uslubiy ravon, mantiqiy mukammal matnlar yaratishda fanlararo aloqadorlikni yo'lga qo'yish — ulkan muvaffaqiyatlar xazinasiga, bitmas-tuganmas terminologik manbalarga egalik qilish demak.

¹ «Ўзбек тилини ўрганиш ва ўқитишни қайта қуриш ҳамда такомиллаштиришнинг долзарб масалалари». 1-йиг'ин. Самарқанд, 1991 йил, 12-14-б.

Til sathlarini o‘zaro bog‘lab o‘rganish — kommunikativ savodxonlik garovi

Ona tili materiallarini o‘zaro bog‘lab o‘rganish, yiriklashtirish, til hodisalarini kuzatish, taqqoslash, guruhlarga ajratish, umumlashtirish imkonini beradi. Shu bilan birga til hodisalari mohiyatini chuqurroq o‘rganishga, nutqda so‘zni me‘yorida va o‘rinda ishlatish ko‘nikmalarini mustahkamlashga ijobiy ta‘sir etadi.

Ona tili o‘qitishda oldingi o‘rganilganlarga tayanib, yangi tushunchalarni kuzatish, guruhlarga ajratish, qiyoslash, umumlashtirish orqali o‘zi mustaqil qoida, ta‘rif chiqarishga o‘rgangan o‘quvchi bir-biriga o‘xshash va farqli hodisalar ustida ishlaydi, o‘qituvchi yordamida xulosa va hukm chiqaradi.

Ona tilining izchil kursida fonetika, leksikologiya, morfologiya o‘zaro bog‘liq holda bir yaxlitlikni tashkil etadi. Boshlang‘ich sinflarda o‘rganilganlarga suyangan holda so‘zning umumiy tahlilini o‘tkazish, o‘quvchini so‘z ustida ishlash bo‘yicha egallagan bilim, ko‘nikma va malakalari darajasini aniqlashga, mustaqil, ijodiy fikrlashga, ixcham, lo‘nda va aniq xulosa chiqarishga, har bir tovush va so‘zdan ununli foydalanishga o‘rgatadi.

Erkin, jadal fikrlashni o‘rganishda so‘z qoliplari ustida ishlashning imkoniyatlari ham benihoya keng (bu haqida keyinroq so‘z yuritiladi).

Turg‘un iboralar ma‘nosini, so‘zlar etimologiyasini bilish yoshlar uchun o‘ta qiziqarli. O‘zbek tili tarixi, uning til boyligi, unda ro‘y berayotgan o‘zgarishlar, lug‘at tarkibida yangi so‘zlarning paydo bo‘lishi va ma‘no nozikliklari hosil qilishi, grammatik qurilishning takomillashib borishi kabi hodisalarni o‘zaro aloqadorlikda tahlil qilish yaxshi samara beradi. Iboralarni sharhlash bo‘yicha namunalar:

“Qildan qiyiq axtarmoq” — yomon niyat bilan aybi yo‘q inson faoliyatidan ayb topmoq; ma‘nodoshi: “tirnoq orasidan kir izlamoq”.

“Bag‘ri tosh” — bemehr, iltifotsiz; ma‘nodoshi: “tosh yurak”.
“ko‘ngli qattiq”. “Bahri-dili ochildi” — kayfiyati yaxshilandi; ma‘nodoshi: “dimog‘i chog‘ bo‘ldi”, “ko‘ngli yozildi”... v. h.

Fanlararo bog‘lanish turli ta‘lim bosqichlaridagi ona tili darsliklarida (o‘quv topshiriqlari tizimida) ko‘proq o‘z yechimini topishi darkor.

Aniq va ijtimoiy-gumanitar fanlardan matnlar tanlash, boshqa o‘quv fanlariga oid atamalardan foydalanib, kichik matnlar yaratish, berilgan matndan tilga oid atamalar, o‘z va ko‘chma ma‘noli so‘z, so‘z birikmasi, ibora va tasviriy ifoda kabilarni ajratish. ular ishtirokida gap va matnlar tuzish, so‘z ma‘nolarini kontekst ichida farqlash ko‘nikmalarini singdirish — talabanning fikr doirasini kengaytiradi, kommunikativ savodxonlik darajasini oshiradi.

Quyida ona tili darslarida **fanlararo aloqadorlik tamoyillariga**

asoslanilgan bir soatlik dars namunasini keltiramiz.

(*Xorazm, Bog‘ot tumani, Rajabova Sanobar*)

Mavzu: Adabiy til uslublari

Dars shiori: “Fan nima bo‘lganini tushuntiradi, adabiyot qanday bo‘lganini tasvirlaydi”.

Dars maqsadi:

1. Ta’limiy: O‘quvchilarga adabiy til uslublari va ularni bir biridan farqlovchi xususiyatlarini tushuntirish, mavzuni o‘rganish jarayonida fanlararo bog‘lanishni tashkil etish;

2. Tarbiyaviy: O‘quvchilarni vatanparvarlik, milliy istiqloq g‘oyalariга sodiqlik, ona tilimizga cheksiz muhabbat ruhida tarbiyalash;

3. Rivojlantiruvchi: O‘quvchilarning nutq madaniyatini o‘stirish, mustaqil fikr yuritish, mantiqiy mushohada qilish va xulosa chiqarishga o‘rgatish.

Dars turi: Amaliy-ijodiy mashg‘ulot. Fanlararo integratsiya (Binar uslubi). Qiyoslash.

Dars uslubi: Noan’anaviy dars, “Tarmoqlar” (Klaster texnologiyasini qo‘llash). Kichik guruhlarda ishlash. Venn diagramma.

Darsning ko‘rgazmaliligi: J.Asranovning “Ona” asari, R.Mirzayevning “O‘zbek sanami” asari, “Bog‘ot sharbat” mahsulotlaridan namunalar, anketa savollari.

Darsning tarkibiy tuzilishi (rejasi):

1. Tashkiliy qism, 2 daqiqa.

2. O‘tilgan mavzuni takrorlash, Venn diagrammasi bilan ishlash, 10 daqiqa.

3. Kichik guruhlarda ishlash (tarmoqlar), 20 daqiqa.

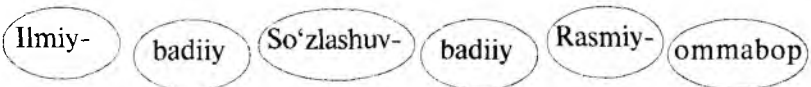
4. Dars shiorini sharhlash: Aqliy hujum, 3 daqiqa.

5. O‘quvchilar bilimini baholash, 3 daqiqa.

6. Darsni xulosalash, 5 daqiqa.

7. Uyga vazifa, 2 daqiqa.

O‘quvchilarga o‘tilgan mavzu eslatilib, uyga berilgan topshiriq (adabiy nutq uslublari haqidagi ma’lumotlarni to‘plab kelish) tahlil qilinadi. Ularning ma’lumotlaridan foydalangan holda uslublarning bir-biridan farqlanuvchi jihatlari Venn diagrammasida tasvirlanadi:

Darsning keyingi qismi “Tarmoqlar texnologiyasi” asosida tashkil etiladi. “Suratlar tili” rukni ostida o‘quvchilar e’tiboriga tasviriy san’atning noyob namunalaridan havola etiladi. Bu yerda dars tasviriy san’at fani

bilan bog‘lab olib boriladi.

Sinf jamoasi 5 guruhga bo‘linib, har bir guruhga alohida mavzudagi rasmlar, shu mavzuda matn yaratish bo‘yicha topshiriqlar beriladi:

1-guruh. J.Asranovning “Ona” asaridagi keksa ayolning ko‘z qarashlari, nigohidan kelib chiqib, uning xayolidan kechayotgan o‘y-fikrlarni suratdagi timsol tilidan hikoya qilib, matn yaratish;

2-guruh. R.Mirzayevning “O‘zbek sanami” asaridagi yosh onaning o‘z farzandiga bo‘lgan cheksiz muhabbatini his qilgan holda uning tilidan onalik mehriga yo‘g‘rilgan his-tuyg‘ularni bayon qilish va matn yaratish;

3-guruh. Bu guruhga ijodiy ish bilan band bo‘lgan sinfdoshlarning ismi va familiyalari, nechanchi sinfda va qanday o‘qishlari, katta bo‘lganda kim bo‘lmoqchi ekanliklari, dars paytida o‘zlarini tutishlari, ko‘z qarashlari, shug‘ullanayotgan ishlaridan ko‘ngillari to‘lgan-to‘lmaganligini tasvirlab, ijodiy matn yaratish topshiriladi. O‘zgalar his-tuyg‘usini tushunish — komil insonning asosiy xislati ekanligi ta’kidlanadi. Bu yerda ona tili fanining adabiyot bilan bog‘lanishi aks etadi.

4-guruhga uy parrandalaridan xo‘rozning rasmi berilib, biologiya faniga oid matn yaratish (xo‘rozning parrandalarning qaysi turiga kirishi, yashash joyi, qanday boqilishi, necha kilogrammgacha tosh bosishi, o‘rtacha necha yil yashashi... v.h.) topshiriladi.

5-guruhga esa tabiat ko‘rinishlari tasvirlangan rasm berilib, uni ijodiy tasvirlash asosida, kichik matn yaratish topshiriladi. Bu topshiriqda, ona tili fanining biologiya, tabiatshunoslik fanlari bilan aloqasi ko‘rinadi, yuzaga chiqariladi.

Sinf o‘quvchilariga oldindan anketalar tarqatilib, to‘ldirib olinadi:

Anketa

1. Ism va familiyasi, tug‘ilgan yili.

2. O‘qish va yashash joyi.

3. Kelajakda egallamoqchi bo‘lgan kasbi.

4. Shu kasbdan ko‘zlagan maqsadi va erishmoqchi bo‘lgan yutuqlari.

Anketa 6-guruh o‘quvchilariga tarqatiladi. Ularga “Bog‘ot sharbat” mahsulotlaridan namunalar berilib, shu mahsulotlar haqida reklama matnlari yaratish topshiriladi.

7-guruh o‘quvchilariga 6-guruhdagi o‘rtoqlarining anketa javoblariga asoslanib, o‘rtog‘ining kelajakdagi ilmiy-ijodiy ish faoliyati, ishlab chiqarish korxonasi yoki tayyor mahsuloti haqida tavsifiy — biografik reklama matni yozish topshiriladi.

Guruhlarning bajargan ishlari, ilmiy-o‘quv faoliyati birin-ketin namoyish qilinadi. Taqdimot tugagach, guruh bilan savol-javoblar vaqtida yutuq va kamchiliklar talabalar tomonidan tahlil qilinib, ularning

oldini olish usullari haqida umumiy tavsiyalar beriladi.

O'qituvchi tomonidan dars shiori, undan ko'zlangan maqsad sharhlanib, guruh a'zolari erishgan natijalar — egallangan BKM (bilim, ko'nikma va malaka)larni amaliy qo'llash darajalari qayd qilinib, ishlar baholanadi.

Dars xulosalanadi:

Mana siz ona tilimizning cheksiz imkoniyatlaridan biri bo'lgan nutq uslublari bilan tanishdingiz. Ijtimoiy hayotda o'rni va ahamiyati beqiyos bo'lgan mazkur uslublardan o'rinli, nutq sharoitiga mos ravishda foydalanish uchun ularning biri-biridan farqli va o'xshash jihatlarini puxta bilishingiz zarur. Ana shundagina betakror tilimizning ifoda qudratlaridan, bebaho gavharlaridan mustaqil foydalanish imkoniyatlariga ega bo'lasiz.

Uyga vazifa: Litsey hayoti haqida gazeta maqolasi tayyorlab kelish.

TIL O'QITISH METODIKASIDA QIROAT SAN'ATI

O'zbek adabiy tilida og'zaki nutqqa xos bo'lgan, supersigment vositalardan biri intonatsiya — qiroatdir.

Qiroat — so'z va gapning vazni, xilqati, libosi. U og'zaki nutqqa xos go'zal bir hodisa bo'lib, inson ruhiyatiga, holatiga kuchli ta'sir ko'rsatuvchi alohida bir tizimni tashkil qiladi.

Nutqning ravonligi, ohangi va ritmi, nutq tezligi va tembri, logik urg'u, vazmin va tantanavor ovoz, nafis va jozibador talaffuz qiroat san'atining ajralmas, muhim qismidir.

Mazkur masalada “Devonu lug'ot it-turk” asari muallifi Mahmud Koshg'ariy mashhur muhaddis Imom al-Buxoriy, at-Termiziy, “ikkinchi muallim” — Abu Nasr Forobiy, Ahmad Yassaviylar ulkan ilmiy-ijodiy meros qoldirganlar.

Mashhur metodist M.A.Ribnikova til o'qitishning maqsadini nutq o'stirishda deb hisoblagan. Bu olimaning o'sha davr til o'qitish metodikasi oldidagi xizmati shundaki, u alohida nutq o'stirish tizimini yaratishga muvaffaq bo'ldi.

Bu tizimda og'zaki va yozma nutqning juda ko'p qirralari: talaffuz madaniyati, leksika va frazeologiya ustida ishlash, bog'lanishli nutq ko'nikmalarini rivojlantirishga alohida e'tibor qaratildi. “Nutq tovushlarini o'rganish va faqat imlo savodxonligini oshirish, balki qiroat san'atini, chiroyli talaffuz va ifodali o'qish ko'nikmalarini shakllantirishga ham xizmat qilishi lozim”. (М. Я. Рибникова).

Olima bog'lanishli nutqni rivojlantirish ishini bayonning turli ko'rinishlarini (matnga yaqin) o'rgatishdan boshlash lozimligi, ular

tilning ifoda vositalari bilan o'quvchi lug'atini boyitishga xizmat qilishi; qisqa bayonlar — bosh maqsadni qisqa ifodalashga, mukammal bayonlar insho yozishga tayyorlashga zaruriy vosita ekanligini ta'kidlab o'tadi.

Nutq jarayonida qiroat, asosan, ikki vazifani bajaradi:

1. Gap urg'usi tushayotgan, ta'kidlanayotgan so'zni ajratish.
2. Eshituvchiga ijobiy ta'sir ko'rsatish.

Agar berilayotgan ma'lumot qiroat me'yorlariga moslab o'qilmasa, gapdagi tinish belgilari, ayniqsa, nutqiy pauza o'rnida keluvchi vergulga rioya qilinmasa, gapning ma'nosi butunlay o'zgarib ketishi mumkin:

M: Odam bo'l, otang kabi omi bo'lma. — Mazmuni: otangga o'xshama, savod o'rgan...

Odam bo'l otang kabi, omi bo'lma. — Otangga o'xshash savodli bo'l, o'qimay qolma.

Bu — dono, akasiga o'xshamaydi. — Ukasi bilimdon...

Bu — dono akasiga o'xshamaydi. — Akasi bilimdon...v.h.

Ajratilgan gap bo'laklari, undalma, kirish so'zlar og'zaki nutqda alohida ohang bilan aytiladi, yozma nutqda esa kerakli tinish belgilari bilan ajratib yoziladi.

O'quvchida qiroat san'atini shakllantirish uchun turli sharqona rivoyatlar, hadis va Qur'on oyatlarini o'qish, nazmiy asarlarni yod aytish yuzasidan ko'rik tanlovlar, guruhlararo musobaqalar o'tkazish yaxshi natija beradi. Bunda Yusuf Xos Hojib, Atoiy, Sakkokiy, Hofiz Xorazmiy, Gadoiy, Xorazmiy. Sayfi Saroyi, A. Navoiy, Bobur, Munis, Ogahiy, Anbar Otin, Nodira. Muqimiy, Furqat singari mumtoz adiblarimizning, Cho'lpon, Hamid Olimjon, G'afur G'ulom, Oybek, Zulfiya, Usmon Nosir, E.Vohidov, A.Oripov, Omon Matjon, Muhammad Ali, Rauf Parfi, Sirojiddin Sayyid, Xurshid Davron, Muhammad Yusuf singari zamonaviy shoirlar she'rlarini, folklor va jahon adabiyotining sara namunalari ifodali o'qishni o'rgatish ham juda foydali.

ONA TILI DARSLARIDA MAQOLLAR, TOPISHMOQLAR, HIKMATLI SO'ZLARDAN FOYDALANISH

Maqollar turmushdagi turli hodisalarga bog'lab, to'g'ri va ko'chma ma'nolarda qo'llaniladi.

Xalq yaratgan g'oyat ixcham, chuqur mazmunli gaplar — maqollardir. Ular ijtimoiy hayotning shart-sharoiti bilan bog'liq bo'lib, mazkur sharoitda yashagan kishilarning fikrlari va qarashlarini ifoda qiladi.

Maqollarni o'rganishda quyidagi amaliy ishlarni bajarish mumkin:

— o'qib o'tilgan asar mazmuniga aloqador maqollar qiyoslanadi:

“Suv keltirgan xor-zor, ko‘za sindirgan aziz”, “Mehnatning tagi rohat”;
— maqollarni muayyan mavzular bo‘yicha guruhlash: “Vatan — vatanparvarlik”, “Do‘stlik va dushmanlik”, “To‘g‘rilik”, “Odob va axloq”, “Til va nutq”;

— rasmlar albomini tuzib, uning mazmuniga mos maqollar yozish;
— adabiyot darsida o‘rganilgan asarga bog‘liq holda maqollar tanlash.

Keltirilgan har bir maqolning qanday fikr ifodalashi, ularning tarbiyaviy ahamiyati haqida suhbat uyushtiriladi. Talabalar ularni sharhlash jarayonida inson nutqiga ko‘rk beruvchi, nutq ta’sirchanligini oshiruvchi vositalardan biri maqollar ekanligiga ishonch hosil qiladilar va ularni nutqlarida qo‘llashga intiladilar. Jumladan, “Aytilgan so‘z — otilgan o‘q” maqolini sharhlash va mazkur maqolning muqobillarini topish so‘raladi. Namuna: Aytar so‘zni ayt, aytmas so‘zdan qayt; Og‘izdan chiqqan so‘z qaytmas; So‘z aytganda — o‘ylab ayt, oqibatini bilib ayt; So‘zga quloq os, o‘ylab qadam bos...

Uyga vazifa sifatida o‘rganilgan maqollardan ma’qulini tanlab, shu mavzuda matn yaratish topshirilishi mumkin.

Topishmoqlar. Yosh avlodning fikrlash qobiliyatlarini o‘stirish, mustaqil faoliyatga o‘rgatishda topishmoqlar muhim ahamiyatga ega. Topishmoqda narsa-buyumlarning bir necha belgilari aks etadi, shunga qarab topishmoq javobi topiladi. Buning uchun narsa-buyumlarni qiyoslash, chuqur va atroflicha mushohada yuritilishi zarur. Topishmoqlar ham maqollar singari berilgan mavzularga bog‘lab o‘rganiladi. Bunda o‘quvchilar quyidagi topshiriqlarni bajarishlari maqsadga muvofiq.

1. Topishmoq javobini qanday belgilarga qarab topilganligini so‘zlab bering.

2. Berilgan topishmoqqa o‘xshash topishmoqlar ayting:

1) Pak-pakana bo‘yi bor.

Yetti qavat to‘ni bor. (Piyoz)

2) To‘nlari qavat-qavat,

Bir donasi bir savat.

Dasturxonaga kelganda,

Ham dimlama, ham salat. (Karam)

3. Yuqorida berilgan topishmoqlarni o‘xshash va farqli tomonlarini ajrating, ma’nosini sharhlang.

O‘quvchi nima uchun birinchi topishmoqning javobi piyoz, ikkinchisniki karam ekanligini dalillarga tayanib, aniq va to‘liq isbotlab berishga urinishi ayni vaqtda nutqiy ko‘nikmalarning takomillashuvi, o‘z fikrini himoya qilish ko‘nikmalarining tarkib topishiga, ijodiy-mantiqiy tafakkur ko‘lamining kengayishi, fikrni to‘g‘ri va ravon ifodalash malakasining shakllanishiga ham olib keladi. Quyida berilgan

o‘yin — topshiriqlar ham o‘quvchini mustaqil va ijodiy fikrlashga yo‘naltirishi bilan, muammolarning yechimini topishga yo‘naltirishi bilan ahamiyatlidir.

Tilga oid topishmoq, maqollar hamda “Hazil savollar”dan o‘rinli foydalanish ham o‘qituvchining pedagogik mahoratidan, ilmiy iqtidoridan dalolat beradi.

“Harflar saltanati” (hazil savol-topishmoqlar):

1. Alfavitni bildiruvchi qanday so‘z 6 harfdan iborat. (Alifbo).
2. Qanday so‘zning boshi bor? bebosh, oqibosh, ishboshi, onaboshi, mingboshi, yurtboshi, boshliq, boshlov, boshla, boshqa, to‘yboshi, so‘zboshi...
3. Nima ikki so‘z bilan aytilib, bir belgi bilan ifodalanadi? (tutuq belgisi — (‘)).
4. Aytilmay yoziladi, yozmasa buziladi (T harfi) — do’s — do‘st.
5. Talaffuzda tutmaymiz, imloda unutmaymiz. (T harfi) (to‘rt, musht, go‘sh).

A — harflar boshpanasi (alifbo).

B — padarimiz padari (bobo).

V — hech to‘xtamaydigan narsa (vaqt).

G — sovg‘a uchun yaralgan, rang-tusiga qaralgan (gul).

D — boshga tushganda tashvish, kimligi bilinarmish (do‘st).

Y — topdim, tushdim-da ketdim, tugatdim — uyga yetdim (yo‘l).

O — qoq solsang bo‘lur choy, cho‘miltirar har kun soy (olma bilan oy)...v.h.

Hikmatli so‘zlar

Hikmatli so‘zlar ham ixchamligi, chuqur ma‘noliligi jihatidan maqollarga o‘xshaydi. Biror badiiy asar yoki matnni o‘qish davomida undagi hikmatli so‘zlarni ajratish, ma‘nosini sharhlash bilan shug‘ullaniladi. Ular o‘quvchi so‘z boyligini oshirishda ham uning nutqiy ko‘nikmalarini faollashtirishda ham yaxshi natija beradi.

Xalq donishmandligining bebaho mulki bo‘lmish hikmatli so‘zlarni o‘rganish, ularning ta‘limiy va tarbiyaviy ahamiyatini, g‘oyaviy mazmunini talaba ongiga singdirish orqali olib borish hikmatlar mazmuniga yashiringan mantiq, axloq, odob, komil inson falsafasini yanada go‘zalroq, nafisroq his qilishga olib keladi.

Talabada so‘z san‘atidan zavqlanish, go‘zal qiroatdan rohatlanish tuyg‘usi uyg‘onadi, ijod va badiiyatga mehr, ishtiyoq hosil bo‘ladi.

Ona tili mashg‘ulotlarida aksariyat maqol, topishmoq, hikmatli so‘zlarga maxsus soatlar ajratilmaydi. Ammo mavzu talabiga mos hikmatlar topib aytish, unga ma‘nodosh hikmatli so‘z va maqollar

topishni talabalardan talab qilish ajoyib va kutilmagan natijalarga olib kelishi, talabalar orasida alohida intellektual qobiliyatga ega bo'lganlari ko'zga tashlanib qolishi, o'qituvchi o'zining shogirdlari ichidan alohida iste'dod egasini kashf qilishi mumkin. Bunda talabalarning ijodiy ishlarini baholash uchun konferensiya darslar o'tkazilib, maqol, topishmoq va hikmatli so'zlarning eng yaxshilari bir joyga to'planib, umumlashtiriladi, guruhning (fakultetning) qizil kitobiga yozib qo'yiladi. Bunday topishmoq, maqol va hikmatli so'zlar, albatta, talabalar tomonidan yod olinadi. Namuna:

So'z haqida hikmatlar

Agar biz so'z boyligini masalliqqa qiyos qilsak, nutq — dasturxonga tortilgan taom erur. Masalliq mo'l bo'lsa, osh mazali bo'lganidek, lug'at xazinasi bisyor odamning tili biyron, nutqi ravon, suhbatlari jonon bo'ladir. Zero, alar ila hamsuhbat bo'lmoqlik rohati jon erur.

Chala pishgan oshning hazmi taomi qiyin kechgani kabi, g'aliz so'zli kishining suhbatini tinglamaklik ham azobi jondir.

- Taomni yemakka, so'zni demakka shoshmang.
- Ezmalikdan hazar qil, so'zingni muxtasar qil.
- Ko'p so'zlasang so'zning qadri oz bo'lur.
Xo'b so'zlasang izzat-obro' boz bo'lur.
- So'zi nochorning o'zi nochor,
So'zi muxtasarning o'zi mo'tabardir.
- G'iybat qilma, g'urbatga qolasan.
- Ozroq yegil, oz uxlagil, oz so'zla,
Ozroq degil, oz bo'lsa-da, soz so'zla.
- Shirin kalom shirin taomdan qimmatliroqdir.
- Husn zohiriy go'zallik bo'lsa,
Yetuk va ravon nutq botiniy go'zallikdir.
- Ustoz ziyosidan bahramand bo'lgan inson, quyoshga intilgan maysadek, yorug'likka, ilmga, mangulikka intiladi.
- Tafakkur atalmish nurafshon qasrning
qulfi — ilm, kaliti — so'zdir.

Yuqorida berilgan hikmatli so'zlardan MM ustida ishlash, sharhlash va qiroat san'atini o'rganish, og'zaki monologik va dialogik nutqni rivojlantirishda, milliy ma'naviyat, so'z ustalari bilan uchrashuvlar, adabiy kechalar o'tkazishda foydalanish maqsadga muvofiqdir.

Ikkinchi qism

ONA TILINING IZCHIL KURSINI O'RGANISH

So'zlash, eshitish, (ko'rish) o'qish, yozish vositasida fikr tushuniladi. Bularning barchasi nutq deyilib, u yozma va og'zaki ko'rinishlarda bo'ladi. Nutqning o'ziga xos vositalari, birliklari, ularni ishlatish qonun-qoidalari va me'yorlari bor.

Ona tilini o'rganishda nutqiy me'yorlarni tarbiyalash va ro'yobga chiqarish, **“til—me'yor—nutq”** tushunchalarini aniqlab olish zarur.

Til ma'lum bir so'zlar, qo'shimchalar, ularning o'zaro birika olish imkoniyatlari va birikish natijalari haqidagi qonun-qoidalar majmui bo'lib, fikrni xilma-xil usul va vositalar yordamida yuzaga chiqarish omillarini o'rgatadi.

Me'yor – til imkoniyatlaridan foydalanish ko'rsatkichlari majmui. Uning oliy ko'rinishi milliy adabiy til uslublari, mezonlarida o'z aksini topadi. Milliy adabiy til muayyan bir uslubiy ko'rinishda yuzaga chiqadi.

Nutq — tafakkur mahsuli. Fikrni bayon qilish tafakkur va til orqali amalga oshadi. Tafakkur qancha rivojlansa, talabani og'zaki va yozma fikr bayon qilish mahorati ham shuncha yuqori bo'ladi.

Ona tili mashg'ulotlari nutq san'atini egallash va undan samarali foydalanish bilim ko'nikma va malakalarini tarbiyalaydi. Shu jarayonda nutqiy madaniyat ham shakllanadi. Nutq madaniyati yoshlarga kundalik oddiy salomlashishdan tortib, kimga, nimaga, qachon, qayerda, qanday so'zlashgacha bo'lgan muomala – muloqot sirlarini o'rgatadi. Shuningdek, sharqona odob — andisha, go'zal qiroat san'ati qonuniyatlarini anglab borishda ham katta ahamiyat kasb etadi.

O'zbek tilining izchil kursi amaliyot va nazariyaning uzviy aloqadorligida o'rganiladi.

FONETIKANI O'RGANISH METODIKASI

Fonetika (grekcha “phone” — tovush) nutq tovushlari, ularning hosil bo'lishi, talaffuzi, imlosi, tasnifi, harf va yozuvning o'zaro munosabati, bo'g'in va bo'g'in ko'chirish, so'z urg'usi xususiyatlari haqidagi fan. Unda nutq tovushlari — so'zlarning, qo'shimchalarning eng kichik bo'lagi tovush va uning talaffuzi o'rganiladi.

5-sinfda bu bo'lim takrorlash bilan boshlanadi. Bunda berilgan so'zlardagi tovushlar talaffuzi qiyoslanadi, unli va undoshlarning o'ziga xos xususiyatlari aniqlanadi. Tovushlar talaffuzida ishtirok etadigan nutq

a'zolari belgilanadi. Berilgan so'zlarga tovushdosh (tosh, tish, tush, to'sh kabi), shakldosh (tosh — suvda erimaydigan qattiq tog' jismi, ot; sakkiz chaqirimga teng masofa, ot: bir toshdan ortiq yo'l bosdi kabi); fe'l — toshmoq, qirg'oqdan chiqib ketmoq; toshbag'ir — ko'ngilchan, ko'ngli bo'sh kabi zid ma'noli so'zlar topib, ma'nolarini sharhlaydilar va izohlaydilar.

“Alfavit”ni yod olish o'quvchilarda berilgan so'zlarni alifbo tartibida joylashtirish, turli lug'atlardan so'zlarni tez topish ko'nikmasini mustahkamlaydi, lug'at zaxirasini oshiradi.

Unli va undosh tovushlar ustida ishlashda o'quvchilar **u — o', i — u, a — o, b — p, s — z, t — d, k — g, q — g', x — h** kabi tovush juftlarining talaffuzi va imlosini bilib olib, shu tovushlar ishtirok etgan so'z ma'nolarini tushuntiradilar, qiyoslash orqali ma'no farqlarini izohlaydilar.

Chunonchi, birinchi bo'g'inda **u, o'**, ikkinchi bo'g'inda **u, i** yoziladigan, qisqa, **i, u** tovushlari tushib qoladigan (to'lqin, tutun, burun, tizim), jarangli tovushlarning **b - d, x, h, ng, h** kabilarning ishtirokida so'z birikmalari va gaplar tuzish, o'quvchi ongiga to'g'ri talaffuz hamda to'g'ri yozish ko'nikmalarini singdiradi.

Fonetikani o'rganishda kommunikativ savodxonlikni oshirish usullari

Fonetika bo'limida, asosan, nutq tovushlari, ularning paydo bo'lishida ishtirok etuvchi nutq a'zolarining xizmati, hosil bo'lgan o'rni va usuli, talaffuz va imlo, bo'g'in va bo'g'in ko'chirish, so'z urg'usi kabi mavzular ustida bahs yuritilsa-da, uning so'z boyligini oshirish, mustaqil va ijodiy fikrlash, fikrni ravon, go'zal va ta'sirchan ifodalash imkoniyatlarini anglash va rivojlantirish ham muhim ahamiyatga ega. Ayniqsa, talaffuz va imlo masalalariga e'tiborni qaratish zarur. Masalan: “Unlilar imlosi” o'rganilayotganda: **o — a, o — i, i — u, u — o', i — e, o — e** tovushlari ishtirok etgan so'zlardagi tovush va harf orasidagi munosabatlar izohlanadi: **bar — bir — ber — bor — bur — bo'r: oq — uq — o'q — yuq; qor — qar — qur — qo'r; tar — tor — tir — ter — tur — so'z** juftlarida ma'no farqlash vazifasidagi o'yin — topshiriqlardan foydalanish mumkin:

1. Tovushdosh so'zlar qatori tuziladi, ma'nosi murakkab so'zlar izohlanadi:

qir — adir, tepalik, lalmi yer; qur — bunyod qilmoq, uyni qurmoq; qo'r — olov, o'tinning cho'g'idan hosil bo'lgan qoldiq. Ko'chma ma'no:

mol-dunyo, qoʻr- qut...

2. Tovushdoshlar soʻz turkumlariga ajratiladi:

uq - feʼl, oʻq - ot, oq - sifat, qor - ot, tar- (yangi meva) sifat, tur-feʼl..v.h.

3. Tovushdoshlar ishtirokida soʻz birikmalari va gaplar tuziladi:

Til - dil kaliti, uyga kir, oʻyga botdi, oʻtni oʻr, markazga ur kabi; Qir-adirlarni oppoq qor qopladi. Tur, toʻrga oʻt. Torga tor dunyo, kengga keng dunyo (Maqol)... v.h.

Jarangli undoshlar aksariyat soʻz oxirida kelganda, talaffuzda jarangsizlanadi hamda boshqa maʼnodagi soʻzlarni yuzaga keltiradi:

bob — boʻlim, qism maʼnosida;

bop — yarashiqli, loyiq maʼnosida;

sud — hukm, mahkama, lavozim v.h.

sut — mahsulot, sigir suti kabi soʻzlarni qiyoslash va oʻzaro farqlash, ular maʼnosini sharhlash topshiriqlari, oʻquvchilarda imlo savodxonligini mustahkamlash bilan bir qatorda soʻz boyligini, nutqiy mahoratni ham oshiradi, shakllantiradi.

Ayni paytda, mana shu soʻzlar ishtirokida ixcham, ijodiy matn yaratish ham mumkin.

Talaffuzda bir-biriga oʻxshash soʻzlarni farqlashda, ularga maʼnodoshlar, uyadoshlar, zid maʼnoli soʻzlarni topishni talab qiluvchi topshiriqlar berish ham samarali usullardan hisoblanadi.

Masalan, shaxs va bahs soʻzlarining oʻzaro farqini tushuntiring, izohlashda maʼnodosh, uyadosh va zid maʼnoli soʻzlardan foydalaning. Namuna: Shaxs — maʼnodoshlar: shaxs — inson, odam, banda, kishi...

— uyadoshlar: kishi, erkak, ayol, ota, oʻgʻil, aka, uka ...

— zid maʼnolilar: erkak — ayol, oʻgʻil-qiz, aka-singil... v.h.

— bahs, konferensiya, majlis, yigʻilish..v.h.

— zid maʼno: bahs-himoya, oʻrtoqlashuv, adabiy uchrashuv, qoʻllab quvvatlamoq... v.h.

Talabalar topshiriq asosida soʻzdagi nuqtalar oʻrniga i va u harflaridan birini qoʻyib koʻchiradilar. Hosil boʻlgan soʻzlarning maʼnolarini namunadagidek ogʻzaki sharhlashlari va soʻz maʼnolari farqini tushuntirishlari mumkin:

Namuna: urish — feʼl soʻz turkumi, harakatni bildiradi. Musht urish, mushtlashish;

urush — ot soʻz turkumi, jang, uyushgan qurolli olishuv. M: Ikkinchi jahon urushi 1939-yilda boshlandi;

yumish — feʼl, koʻz yumish, koʻrmaslikka olish; koʻzi yumildi; 1.Uxladi (oʻz maʼno). 2. Koʻchma maʼno: Koʻz yumdi — chin dunyoga

ketdi, o'ldi... v.h. M: Bu dunyodan ko'z yumdi.

Yumush — ot so'z turkumi, ish, mehnat: Og'ir yumushni bajardi...

Unlilar imlosi va talaffuzi ustida ishlashni quyidagi ijodiy topshiriqlar orqali mustahkamlash mumkin.

1-topshiriq. Berilgan so'zlar ma'nosini sharhlang. So'zdagi undosh tovushni almashtirib, yangi so'zlar hosil qiling. II, el, choy.

il-in, is, it, ip, ish...; el, ep, em, esh, et, en, er, es, ez...;

choy, soy, toy, boy, moy, joy, loy, voy...;

2-topshiriq. A unlisi bilan boshlanuvchi bir bo'g'inli so'zlar qatori tuzing. Adl, avj, azm, aql, ark ... Ma'nolarini sharhlang.

3-topshiriq. U - o' tovushi ishtirok etgan juftliklar tuzing: uz - o'z, uy - o'y, un - o'n, o'q - uq ... Ma'nolarini sharhlang.

Fonetikani o'rganishda mavzulararo va fanlararo aloqadan foydalanish usullari

1-topshiriq — "qochoq" so'zidagi ch undoshini boshqa undoshlar bilan almashtirib ko'ring. Hosil qilingan so'zlarning lug'aviy ma'nolarini farqlash, qiyoslash (leksikologiya) ustida ishlang. Ular yordamida so'z birikmalari hosil qiling (sintaksis).

Namuna: qochoq, qovoq, qozoq, qoloq...

Lug'aviy ma'noning o'zgarishida tovush o'zgarishining ahamiyatini sharhlash namunasi:

Qovoq, qochoq so'zidan ch undoshini v undoshiga almashtirish natijasida yasalgan bo'lib, undagi harflar va bo'g'inlar soni bir xilligi, so'z boshi va oxirida bir xil tovush bilan tugaganligiga qaramay, bir tovushning o'zgarishi natijasida so'z butunlay yangi ma'noga ega bo'ldi. Qovoq — o'simlik turkumiga kirsa, qochoq so'zi ongli mavjudotlar, ya'ni insonlar guruhiga kiritiladi. Ma'no o'zgarishining asl sababi har ikki undoshning so'z tarkibida ikki xil talaffuz qilinishidadir.

1-ish. Qovoq so'zining lug'aviy ma'nosini sharhlang.

Qovoq — (oshqovoq) qovunga o'xshash palak yozib o'suvchi bir yillik o'simlik, u poliz ekinlari turkumiga kiradi, yumaloq, anjirsimon, uzunchoq ko'rinishda bo'lib, iste'mol qilinadigan va dekorativ (chiroyli, tabiiy naqshinkor) turlari uchraydi. Turli vitaminlarga boy, shifobaxsh xususiyatlarga ega. Undan turli milliy, xamirli taomlar tayyorlanadi...v.h.

2-ish. Qovoq so'zi yordamida so'z birikmasi hosil qiling: shirin qovoq, katta oshqovoq, oshqovoqning foydasi, oshqovoq manti, dumbali oshqovoq xonim, tomoshaqovoqning naqshinkor bezaklari, qovoqning ta'mi...v.h.

3-ish. Hosil qilingan soʻz birikmalaridan badiiy boʻyoqdor gaplar tuzing. Tadbirkor fermer Isomiddin Ziyotovning dalasida yetishtirilgan katta –katta shirin oshqovoqlarning taʼmi ogʻzingizda qoladi. Dumbali, oshqovoq mantilar, mazali oshqovoq xonim, achchiqqina qovoq sosmalar shaharliklar dasturxonida eng sevib tanovul qilinadigan milliy taomlardan hisoblanadi.

Amaliy ish. Savol va topshiriqlar:

1. Oʻzbek tilida soʻz oxiridagi qanday tovush oʻzgarishlari yuz berishi mumkin?

2. Qaysi tovushlar soʻz oxirida jarangsizlanadi?

3. Qaysi tovushlar talaffuzda soʻz oxirida tushib qoladi?

4. Talaffuz qilinmasa-da, imloda yoziladigan harflar ishtirok etgan soʻzlarga misollar keltiring. (*pas(t), sus(t), juf(t)...v.h.*)

5. Mazkur harflarning mavjudligini qanday aniqlaysiz? (*Toshkentimiz jamoli, mol goʻshti kabi*)

Yuqoridagidek topshiriqlarni bajarishda talabalar til materiallarini kuzatadilar, soʻzlarni qiyoslaydilar, oʻxshash va farqli tomonlarini sharhlaydilar. Mazkur jarayon nafaqat imlo savodxonligining shakllanishi, balki, tovush va harflarni farqlash, soʻz maʼnosining oʻzgarishida toʻgʻri talaffuzning oʻrni va ahamiyatini tushunib yetishga sabab boʻladi, talaba soʻz boyligining oshishiga, soʻzlarni nutqiy vaziyatga qarab toʻgʻri tanlash, oʻz oʻrnida toʻgʻri qoʻllashga ham oʻrgatadi.

Amaliy ish: Soʻzning umumiy (grammatik) tahlilidan namuna.

Topshiriq. “Viloyat” soʻzini grammatik tahlil qiling.

1-ish. Fonetik tahlil.

[V] – undosh, jarangli, sirgʻaluvchi, lab-lab;

[I] – unli, lablanmagan, old qator, tor;

[L] – undosh, jarangli, yon tovush, til oldi;

[O] – unli, lablangan, orqa qator, keng;

[Y] – undosh, jarangli, til oʻrta, sirgʻaluvchi;

[A] – unli, lablanmagan, old qator, keng;

[T] – undosh, jarangsiz, portlovchi, til oldi.

1.1. Soʻz yetti harf, yetti tovushdan iborat.

1.2. Vi-lo-yat – 2 ochiq, 1 yopiq boʻgʻin, 3 ta unli, 4 ta undosh tovushdan tarkib topgan.

2-ish. Morfemik tahlil: Viloyat — asos, tub soʻz.

3-ish. Morfologik tahlil: Viloyat – ot, turdosh, sodda, aniq, bosh kelishikda, birlikda, III shaxsda.

4-ish. Leksik tahlil: Viloyat – mamlakatdagi yirik maʼmuriy-hududiy boʻlinma, muzofot, oblast: Xorazm viloyati, Sirdaryo viloyati...v.h.

Mustaqil ish: Yuqoridagi soʻzga maʼnodosh va uyadoshlar topish.

Maʼnodoshlar: viloyat, muzofot, hudud, oblast...v.h.

Uyadoshlar: viloyat – davlat, mamlakat, oʻlka, elat, yurt, hudud, tuman, mavze, daha, mahalla, depara, koʻcha, hovli... v. h.

5-ish. Topilgan soʻzlar ishtirokida soʻz birikmasi yoki gap hosil qilish: Sirdaryo viloyati qadimgi Mirzachoʻl hududida joylashgan...

Bizning mahalla katta anhor yoqasida joylashgan...v.h..

Berilgan topshiriqning birinchi ishi fonetik tahlilga bagʻishlangan boʻlib, unda soʻzdagi tovush tasnifi, ochiq va yopiq boʻgʻinlar, harf va tovushlar soni aniqlanadi, boʻgʻinlarga ajratiladi va sanaladi.

Yuqoridagi ishlar bajarilgach, mazkur soʻz morfologik tahlil qilinadi, soʻngra soʻzning lugʻaviy maʼnosini aniqlash maqsadida uning maʼnodoshlari va uyadoshlari topiladi, ular ishtirokida soʻz birikmasi yoki gap hosil qilinadi. Soʻzning bunday umumiy tahlili talabning ona tilidan egallangan bilimlarini takrorlash, mustahkamlash va umumlashtirish, qolaversa, bilim koʻnikma va malakalarning amaliy tatbiq darajasini nazorat qilish uchun moʻljallangan. Lekin grammatik tahlilning oʻzi DTS da koʻrsatilgan barcha talablarni amalga oshirish uchun kifoya qilmaydi.

Grammatik tahlilni DTS talablariga xizmat qildirish uchun til boʻlimlarini oʻzaro aloqadorlikda oʻrganish, uni kommunikativ savodxonlikni rivojlantirishga yoʻnaltirish maqsadga muvofiq boʻladi.

Shu jarayonda ona tili taʼlimining boʻlimlararo hamda fanlararo aloqasi natijasi yaqqol koʻzga tashlanadi, tilni tizimiy oʻrganishning amaliyotga ijobiy taʼsiri samarasi seziladi.

Fonetikani oʻrganish jarayonida adabiy til va shevalarning lugʻatni boyituvchi xususiyatlariga eʼtibor berish ham muhimdir. Shunda adabiy til meʼyorlariga rioya qilishning ham nazariy, ham amaliy ahamiyati toʻliq anglanadi. Ayni paytda fonetikani puxta va ongli oʻrganish, tilning boshqa boʻlimlarini ham yaxshi oʻzlashtirish uchun mustahkam zamin hozirlaydi.

Oʻzbek alifbosini oʻrganish ham shu bobga aloqador. Buning ahamiyati toʻla anglansagina, kutilgan samaraga erishish mumkin.

LEKSIKOLOGIYANI OʻRGANISH METODIKASI

Leksikologiya (yunoncha lexis — soʻz, logos — fan, taʼlimot) soʻz haqidagi fan boʻlib (uni oʻzbek tilida soʻzshunoslik deb ham atashadi), muayyan tilda ishlatiladigan barcha soʻzlar shu tilning lugʻat boyligini tashkil qiladi.

Tilshunoslikning bu boʻlimi soʻz va uning maʼnolarini oʻrganish bilan

shug'ullanadi. Shu sababli, leksikologiya o'quvchi so'z boyligini oshirish va boyitishda katta imkoniyatlarga ega.

Leksikologiyani o'rganish jarayonida so'zning grammatik hamda lug'aviy, o'z va ko'chma ma'nolari, bir ma'noli va ko'p ma'noli so'zlar, ma'no ko'chish usullari, ma'nodosh, uyadosh, zid ma'noli, shakldosh, talaffuzi yaqin, ma'nosi farq qiluvchi – paronim so'zlar, umumxalq ko'p ishlatadigan va kam ishlatadigan so'zlar, tarixiy, shevaga oid, yangi paydo bo'lgan va eskirgan, kasb-hunarga oid so'zlar, atamalar, ibora va tasviriy ifodalar kabi hodisalar bilan tanishiladi.

Talabalar nutqning go'zalligi, izchilligi, ta'sirchanligi asosan ularning lug'at boyligi bilan bog'liq. Boshlang'ich sinflardan boshlab akademik litsey va kasb-hunar kollejarigacha bo'lgan davrda o'quvchilar o'rganadigan so'zlar lug'ati kengaytirilib boriladi. Bunda bir qator xususiyatlar e'tiborga olinadi. Xususan:

— so'zlarning amaliy ahamiyati, ya'ni butun ta'lim jarayoni uchun ma'rifiy ahamiyatga ega bo'lgan so'zlar;

— so'zlarning amaliyotda qo'llanish darajasi, uning muntazam yoxud alohida holatlardagina qo'llanishi;

— so'z ma'nosining to'la tushunilishi, o'rinli va nutqiy vaziyatga mos ravishda ishlatilishi nazarda tutiladi.

So'zning o'z va ko'chma ma'nosini o'rganish usullari mavzusini o'rganish jarayonini tahlil qilib ko'ramiz: Topshiriq: quyidagi gaplarni o'qing. O'z va ko'chma ma'noda kelgan so'zlarni ajrating.

Me'mornikida bir yorqin yulduz o'syapti. U yulduz — Badia.	Havo ochiq. Yulduzlar yorqin nur sochadi.
<i>(Mirmuhsin)</i>	<i>(Mirmuhsin)</i>

Hovlimizda bir gul bor, Uning ismi — Zulxumor	Har o'zbekning hovlisini Gilam kabi gul bezar.
<i>(A.Suyun)</i>	

I-topshiriq. Berilgan gaplardagi gul, yulduz so'zlarining ma'nolarini aniqlang.

Namuna: 1-ustunda berilgan gaplardagi yulduz, gul so'zlari qiz, farzand ma'nosini beradigan ko'chma ma'noda qo'llanilgan. 2-ustundagi mazkur so'zlar esa o'z ma'nosida qo'llangan.

Demak, bir xil shakldagi so'zlar ikkinchi tur ma'noda ham qo'llaniladi va mazkur holatni so'zning ko'chma ma'nosi deb yuritiladi.

2-topshiriq. Gapdagi gul va yulduz soʻzlarining uyadoshlarini toping.

Namuna: gul — atirgul, chinnigul, gulsafsar, boʻtakoʻz; gul-qiz, farzand, ona, ayol. singil; yulduz-sayyora. Yer, Oy, Quyosh, Mars, Yupiter, Neptun, yulduz-qiz, goʻzal qiz, tarbiyali, aqlli, ilmi qiz...v.h.

Bu kabi oʻyin-topshiriqlar oʻquvchilardagi mantiqiy tafakkurni rivojlantiradi, mustaqil mushohada malakasini chuqurlashtirishga, soʻz boyligini oshirish va boyitishga ijobiy taʼsir koʻrsatadi.

“Izchil kurs”ni oʻrganishda — oʻz va koʻchma maʼnoli soʻzlar orasidagi maʼnoviy munosabatlar, maʼno guruhlari (uyadosh, maʼnodosh, zid maʼnoli soʻzlar kabi)ning koʻchma maʼnoda qoʻllanishi ustida ishlash, til sathlarini bogʻlab oʻrganish orqali lugʻat xazinasini oshirish va boyitishga imkon beradi.

Ona tili mashgʻulotlarida berilgan mashqlardagi soʻzlarning oʻz va koʻchma maʼnolari ustida ishlanadi.

Bogʻlarga namozgar salqini tushdi,

Gullar nam bargini qayirdi asta.

Oftob ham suv ichar togʻlardan pastda,

Loladek qip-qizil oʻt-shafaq oʻchdi. (U.Nosir)

Ushbu satrlarda yasama goʻzallik yoʻq, tun bilan kunning oʻzaro almashish daqiqalariga xos belgilarni payqab, tuyib, koʻrib, kun botishi bilan salqin tushishini nozik badiiy boʻyoqlarda, koʻchma maʼnoda tasvirlanadi: “Oftob ham suv ichar togʻlardan pastda...”, “Loladek qip-qizil oʻt-shafaq oʻchdi...” kabi.

Matn ustida ishlash mashqlaridan soʻng, oʻquvchilarda mustaqil mushohada malakasini hosil qilish uchun quyidagi topshiriqlardan foydalanish mumkin.

1-topshiriq. Hayvon, qush va oʻsimlik nomlari roʻyxatini tuzing. Har bir soʻzni oʻz maʼnosida va koʻchma maʼnoda qoʻllab, soʻz birikmasi va gaplar hosil qiling.

Namuna:

1-ish. Burgut, arslon, qaldirgʻoch, sher, lochin, ohu, kiyik...v.h.

2-ish. Burgutning qanoti, arslon naʼrasi, qaldirgʻochlar qoʻshigʻi, hurkak kiyik, sherning yuragi...v.h.

3-ish. Bizning shirin uyqumizni arslonlarning naʼrasi buzdi.

Burgutning qanotlari parvoz paytida salkam ikki metrga boradi.

Arslon tongda koʻzini ochdi. Uni qaldirgʻochlar galasining vijir-vijiri bezovta qilgan edi.

2-topshiriq. Hosil qilingan soʻzlarni koʻchma maʼnoda qoʻllab, gap tuzing.

1-ish.

arslon	kiyik				
sher	qaldirg'och				
Bobur	lochin	— dek bola	Shoira	ohu	— dek qiz
	qarchig'ay			gul	
	burgut			to'ti	

2-ish. Gaplarni kengaytiring.

Namuna: Bobur — qarchig'aydek yigit. Shoira — ohu ko'zli, kiyikdek chaqqon qiz; Arslon va sherlar o'rmon va tog'larda yashaydilar. Lochinning ko'zlari nihoyatda o'tkir bo'ladi.

O'quvchilar hayvon va qush nomlari orqali insonga xos bo'lgan salbiy va ijobiy xususiyatlarni tavsiflash bilan o'z bilimlarini mustahkamlaydilar. Ular shaxsni qanday baholash va tavsiflashni so'z birikmasi yoki gap qurish orqali izohlaydilar.

Topshiriq javoblari baholangach, madaniy va yovvoyi o'simlik nomlari, poliz ekinlari, uy-ro'zg'or nomlari kabi uyadosh so'zlardan lug'atlar tuzish; ularni o'z va ko'chma ma'noda qo'llab, gaplar qurish, matn yaratish, so'zlar ko'chma ma'noda ishlatilganda, qanday ma'noni anglatayotganini tushuntirish talab etilsa, bolaning ijobiy tafakkur doirasi kengayadi, so'zlash mahorati rivojlanadi. Bunda, ayniqsa, badiiy asarlarga tayanish yaxshi samaralar beradi. O'quvchilar e'tiborini so'z ma'nolarining doimiy yashash joyi — nutq jarayoniga qaratish nihoyatda dolzarb va zaruriydir.

SO'ZLARNING SHAKL VA MA'NO MUNOSABATLARIGA KO'RA TURLARI

Tilimizda ayrim so'zlar o'zlariga xos xususiyatlariga ko'ra ma'noviy, shakliy, ma'no jihatdan o'xshash yoki zidlanishni bildiradi. Shunga ko'ra ular shakldosh, ma'nodosh, zid ma'noli va paronim so'zlar kabi guruhlariga bo'linadi.

So'z ustida ishlash jarayoni murakkab va ko'p qirrali. Shunga erishish lozimki, o'quvchi yangi va notanish so'zga e'tiborsiz bo'lmasin. Uning ma'nosini anglashga, zarur paytlarda o'z nutqida qo'llashga harakat qiladigan bo'lsin.

Ma'nodosh so'zlar (sinonimlar) ustida ishlash usullari

Hozirgi o'zbek adabiy tilida sinonimiya hodisalari va uning nutqiy amaliyotini o'rganish uchun maktab, akademik litsey va kasb-hunar kollejlari hamda oliy ta'lim amaliyotida xilma-xil shakl va usullar mavjud.

Ularning orasida eng keng tarqalganlaridan biri sinonim soʻzlar qatorini hosil qilishdir. Buni oʻquvchi va talabalar mustaqil ravishda bajarishadi. Oʻquvchining dunyoqarashi, tasavvur doirasi, tayyorgarlik darajasiga qarab, bu qatorlar ancha mukammal yoki ixcham boʻlishi mumkin.

Oʻquvchilar sinonimik qatorlarni tuzish jarayonida yangi soʻzlarni oʻz lugʻat boyliklari sirasiga kiritadilar. Shu bilan birga, hozirgacha nisbatan kam ishlatiladigan soʻzlarning faollashishiga ham zamin yaratiladi.

Bu xildagi koʻnikma va malakalarni shakllantirish va takomillashtirish uchun: berilgan soʻzlarga sinonimlarni tanlash; tegishli matndan, darslikdagi mashqlar yoki badiiy asarlardan sinonim soʻzlarni ajratib yozish; sinonim soʻzlar asosida saylanma diktant oʻtkazish; har bir sinonim soʻzning maʼno nozikliklarini izohlash kabi mashqlar bajarilishi mumkin.

Eng oxirgi turkumdagi vazifalar talabalarning yangi soʻzlarni oʻrganishlari va oʻzlashtirishlarida eng koʻp darajada yordam beradi. Bu jarayondagi mashqlarning turlari juda rang-barang boʻlishi mumkin. Ular orasida sinonimik qatordagi barcha soʻzlar uchun umumiy boʻlgan maʼnoni topish asosiy oʻrin tutadi. Masalan, jahl, achchiq, gʻazab, qahr, zarda soʻzlarini koʻraylik. Bularning hammasini birlashtirib turadigan bosh maʼno nojoʻya xatti-harakat yoki hodisaga nisbatan qoʻzgʻalgan kuchli darajadagi his tuygʻu va uning ifodasidir.

Mazkur soʻzning maʼnolarini aniqlashda “Oʻzbek tilining izohli lugʻati”dan foydalanish mumkin:

achchiq — qahr, jahl; zarda.

zarda — koʻchma: jahl, gʻazab, zugʻum.

qahr — qattiq achchiqlanish holati; gʻazab.

gʻazab — kuchli darajada nafratlanish, achchiqlanish hissi, qahr, jahl.

Keyingi bosqichda shu qatordan barcha soʻzlar uchun umumiy boʻlganlarini (jahl, achchiq), ulardan belgining darajasi nisbatan kuchli va yuqori boʻlganlarini (gʻazab, qahr) ajratish mumkin boʻladi.

Ushbu qatordagi soʻzlarni maʼnoning kuchayib borishi yoki pasayib borishi yoʻnalishida joylashtirib chiqish ham topshiriq sifatida yaxshi samara beradi. Bunda ham oʻquvchilar soʻz maʼnolari ustida bosh qotirishadi, natijada, mazkur soʻzlarning ular ongida mustahkamlanib, nutqlarida faollashib qolishiga imkon yaratiladi.

Sinonimlar ustidagi ish jarayonida oʻquvchilar soʻzlarning faol yoki passiv darajadagi isteʼmolini (“barvasta” oddiy nutqda juda kam ishlatiladi, “gavdali” esa juda faol qoʻllanadi), ularning muayyan yoʻnalishdagi chegaralanishini (“norgʻul” asosan yosh yigit kishilargagina

nisbatan qoʻllanadi), ayrim hollarda ularning emotsional boʻyoqqa ega boʻlishini (“barzangi” asosan salbiy maʼno tashiydi) anglab yetishadi.

Bu sinonimlarni nutq jarayonida qoʻllash orqali ham oʻquvchilarning sinonim soʻzlarga bogʻliq bilim, tushuncha, koʻnikma va malakalarini takomillashtirish imkoniyatlari bor. Ular nutq jarayonida bir soʻzning oʻrniga boshqasini qoʻllab boʻlmasligini, bordi-yu, qoʻllanganda ham u yerdagi maʼnoning boshqacha noziklik bilan yuzaga chiqishini amaliy jihatdan sezib olishadi, koʻrishadi.

Sinonimlar ustidagi ishlar oʻquvchilar nutq boyligini oshiradi, ularning bitta maʼnoni ifodalashdagi ortiqcha takroriylikdan qutulishlariga imkon beradi, fikrni nisbatan aniq, loʻnda va tiniq ifodalashga oʻrgatadi. Shunig uchun ham bu jarayonda badiiy adabiyotlarga koʻproq murojaat etish, oʻquvchilarning bevosita izohli lugʻatlar ustida ishlashlarini ragʻbatlantirish maqsadga muvofiq boʻladi.

Soʻzlarning shakl va maʼno munosabatlariga koʻra turlari ustida ishlashda maʼnodosh soʻzlar guruhlarini oʻrganish muhim ahamiyat kasb etadi.

Maʼnodosh soʻzlar — tilimizning leksik boyligi. Undan qancha oʻrinli foydalanilsa, fikrni ravon, goʻzal ifodalash imkoniyatlari shuncha kengayadi, soʻzdan toʻgʻri va samarali foydalanish malakalari shakllanadi.

Ogʻzaki hamda yozma nutqni maʼnodosh soʻzlar bilan boyitishda soʻzlarni quyidagi leksik maʼno guruhlariga ajratish usullaridan foydalanish mumkin.

1-topshiriq. Istamoq, kengashmoq, soʻramoq, salomlashmoq, xohlamoq, maslahatlashmoq, fikrlashmoq, orzu qilmoq, sogʻinmoq, koʻrishmoq, omonlashmoq, ahdlashmoq, salom-alik qilmoq kabi maʼnodosh soʻzlarni leksik maʼno guruhlariga ajrating:

- istamoq, xohlamoq, orzu qilmoq, sogʻinmoq;
- maslahatlashmoq, kengashmoq, fikrlashmoq, ahdlashmoq;
- salomlashmoq, soʻrashmoq, koʻrishmoq, omonlashmoq, salom-alik qilmoq...

2-topshiriq. Maʼnodosh soʻzlarni maʼlum bir belgining oshib yoki kamayib borishi (soʻzning maʼno darajalari) boʻyicha tartib bilan joylashtiring:

- hujra, xona, kulba, uy, koshona, saroy, qasr, qalʼa;
- tuzuk, durust, yaxshi, ajoyib, aʼlo...

Yoshlarni mustaqil fikrlashga, leksik maʼno belgilarini farqlashga yoʻnaltiradigan bunday topshiriqlarni bajarish gapda soʻzning oʻrnini aniqlashni osonlashtiradi, undan sharoitga mos ravishda foydalanish imkoniyatini yaratadi.

3-topshiriq. Berilgan soʻzlarga leksik maʼnosi yaqin soʻzlardan qator

hosil qiling: gulzor, gumon, sezgi... Ularni ma'no darajalanishiga qarab joylashtiring: gulzor, gulbog', guliston, gulshan, chaman, chamanzor, bog'-u bo'ston... v.h. Har bir so'zga namunadagidek qatorlar hosil qilingach, so'zlarning oshib borayotgan ma'no ko'lami quyidagicha tasnif qilinadi:

— “gulzor” so'zining ma'no darajasi gulbog' so'zining ma'nosidan (ko'lami) torroq, chunki “gulzor” deganda, gul ekilgan joy ma'nosi anglashilsa, gulbog' deganda, gul va manzarali butalar ekilgan joy tushuniladi. “Gulbog'” so'zida ma'no kengayishi hodisasi ko'rinadi;

— “guliston” so'zining ma'no ko'lami gulzor va gulbog'dan ko'ra kengroq, ya'ni unda gullar vatani (diyori, mamlakati) ma'nosi bor. Lekin mazkur so'z umumiste'moldagi so'z bo'lib, “guliston”da “chaman” so'zida anglashiladigan badiiy ko'tarinkilik, bo'yoqdorlik ko'rinmaydi.

Shuning uchun guliston so'zi gulshan, chaman so'zlaridan pastroqda turadi.

4-topshiriq. Gapdagi ma'lum bir so'zni uning ma'nodoshi bilan almashtiring. Namuna: O'zbekistonimiz (Respublikamiz, yurtimiz, o'lkamiz, diyorumiz, mamlakatimiz...) kun sayin chiroyli (ko'rkam, obod, go'zal, suluv...) bo'lib bormoqda.

5-topshiriq. Berilgan gap yoki matndagi ajratilgan so'zlarga ma'nodosh, uyadosh, zid ma'noli so'zlar topib, ularni o'zgartiring.

Kulgi-yu tabassum **hamrohing** bo'lsin,

Sen kulsang, **qalbing** ham qo'shilib kulsin,

Yaratgan **riyodan** uzoqroq qilsin,

Tabassum **botiniy** nurdan dalolat. (T.Z.)

Namuna: **hamrohing, qalbing, riyodan, botiniy nur...**

1. Ma'nodoshlar — hamrohing, yaqining, sheriging, yo'ldoshing, mahraming...v.h.

Uyadoshlar: hamrohing — sheriging, qo'shning, hamdarding, homiyig, tanishig, ulfating...v.h.

Zid ma'no: hamrohing — raqibing, dushmaning, yoving...v.h.

2. Ma'nodoshlar: qalbing, ko'ngling, yuraging...v.h.

Matn ustida ishlash: Matndan ma'nodosh so'zlarni ajrating, guruhlang, ularga zid ma'noli so'zlar tanlang. Topgan so'zlaringizdan foydalanib, so'z birikmasi hosil qiling.

“...Kulgi-yu tabassum Ollohning insonga bergan betakror marhamatidir-ki, bu xislat na hayvonot dunyosida, na parranda-yu darrandalarda uchraydi. Inson qiyofasidagi shodmonlik belgisi faqat insongagina xos.

Kulgi-yu tabassum bebaho gavhardir, inson qalbinig yuzdagi in'ikosidir,

u yurak sog'inchlarini izhor etib turadi..." (Mirmuhsin).

1-ish.

kulgi — yig'ı	marhamat — malomat, la'nat
tabassum — jah	xislat — fe'l, badfe'l
xursandlik — xafalik	fazilat — xulq-atvor
shodlik — g'am	ne'mat — falokat, balo-qazo

O'quvchilarning bu sohadagi bilim va malakalarini yanada kengaytirish uchun quyidagi o'quv-topshiriqlardan foydalanish mumkin:

— Matndagi yangi yoki sizga tanish bo'lmagan so'zni belgilang, uning ma'nosini izohlang;

— matnda ajratilgan o'z va ko'chma ma'nodagi so'zlarning uyadosh va ma'nodoshlarini toping;

— ma'nodosh so'zlarning hammasi uchun umumiy bo'lgan ma'noni belgilang.

— ma'nodosh so'zlarning ma'no nozikliklarini aniqlang.

— ulardan foydalanib, matn yarating. Ma'nodosh (sinonim) so'zlar qatorini tuzing.

Bunda darslikdagi muayyan mashqda berilgan so'zga o'quvchilar ma'nodosh (sinonim) so'z izlashadi. Bunday mashqlar uchun o'quv materiali sifatida adabiyot darsligiga murojaat etish mumkin.

Ma'nodosh so'zlarni o'rganish yuzasidan bajariladigan ijodiy — nazorat ishlarining yana bir turi saylanma diktant tarzida o'tkazilishi mumkin. Bunda matn o'qiladi, undan faqat (sinonim) ma'nodosh so'zlargina ko'chirib yoziladi, agar o'qituvchi lozim topsa, eshitib yozilgan ma'nodoshlarga shakldoshlar, zid ma'noli so'zlar, uyadoshlar tanlash, ular vositasida so'z birikmasi hosil qilishga qaratilgan qo'shimcha mustaqil ishlardan biri topshirilishi mumkin.

Ma'nodosh so'zlar ustida ishlashning shakl va usullari nihoyatda xilma-xil. Ularning eng keng tarqalganlarini talabalarga eslatish, mavzuga oid ijodiy va mustaqil ishlar bajarish, nazorat testlari tuzish va ularni guruh oldida himoya qilish o'ta foydali o'quv topshiriqlaridan hisoblanadi.

Bunday ijodiy-amaliy ishlar, og'zaki nutqni ma'nodosh va uyadosh so'zlar bilan boyitishda muhim o'rin egallaydi.

Zid ma'noli so'zlar ustida ishlash

O'quvchilar so'z boyligini oshirishda zid ma'noli so'zlar ustida ishlash ham katta ahamiyatga ega. Ular nutqqa alohida aniqlik, ifodalilik, ta'sirchanlik bag'ishlaydi. Ulardan foydalanish usullari xilma-xil:

— Berilgan so'zlarga zid ma'noli so'zlar tanlash: katta - ..., xursand

- ... , tez - ... , xunuk - ... , oq - ... , olmoq - ... , kelmoq - ... kabi.

— zid ma'noli so'zlarning ma'nosini sharhlash;

— kecha-kunduz, oq-qora, yosh-qari, katta-kichik kabi juftliklar ma'nosini aniqlash, ular ishtirokida gap tuzish va matn yaratish kabi amaliy ishlar bilan shug'ullanish, o'quvchilar so'z boyligini oshirishga samarali yordam beradi.

Nutqni zid ma'noli so'zlar bilan boyitishda xalq maqollarining o'ziga xos o'rni, vazifasi bor. O'quvchilar "O'zbek xalq maqollari", "Aql aqldan quvvat oladi", "So'z ko'rki — maqol" kitoblaridan zid ma'noli so'zlar ishtirok etgan maqollarni ajratadilar va ma'nosini sharhlaydilar.

Masalan: "Yaxshidan yetar sharofat, yomondan yetar kasofat", "Do'st achitib gapirar, dushman kuldirib", "Yaxshilardan hargiz chiqmas yomonlik, asli yomon bo'lsa, kutma omonlik", "Yomonga bosh bo'lguncha, yaxshiga yo'ldosh bo'l", "Yomondan qoch, yaxshiga quloch och" kabi maqollar ma'nosini sharhlash, ma'lum bir mavzuga oid maqollar topish va yozish ham qiziqarli, ham samarali usullardan biridir.

Berilgan ma'nodoshlarga zid munosabatda bo'ladigan qator hosil qilish ham so'z boyligini oshirish, gap tuzish malakasini mustahkamlashda, nutqda gap ma'nodoshligi hodisalaridan foydalanishda yaxshi samara beradi.

Namuna: Bu ertakni barcha o'qishi kerak. — Bu ertakni katta-kichik o'qishi kerak. Turmush g'avg'olaridan xabardor. — Turmushning issiq - sovug'ini bilgan kabi.

Zid ma'noli so'zlar ko'proq sifat va ravish so'z turkumlaridan hosil bo'ladi. Ular so'z birikmasi tarkibida: baland bino — past bino; oq marmar — qora marmar kabi;

— butun bir birikmada: baland bo'yli, semiz, keksa ayol — past bo'yli, oriq, yosh ayol; qalin muqovali (jildli) katta kitob — yupqa muqovali (jildli) kichik kitob kabi;

— ba'zi birikmada zid ma'noga ega bo'lgan so'z boshqa birikmada aynan shu ma'noni bildirmasligi ham mumkin. Solishtiring: qalin daftar — yupqa daftar, ammo qalin soch — yupqa soch emas, siyrak soch; issiq havo — salqin havo, ammo issiq suv — salqin ichimlik emas, sovuq yo muzdek ichimlik kabi; — so'z zid ma'noli juftiga ega bo'lmaganda, yasovchi qo'shimchani qo'shish bilan zid ma'noli tushunchalarni ifodalash usulidan foydalanish orqali so'z boyligini oshirish mumkin: ma'noli-ma'nosiz, bema'ni-bama'ni kabi.

Zid ma'noli so'zlarning ma'nosi, tuzilishini bilish — narsa va hodisalar orasidagi farqni to'g'ri ajrata olish imkonini beradi. So'zning shakl va

ma'nolarini belgilashda ayni bir so'zning ma'nodoshlari va zid ma'nolilarini kontekstda qiyoslash ham talabada ijodiy tafakkurni rivojlantirishga katta yordam beradi. Sovuq, issiq so'zlari ham o'ziga xos shakldoshlari va zid ma'nolilariga ega:

— issiq havo — sovuq havo, qaynoq suv — muzdek suv, qaynoq hayot — sokin hayot, tinch mamlakat — notinch mamlakat, xush xabar — noxush xabar .v.h.

Shoir va yozuvchilar voqelikni, narsa-hodisalarning xususiyatlari, sifatini bir-biriga qarama-qarshi qo'yib tasvirlashda zid ma'noli so'zlardan unumli foydalanadilar.

Bor ekan dunyoda **issiq** va **sovuq**,
Bor ekan dunyoda **saxiy** ila **suq**,
Bor ekan dunyoda **nur** va **ko'lanka**,
Shoirda muhtojdir el-elat, o'lka! (Shuhrat)

(Bunday zid qo'yish usuli mumtoz adabiyotda tazod san'ati deb yuritiladi).

Nazmiy matnlarning lisoniy tahlili ustida ishlash ham talabning mustaqil ilmiy mushohada yuritish, fikrni mantiqli, to'g'ri va ravon ifodalash, aytilgan fikr yuzasidan hukm va xulosalar chiqarish malakalarini mustahkamlaydi, mumtoz adabiyot javohirotlarini anglash, undan sharqona ma'naviyat va axloq tariqatlarini tuyish, adabiy til sehridan zavqlanish, fikr ifodasida she'riy san'atlardan foydalanish imkoniyatini yaratadi:

Quyida berilgan she'rni she'r san'ati yuzasidan tahlil qiling. She'r vazni, qofiyasi, qaysi san'atga xosligi, unda yashirilgan ismni aniqlang.

Komil-u, kamtar, sabrni **ahli ziyodin** o'rgangan,
Aql ila axloqni Kaykovus bobodin o'rgangan.
Rag'bati bisyor, tasavvufdan kelib **so'z aytadur**,
Ilm ila andishani ustoz Omondin o'rgangan.
Mas'ul ul aytqon so'zig'a, do'st-u. ayol-u ahlig'a,
Jism-u jon, dunyo tavakkal ota-ona mahrig'a.
Otani e'zoz etib, tuzdi devon **farzandi xush**,
Ne ajab, qo'l ura ul **ilm-u lison** tahririg'a.

Nazmiy matn ustida ishlash uchun topshiriqlar:

1-topshiriq. Berilgan nazmiy matnda ajratib ko'rsatilgan so'zlarning ma'nodoshlarini toping. Ular bilan so'z birikmalari hosil qiling.

2-topshiriq. Matndagi zid ma'noli so'zlarning ma'nosini sharhlang. Ular ishtirokida gaplar tuzing.

3-topshiriq. Ko'chma ma'noda ishlatilgan so'zlarni o'z ma'nosida qo'llab, gaplar tuzing. Kichik matn yarating.

Ko'rinadiki, zid ma'noli so'zlarni so'zlovchi nutqqa kontrast — ekspressiv bo'yoq beruvchi vosita sifatida o'rganish o'zbek tili o'qitish metodikasida muhim ahamiyat kasb etadi.

Shakldosh so'zlar ustida ishlash

Har bir til lug'atida tovush(harf)lar tarkibi va yozilishi jihatdan bir xil, ammo ma'nosi har xil so'zlar — shakldoshlar mavjud. Ular ma'nolariga ko'ra turli buyum, voqea-hodisa, tushunchalarni anglatadi. Ko'pincha, tovush tarkibiga ko'ra shakldoshlar bilan ko'p ma'noli so'zlarni ajrata olmaslik hollari uchraydi.

Ayrim so'zlar o'zlarining asl ma'nolaridan boshqa ma'nolarga ham ega bo'ladi. Chunonchi, inson organizmidagi a'zo nomlari: *bosh, ko'z, qosh, yuz, burun, og'iz, til, qo'l, oyoq, quloq..* v.h. lar o'zining asosiy leksik ma'nosidan tashqari ko'chma ma'nolarda ham ishlatiladi; ularda ichki ma'no "ip" lari saqlanadi.

Masalan: bosh — organizmning bosh qismi — boshqaruvchi ma'nosini anglatadi va xuddi shu ma'no *boshliq, boshqarma, bosh maqola, so'z boshi, yo'l boshi, suv boshi, ish boshi, bir bosh uzum* kabi so'z birikmasi va qo'shma so'zlarda saqlanadi.

Natijada, lug'atimiz tarkibida shakli bir, ma'nosi turlicha so'zlar paydo bo'ladi. Shakldoshlik va ko'p ma'nolilik orasida farq ham mavjud: shakldoshlarda so'z ma'nolari bir-biriga o'xshamaydi.

ko'k — o'simlik, rang, osmon, motam libosi;

olma — daraxt, meva, buyruq fe'li kabi.

Keldi bahor, pishdi **tut** (meva),

Tut yesang, shunday ish tut (qil),

Chug'urchiq kelishin kut,

Bekorga sinmasin **tut** (daraxt).

Ushbu tuyuqda **tut** — meva, ish tut — ish qil — buyruq fe'li, tut — mevali daraxt turi ma'nolarida ishlatilgan va mazkur so'zlar nutqning ravon, qiziqarli, ta'sirli bo'lishiga xizmat qilgan.

— ko'p ma'noli so'zlarda so'z ma'nolari bir-biriga yaqin va aloqador

bo'ladi: *ko'z* — ko'rish a'zosi, uzukning ko'zi, derazaning ko'zi, taxtaning ko'zi, ishning ko'zi kabi;

— shakldoshlarning uslubiy jihatdan nutqda ikki xil anglanishi tushuncha doirasini kengaytiradi: yuragiga o't tushdi — yuragi yondi.

Nutqda bir o'rinda so'z, ikkinchisida so'z birikmasini qo'llash bilan so'z o'yini yuzaga kelishi shakldoshlarda ham mavjud:

1. Sotuvchi do'konda *qirq ishni* o'ylar,

Savdoda bo'y — endan *qirqishni* o'ylar.

“Qing'irlik qilmagin!” — degan kishining

Darhol qadamini qirqishni o'ylar. (Gazetadan).

Yoki 2. Deydilarki, kungaboqar umr bo'yi kunga boqar.

Yuqoridagi birinchi to'rtlik— tuyuqda, qirq ish—“son ot”, miqdor: qirqish — fe'l, kesish, qisqartirish; qadamini qirqish — haydash ma'nolarida ishlatilgan.

Ikkinchi matnda kungaboqar — ot, o'simlik, hamda ot+fe'l+ar” birikmasi — kunga boqar — shakldoshlardir.

Shakldoshlarning o'ziga xos xususiyatlaridan xalq og'zaki ijodida, badiiy adabiyotda poetik janr — tuyuq tuzishda keng foydalaniladi. U mumtoz adabiyotda tajnis san'ati deb ataladi.

Ko'z yoshim tuproq ila gar *qotila*, (aralashsa, qorishsa)

Kelmagaymen javridin *haqqo, tila*, (tilga)

G'amzasi o'ltirdi-yu, ul bexabar,

Men agar o'lsam, ne kam *ul qotila*. (qotilga) (Lutfiy)

Shakldosh so'zlarni chuqur o'rganish talabalar so'z boyligini oshirish va nutqiy mahoratini yuksaltirishda nozik qochirimlardan foydalanish, ijodiy tafakkur, mustaqil fikrni shakllantirish va rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega.

Paronim so'zlar ustida ishlash

Tovushlar soni va turi jihatdan teng bo'lmasa-da, talaffuzda o'xshash bo'lgan paronimlar shakldoshlarga ko'p jihatdan yaqin turadi. Paronimlarni shakliy, ma'noviy hamda qo'llanish doirasida quyidagi ma'no guruhlariga ajratish, o'rganish yaxshi natija beradi:

— bir-ikki ba'zan undan ortiq tovushga ko'ra qisman farqlanuvchi shakliy umumiylikning mavjudligi: *tahlil* — *tahrir*, *matbuot* — *matlubot*, *taqlid* — *taxlit* kabi.

— paronim juftliklar o'rtasidagi tovush almashtirish va ma'no munosabatining turli xilligi: arosat — asorat, arg'uvon — armug'on kabi;

— leksik ma'nolarida umumiy semantik qirralar mavjudligi: *tanglay*

– *manglay, kift – kaft, jiyron – jayron* kabi;

– leksik ma'nolari nisbatan yaqinligi, o'xshashligi: mahrum – marhum, mahram kabi;

– ma'lum tomonlari bilan ma'nodosh munosabatda bo'lishlik: *bekinmoq – biqinmoq, nihon – pinhon, kurtak – murtak* kabi.

– zidlanishdagi ma'lum umumiylik hollari: *e'tiroz – e'tirof, bema'ni – bama'ni, import – eksport* kabi.

Paronimlarni nutqda xato qo'llash, juftliklarni qorishtirish so'z ma'nolarini yaxshi bilmaslikdan kelib chiqadi. O'qituvchi bunday xatoning oldini olish uchun mashg'ulot jarayonida shakliy, ma'noviy bir-biriga o'xshash yoki yaqin bo'lgan paronimlar ma'nosini sharhlash, ularni so'z birikmasi va gap ichida qo'llash kabi amaliy ishlardan foydalanishi nihoyatda zarur.

Namuna: *Matbuoida (gazeta, jurnal) e'lon qilindi. Matlubot – iste'mol hamkorligi, keng iste'mol mollari; asorat – qoldiq, shamollash asorati, yomon asorat, arosat – ikkilanmoq, ikki yo'l orasida (arosatda) qolmoq; bog'cha – kichik bog'; bog'cha – maktabgacha tarbiya maskani; o'qituvchi mehnatiga tahsin aytmoq – Alisher Hirot va Mashhadda tahsil ko'rdi.*

Xullas, talabaning nutqiy taraqqiyotida shakldosh, paronim so'zlarning har biriga ma'nodosh va uyadosh so'zlar tanlash, ular ishtirokida so'z birikmasi va gap tuzish, so'z o'yinlari tashkil qilish, tuyuqlar va hikmatli so'zlar, maqol va matallar ustida ishlash; turli izohli lug'atlardan foydalanib, so'z ma'nolarini sharhlash, xilma-xil iboralar, matal va hikmatli so'zlardan foydalanib matnlar yaratish kabi amaliy ishlarni bajarishi keyingi pedagogik faoliyatida o'ta foydalidir.

Kam ishlatiladigan so'zlar

Kam ishlatiladigan so'zlar ustida ishlashda berilgan so'zlarni *fanlarga oid, kasb-hunarga oid, shevaga oid, tarixiy so'zlar* kabi guruhlarga ajratish, guruhlarni mustaqil davom ettirish, shunday so'zlar ishtirokida matnlar yaratish, asosiy e'tiborni kam ishlatiladigan so'zlar ma'nosi va ularning nutqda qo'llanishiga qaratilishi darkor. **Atamalar** (terminologiya) shunday so'zlar jumlasiga kiradi.

Atamalarning qaysi fanga mansubligiga ko'ra guruhlarga ajratish, so'z va atamalar orasidagi munosabatni aniqlash (*til – anatomiya atamasi; til – muloqot vositasi, ona tili faniga oid atama; izg'irindek dilni tilgan (sifatdosh) o'ylar ... kabi*); uyadosh va shakldosh atamalar yordamida matn tuzish kabi topshiriqlarni bajarish – talaba lug'at zaxirasini atamalar bilan boyitishga yordam beradi.

1. Ma'lum bir fan sohasida tor, xususiy ma'noga ega bo'lib, ko'pchilik boshqa ma'noda keng qo'llaydigan so'zlar toping. Tor va keng qo'llanish ma'nolari doirasida gaplar tuzing.

Namuna: *Quyosh sistemasining to'rtinchi sayyorasi — Yer. Osmon uzoq, yer qattiq (M.), Sen yerni boqsang — yer seni boqadi. Dehqon rizqni yerdan topadi.*

2. “Geografiya”, “Matematika”, “Tabiatshunoslik” darsliklarining ma'lum bir betini sinchiklab o'qing. Ularda xususiy, tor ma'noda qo'llanilgan va keng qo'llanishda boshqa ma'nolarga ega bo'lgan so'zlar ro'yxatini tuzing. Ularning ma'nosini tushuntiring.

Har bir fan uning o'zigagina xos bo'lgan, muayyan atamalar tizimiga ega. Shunday ekan, ularni bilish, tushunish, keng va tor ma'nolarini farqlay olish, to'g'ri ishlatish bilan birga fan, kasb-kor uchun xos bo'lgan atamalar sirasini o'zlashtirishlariga erishish mashg'ulotlarning asosiy vazifalaridan biri bo'lishi kerak.

Atamalarni o'rganishda talabalarga tanish va yaqin bo'lgan kasb-hunarga oid so'zlar lug'atini tuzish, ularni izohlash va shu so'zlar ishtirokida gaplar tuzish va matnlar yaratishga oid topshiriqlarni bajarish samarali natija beradi.

Olinma so'zlar ustida ishlash

Boshqa tillardan kirib, o'zbek tiliga o'zlashib qolgan so'zlar — olinma so'zlar hisoblanadi. Ularni og'zaki va yozma nutqda bema'lol ishlatish uchun ular anglatgan ma'no talabalar ongiga singdirilishi zarur. Ayniqsa, ilmiy atamalar borasida olinma so'zlar muhim mavqega ega. *Aniq fanlarga xos “kvadrat”, “kub”, tilshunoslikdagi “morfologiya”, “sintaksis”, “leksikologiya”, kundalik turmushda ishlatiladigan EHM, kompyuter, disket, kasseta kabi atamalarni almashtirish o'zbek xalqini jahon madaniyatidan uzishga olib kelmasligi lozim.*

Tilimizda maktab, maorif, mashq, tolib (talaba) kabi arabcha; barg, daraxt, shirin kabi *forscha-tojikcha*; lag'mon, shiypon kabi *xitoycha* so'zlar mavjud; *rus tili* va u orqali boshqa xorij tillaridan kirgan stol, stul, ruchka, buxgalteriya, soldat (*nemischa*), palto, triko (*fransuzcha*), klub, futbol, biznes, kompyuter (*inglizcha*), tomat, limon (*ispancha*) kabi atamalar ham o'zbek tilida keng iste'mol qilinadigan va o'zlashgan so'zlar qatoriga kiritiladi.

Bunday so'zlarning ma'nosini sharhlash, imlosi va ma'nosi ustida ishlash, ular ishtirokida gaplar tuzish va turli matnlar yaratish kabi amaliy ishlardan dars jarayonida unumli foydalanish mumkin. Turli

sohalar bo'yicha olinma so'zlarning ro'yxatini olish, ularning lug'aviy ma'nolari ustida ishlash, olinma so'zlardan so'z birikmalari va gaplar tuzish kabi amaliy ishlar izchillik va o'zaro uyg'unlikda olib borilsagina, bunday so'zlar talabalar so'z boyligini oshirish, ularning nutqiy ko'nikma va malakalarini shakllantirish, matn yaratish mahoratining oshishiga xizmat qiladi.

Nutqimizda kvadrat, kub, grammatika, leksika, stol, stul, shkaf, palto, kostum, tufli, botinka, traktor, kombayn, rektor, universitet, professor, kompyuter, multimedia, kodoskop kabi ko'pgina so'z va atamalar borki, ularni boshqa so'zlar bilan almashtirishga hech qanday ehtiyoj ham, zurrat ham yo'q.

Ibora va tasviriy ifodalar ustida ishlash

Talaba lug'at boyligining muhim qismini ibora va tasviriy ifodalar tashkil qiladi. Ma'nosi va qo'llanishi jihatdan bir so'zga teng keladigan, ko'chma ma'no ifodalaydigan so'zlar qo'shilmasi iboralardir. U nutqimizni boyitadigan, go'zallashtiradigan va ta'sirchanligini oshiradigan vositadir. O'zbek tilini o'qitish metodikasida berilgan so'zlarni iboralar bilan (yoki aksincha) almashtirish, ular ma'nosini sharhlash ma'no darajalarini oshib yoki kamayib borishini taqqoslash kabi amaliy ishlardan foydalanish maqsadga muvofiqdir.

1. <i>Tadbirkor o'z ishini biladi.</i>	1. <i>Tadbirkor ishning ko'zini biladi.</i>
2. <i>Onamning jahli chiqdi.</i>	2. <i>Onamning sabr kosasi to'ldi.</i>
3. <i>U ishni yaxshi bajardi.</i>	3. <i>U ishni xamirdan qil sug'urganday bajardi.</i>
4. <i>Masalani yechishda Shahlo juda qiynaldi.</i>	4. <i>Masalani yechishda Shahloning ona suti og'ziga keldi.</i>

Bundan tashqari, o'quvchilarga ona tili mashg'ulotlarida iboralar lug'atini tuzdirish, iboralarga zid ma'noli, muqobil ibora yoki so'z birikmalari tanlash kabi mashqlardan foydalanishni o'rgatish ham so'z boyligini oshirish va rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Quyida iboralar ustida ishlash yuzasidan bajariladigan mashqlardan namunalar beramiz. 1. Ibora mazmunini sharhlang, ularni avval ma'nodoshlari, so'ngra oddiy so'zlar bilan almashtiring.

1. *Gapi bir joydan chiqdi, og'iz-burun o'pishdi — kelishdi.*
2. *Dimog'i chog' bo'ldi, vaqti chog', chehrasi ochildi, og'zi qulog'iga yetdi, boshi osmonga yetdi... — xursand bo'ldi.*
— *Yeng shimarib, ishga tushdi, boshi bilan sho'ng'idi, g'ayrat qildi — astoydil ishga tushdi.*

— *Oq-qorani tanidi, do'st-dushmanni ajratdi — hayot tajribasiga ega bo'ldi.*

— *Terisiga sig'madi og'zining tanobi qochdi, boshi ko'kka yetdi — suyundi.*

— *Tili qichidi — gapirgisi keldi.*

2. Iboralarni zid ma'nodagi muqobillari bilan almashtiring.

— *Dimog'i chog' — kayfiyati buzug'.*

— *Yeng shimarib — qo'l uchida, naridan-beri.*

— *Terisiga sig'madi — tarvuzi qo'ltig'idan tushdi.*

— *Tili qichidi — tovushi o'chdi, dami chiqmadi...*

Shu bilan birga, talabalar tomonidan to'plangan iboralarni guruh ishtirokida eshitish, to'g'rilash, tahlil qilish, to'ldirish mashqlari o'tkazilishi ularda til sezgirligi, so'z tanlash mahoratini, matn yaratish madaniyatining shakllanishiga sabab bo'ladi.

Matn ustida ishlash uchun topshiriqlar.

1-topshiriq. Gap juftlarida ajratilgan qismlar orasida qanday ma'no munosabatlari borligini aniqlang.

2-topshiriq. Berilgan so'zlarni iboralar bilan almashtiring. Ular ishtirokida gaplar tuzing.

Yuvosh, qo'rqdi, chaqqon, toza, ko'p gapirdi, gapirildi, quvondi.

Namuna: *yuvosh — qo'y og'zidan cho'p olmagan, qo'rqdi — kapalagi uchdi kabi*

Iboralar o'rtasida o'zaro shakldoshlik va ma'nodoshlik ham bo'lishi mumkin: *boshga ko'tarmoq (e'zozlamoq), boshga ko'tarmoq (shovqin-suron solmoq) — shakldosh iboralar:*

tegirmonga tushsa butun chiqadi — suvdan quruq chiqadi — ma'nodosh iboralar.

O'quvchilar badiiy asarni o'qiyotganda uchraydigan shakldosh, ma'nodosh, zid ma'noli iboralar ma'nosi sharhlangan izohli lug'at daftari tutsalar, mazkur so'zlar ishtirok etgan gaplar tuzsalar, so'z boyligini oshirish va nutqiy mahoratni shakllantirishda yaxshi natijalarni qo'lga kiritadilar.

Tasviriy ifodalar — (po'lat ot chavandozi, zangori kema kapitani (mexanik — haydovchi o'rnida); zangori ekran, oynayi jahon (televizor); qanotli do'stlar (qushlar); oq oltin (paxta)dan nutqda to'g'ri va o'rinni foydalanish nutq go'zalligini ta'minlovchi asosiy usullardan biri hisoblanadi.

Bunda narsa yoki shaxs nomlarini tasviriy ifoda orqali berish yoki tasviriy ifodani predmet nomi bilan almashtirish, ularning ma'nolarini sharhlash, ular ishtirokida gap va matnlar tuzish foydalidir.

Leksikologiyani o'rganishda bilimlarni mustahkamlash, takrorlash va umumlashtirishda so'zning botiniy, lug'aviy ma'nosini tavsiflash shu jarayonda to'g'ri va o'rinli so'zlash mahoratini egallash uchun leksik tahlildan foydalanish yaxshi natija beradi.

Leksik tahlildan namunalar:

1-topshiriq. Viloyat so'zining lug'aviy ma'nosini sharhlang.

Viloyat – mamlakatning muayyan bir millat vakillari istiqomat qiladigan qismi, bo'lagi, yashash joyi; Samarqand viloyati, Farg'ona viloyati...

2. Ma'nodoshlari: hudud, vodiy, depara, manzil... v.h.

3. Bugun respublikamizning Jizzax, Sirdaryo va Toshkent viloyatlarida havo issiq bo'ladi.

O'quvchi leksik tahlil jarayonida so'zning lug'aviy ma'nolari haqida o'zi mustaqil fikr yuritadi. Shu so'zga ma'nodoshlarni o'zi izlaydi, iloji bo'lsa, boshqa tildagi tarjimasini topadi. Shu so'z ishtirok etgan gaplar quradi va matn yaratadi.

Shuni ta'kidlash lozimki, ravon, aniq, ta'sirchan uslub tuyg'usi tilning barcha sohalarini o'rganish jarayonida, til birliklarida (tovush, so'z, qo'shimcha, so'z birikmasi, gap kabi sintaktik qurilmalarda), so'zlarning ma'no va shakl munosabatlari asosidagi bog'lanishlarni taqqoslash zaminidagina shakllanadi. O'quvchi ongida ana shu xususiyatni tarkib toptirish, barcha ona tili o'qituvchilarining diqqat markazida bo'lishi lozim. Shuning uchun o'zbek tili mashg'ulotlarining bosh maqsadi o'quvchi so'z boyligini oshirish, uni nutqda to'g'ri va o'rinli qo'llash ko'nikmalarini shakllantirish, til bo'limlarini uslubiyat bilan bog'liq holda o'rganish hisoblanadi.

Grammatikani o'rganish usullari

Pedagogik ta'limda eng zamonaviy texnologiya hisoblangan OVKT – ongli verbal kognitiv ta'lim asosida tashkil qilingan ona tili mashg'ulotlari o'quvchida og'zaki va yozma nutqni mukammal egallash, til imkoniyatlaridan to'g'ri va unumli foydalanish madaniyatini tarbiyalaydi. Nutq madaniyati oddiy salom-alikdan tortib, kimga, nimaga, qachon, qayerda, qanday so'zlashgacha bo'lgan sharqona odob va muloqot sirlarini o'rgatadi. Mazkur xususiyat o'quvchilarga fonetik hodisalar va til qonuniyatlarini o'rgatish jarayonida singdirib boriladi.

Adabiy til me'yorlari, grammatik bilim ko'nikma va malakalar tizimi, ularni amaliyotda qo'llash asosida egallanadi. Bu esa mustaqil fikrlash, fikr mahsulini to'g'ri, ravon, izchil, aniq, tushunarli ifodalash imkonini

beradi. “Grammatika hamma va har qanday bilimga o‘tiladigan bir ostona...” (A. M. Peshkovskiy) ekan, uni o‘rganishning amaliy tomoniga ko‘proq e‘tibor berish nihoyatda foydali. Shundagina, “... grammatika insonni o‘zini o‘ziga tanitishdek o‘ta zarur tarbiyalash vazifasini to‘lato‘kis bajaradi”.

Grammatika til haqidagi fanning bir qismi, u morfologiya va sintaksisdan iborat. Morfologiya bo‘limida so‘z tarkibi va so‘z turkumlari, sintaksis bo‘limida so‘z birikmasi va gap turlari o‘rganiladi.

Grammatika atamasi grekcha “grammatike” so‘zidan olinib, “o‘qish va yozish haqidagi bilim” degan ma‘noni bildiradi. Grammatik bilimlar o‘quvchilar so‘z boyligini oshirishga, kommunikativ savodxonlik darajasini yuksaltirishga xizmat qiladi.

Morfologiyani o‘rganish metodikasi

Talabalar “Morfologiya” bo‘limini o‘rganish jarayonida tilning adabiy me‘yorlari, so‘zning shu me‘yorlar doirasida o‘zgarishi va yasalishi (grammatik xususiyatlari); so‘zni nutqda to‘g‘ri va o‘rinli ishlatish prinsiplari bilan tanishadilar.

So‘z turkumlari mavzusini o‘rganishda so‘zning tarkibi, yasalish jarayoni bilan tanishuv orqali o‘quvchilar so‘zning lug‘aviy va grammatik xususiyatlarini kuzatish, farqlash, o‘zaro qiyoslash, ularni nutq vaziyatiga mos ravishda to‘g‘ri tanlash va to‘g‘ri qo‘llash malakalarini egallaydilar, lug‘at xazinasini boyitadilar. Hozirgi o‘zbek orfografiyasidagi qoidalarning ko‘pchiligi morfologik prinsiplarga asoslanganini hisobga olgan holda morfologik hodisalarni o‘rganishda imlo masalasiga alohida ahamiyat berish lozimligini o‘quvchilar ongiga yetkazish lozim bo‘ladi.

Morfologiyani o‘rganish o‘quvchining mustaqil va ijodiy tafakkur doirasini kengaytiradi, so‘zning turli shakllarini o‘rganish va yangi so‘z hosil qilish, ularni o‘zaro qiyoslash va tanlash, tanlab olingan so‘zni gap tarkibida hamda bog‘lanishli nutqda o‘rinli ishlatish ko‘nikmalarini rivojlantiradi. Ularda muayyan nutqiy madaniyat shakllanadi, qiroat san‘ati ko‘nikmalari taraqqiy etadi.

O‘zbek tilida so‘z turkumlarini o‘rganish boshlang‘ich sinflarda o‘rganilgan bilimlarga asoslangan holda olib borilishi, egallangan BKM (bilim, ko‘nikma va malakalar)lardan foydalanib, mustaqil ijodiy fikr ifodalash mahorati shakllantirilishi lozim. O‘tilgan mavzularni takrorlash, mustahkamlash va umumlashtirish uchun quyidagi savollardan foydalanish mumkin.

1. O‘zbek tilida so‘z turkumlari qanday guruhlariga ajratiladi?

2. *Mustaqil soʻz turkumlari qaysilar?*
3. *Feʼl shakllarini tasnif qiling.*
4. *Yordamchi soʻz turkumlariga taʼrif bering.*
5. *Yordamchi soʻz turkumlari mustaqil soʻz turkumlaridan qanday farqlanadi?*
6. *Soʻzlarni turkumlarga ajratishda qaysi xususiyatlar eʼtiborga olinadi?*

Bu savollarga javob izlash jarayonida oʻquvchilar soʻzlarning talaffuz va maʼno jihatidan oʻzgarishi, soʻz yasalişidagi morfologik va sintaktik usullar, soʻz tarkibi, maʼlum belgi va xususiyatlari bilan farqlanuvchi soʻz turkumlari, soʻzning turlanishi va tuslanishi, grammatik shakl va grammatik maʼnolar ustida ishlaydilar, soʻz turkumlari hamda ularning har biriga xos yasaliş usullari bilan tanishadilar, egallangan BKMlar asosida gap qurish va matn yaratish koʻnikmalarini egallaydilar.

MORFOLOGIYANI OʻRGANISHDA UYADOSHLIK HODISASI VA UNING AHAMIYATI

Soʻzning grammatik shakllari tizimi paradigma deyiladi. Paradigma morfologiya boʻlimida oʻrganiladi. Morfologiyada turkumlanish hodisasi, uyadosh soʻzlarni oʻrganishda yaqqol koʻzga tashlanadi. Ushbu hodisani morfologiyada uyadoshlik paradigmatisasi deb atash mumkin.

Grammatik shakl soʻzning u yoki bu grammatik vosita yordamida oʻzgarishidir. Turli grammatik shakllar hosil qilish soʻzning paradigmatisasi oʻzgarishi boʻlib, u leksik maʼno hamda kategorial grammatik maʼnolar birligiga asoslanadi. Soʻzning grammatik shakllari tizimi morfologik paradigmatisasi (turlanish, tuslanish tartibi, oʻzgarishlar yigʻindisi) sanaladi. Maʼlumki, “Mustaqil soʻzlar obyektiv borliqdagi maʼlum bir predmet, belgi, harakat kabilarni anglatadi. Bu soʻzning leksik maʼnosi hisoblanadi. Grammatik maʼno soʻzning leksik maʼnosini oʻzgartirmaydi, leksik maʼnoga qoʻshimcha tarzda maʼno orttirish, soʻzni soʻzga, gapni gapga bogʻlash, biriktirish vazifasini bajaradi hamda maxsus vositalar (masalan, qoʻshimchalar) orqali ifodalanadi. Grammatik maʼno va grammatik shakl (soʻz shakli) deganda, mustaqil soʻzlargina nazarda tutiladi”¹.

Grammatik maʼno quyidagicha ifodalanadi:

— asosga grammatik maʼno bildiruvchi qoʻshimcha qoʻshish bilan: kitob-im, kitob-ni, oʻqidi-ng, yaxshi-roq;

¹ Хожиев. А. Ҳозирги ўзбек тилида форма ясалиши. Тошкент, Ўқитувчи, 1979, 5-бет.

— yordamchi soʻzlar bilan: siz uchun, radio orqali, keldi-yu gapirmadi;

— soʻzlarni takrorlash bilan: burro-burro gapirdi, katta-katta qurilishlar.

Soʻzlar leksik-semantik maʼnosi, grammatik belgilariga koʻra guruhlariga boʻlinadi. Ular soʻz turkumlaridir.

Oʻqituvchi oʻquvchilarga soʻz turkumlari haqida oʻrganilgan bilimlarni takrorlash va tekshirish uchun lugʻat diktanti yozdirishi, berilgan matn ustida ishlash, soʻz turkumlarini ajratish, guruhlash, ular bilan SBlar hosil qilish, gap tuzish — “MYBT” moduli asosida matn yaratish kabi oʻquv topshiriqlarini berishlari mumkin.

LUGʻAT USTIDA ISHLASH

Ona tili oʻqitishning asosiy maqsadlaridan biri oʻquvchilarga ona tilidagi soʻzlarning maʼno va mohiyatini oʻrgatishdan, soʻzni his etishga yoʻllashdan iborat. Bunda soʻz maʼnolarini oʻzlashtirish va uni nutqda toʻgʻri va oʻrinli qoʻllash malakasining hosil qilinishi alohida oʻrin tutadi. Buning uchun ona tili darslarida lugʻat ustida ishlashga alohida eʼtibor beriladi. Lugʻat ustida ishlash ona tili darslaridagi oddiy mashgʻulot emas. Mazkur jarayonda:

— bolalarning aqliy va nutqiy jihatdan rivojlanishi koʻzda tutiladi;

— dasturda belgilangan ilmiy-nazariy hamda metodik vazifalar bajariladi;

— oʻquvchilarning aqliy, axloqiy-maʼnaviy, badiiy-estetik tarbiyasi amalga oshiriladi;

— ularning ona tili zamiriga yashiringan sir-u sinoatlar, fayz-u goʻzalliklarni ilgʻab olishiga imkon beriladi.

Shuning uchun ham lugʻat ustidagi ish oddiy va tasodifiy mashgʻulotlar boʻlib qolmasligi, balki muntazam va qatʼiy rejaga tayanadigan, uzoq va oliy maqsadlarga xizmat qiladigan, uzluksiz tizim tarzida amalga oshishi kerak.

Lugʻat ustida ishlaganda har bir soʻzning amaliy jihatlariga, amaliy ahamiyatiga alohida eʼtibor berish zarur boʻladi. Har bir soʻzning oʻquvchi shaxsining dunyoni bilish va oʻzlashtirishdagi, uning nutqiy faoliyatidagi muayyan bir xizmatlari boʻlishini taʼminlash shart. Masalan, “elig” degan soʻzning qadimda turkiy xalqlar tilida mamlakat hukmdori maʼnosida qoʻllangani, uning oddiy soʻzlashuv tilida ham, oʻz davridagi adabiy tilda ham faol isteʼmolda boʻlganligini bilish, oʻquvchiga faqat ona tili darslari uchun emas, balki tarix, adabiyot fanlaridagi tegishli

atama va tushunchalar mohiyatini o'zlashtirishlari uchun ham amaliy jihatdan kerak bo'ladi.

So'zlarni tanlashda ularning qo'llanish darajasi ham e'tiborda turishi maqsadga muvofiqdir. Ayniqsa, kam qo'llanadigan, o'quvchining amaliy faoliyatida deyarli qo'llanmaydigan so'z emas, balki uning amaliyotida tez-tez uchrab turadigan so'zlarga ko'proq murojaat qilish, o'quvchi nutqiy faoliyatining silliqlashishiga, boyishiga, bu jarayonning tasodifiy kamchiliklardan xoli bo'lishiga kafolat bo'ladi.

Albatta, bu jarayonda talabalarining "yuk ko'tarish qobiliyatlari" hech qachon nazardan chetda qolmasligi kerak. Buning uchun faqat ona tili ta'limidagi uzviylik va uzluksizlik kifoya qilmaydi, balki imkoniyat doirasida boshqa fanlar bilan aloqadorlik nazarda tutilgani ham ishning yutug'iga poydevor bo'la oladi.

Har bir matn, tushuncha, atama ustida ishlashdan tashqari, o'quvchilarga turli-tuman lug'atlardan foydalanishni o'rgatish ham tizimli tarzda yo'lga qo'yilishiga erishish muhim. O'quvchilar o'zlashtirishi lozim bo'lgan so'zlarning umumiy miqdori va hajmi belgilangan bo'lishi, buning uchun lug'at minimumdan tortib, tegishli so'zlarning alfavitli tizimi ishlab chiqilishi ish muvaffaqiyatini ta'minlaydigan dastlabki omillardir. O'quvchilar uzviylik va uzluksizlik prinsiplari asosida sinonimlar lug'ati, antonimlar lug'ati, o'zbek tilining izohli lug'ati bilan tanishtirilib borilishi kerak. Tilshunoslikning, ona tilining turli bo'limlarini o'rganishda bu ishning o'ziga xos imkoniyatlaridan foydalanish o'rinni bo'ladi. Bu jarayondagi eng muhim bosqich esa **so'z ma'nolarini o'zlashtirish** bilan aloqador.

So'z ma'nolari ustidagi ish murakkab va qiyindir. Bolalarda yangi, ayniqsa, ma'nosi xiraroq so'zlarga alohida va jiddiy e'tibor qaratish hissini tarbiyalashga erishish oson kechmaydi. Ammo muntazam va barqaror mashqlar tizimi bu vazifani bajarishni osonlashtiradi. Shunga ko'ra har doim matn ustida ishlaganda yangi so'zlarga va so'zlarning yangi ma'nolarda qo'llanganiga e'tiborni tortish, o'quvchilarning bu sohadagi ko'nikma va malakalarining shakllanishi va takomillashishiga imkon beradi. Buning uchun amaliyotda qo'llanadigan ayrim shakl va usullarni eslatish mumkin:

1. Yangi so'zning ma'nosini izohli lug'at vositasida oydinlashtirish.
2. Berilgan so'zning ma'nodoshlarini topish.
3. Matndagi so'zning ma'nosiga zid bo'lgan boshqa so'zlarni keltirish.
4. So'z yasalishiga oid tahlilni amalga oshirish.
5. So'zning kelib chiqishiga oid tahlil bilan shug'ullanish, ya'ni so'zning etimologiyasini aniqlash.
6. So'zning o'z va ko'chma ma'nolarini, ular orasidagi bog'lanishlarni

aniqlash.

7. Soʻz maʼnosini izohlash va imkoniyatga qarab, boshqa tillarga tarjima qilish.

Lugʻat diktanti

Uy, toʻy, tosh, chaqmoq, momaqaldiroq, daraxt, majlis, odob, azob, doʻstlik, kitob, ishchi, goʻzal, kichik, shirin, bilimli, oq, oʻq, yoz, chop, kel, oʻyla, ishladi, uxladi, suhbatlashdi, soʻzladi.

Diktant yozib boʻlingach, oʻquvchilar har bir soʻzning lugʻaviy maʼnosini sharhlashlari va uning qaysi soʻz turkumlariga qarashli ekanligini aytishlari lozim boʻladi.

1-topshiriq. Soʻzlarning lugʻaviy maʼnosini sharhlang, qaysi soʻz turkumiga qarashli ekanligini aniqlang.

1. Uy – odamlar yashashi uchun moʻljallangan deraza, eshik, tomi bor bino; uy – nima? soʻrogʻiga javob boʻladi, ot – soʻz turkumiga kiradi.

2. Toʻy – bazm, nikoh toʻyi, beshik toʻyi, xatna toʻyi, oltin toʻy kabi tantanali marosim; toʻy – nima? soʻrogʻiga javob boʻladi, ot soʻz turkumiga kiradi.

3. Ishchi — biror foydali mehnat bilan shugʻullanuvchi shaxs; kim? soʻrogʻiga javob boʻladi, ot.

4. Goʻzal – belgi-xususiyatni anglatadi, maʼnodoshlari: chiroyli, koʻrkam, jozibali; qanday? soʻrogʻiga javob boʻladi, sifat.

5. Oʻqidi, ishladi – tugallangan harakat maʼnosini bildiradi: qiziqib oʻqidi, tinmasdan ishladi, feʼl.

2-topshiriq. Mazkur soʻzlar bilan soʻz birikmalari hosil qiling, gaplar tuzing. Kim? nima? qanday? nima qildi? nima qiladi? soʻroqlariga javob boʻlgan soʻzlarning tagiga chizing. Ularning qanday soʻz turkumiga qarashli ekanligini aytib bering.

3-topshiriq. Gaplardan ot, sifat, feʼl turkumlariga oid soʻzlarni ajratib guruhlang.

Shu tariqa lugʻat diktanti tarkibidagi soʻzlar ogʻzaki sharhlansa oʻquvchilarda:

- mantiqiy tafakkur doirasi kengayadi va rivojlanadi;
- fikr ifodalash koʻnikmasi shakllanadi va rivojlanadi;
- nutqda soʻz qoʻllash malakasi shakllanadi;
- soʻz turkumlari yuzasidan egallangan bilimlar aniqlanadi, umumlashtiriladi, mustahkamlanadi.

SO‘Z TURKUMLARINI O‘RGANISH

So‘zlarning muayyan til doirasidagi umumiy grammatik ma’nolari hamda o‘ziga xos xususiyatlariga ko‘ra ma’lum guruhlariga ajratilishi so‘z turkumlari deb yuritiladi (Qarang: 8-jadval “So‘z turkumlari”).

1. Mustaqil so‘z turkumlarini o‘rganish

Mustaqil so‘z turkumlari lug‘aviy ma’noga ega bo‘lib, gapda ma’lum sintaktik vazifa bajaradigan o‘ziga xos so‘roqlarga javob bo‘ladigan so‘zlardir. Ularga ot, sifat, son, fe‘l, ravish, olmosh va taqlid so‘zlar kiritiladi.

Ot so‘z turkumini o‘rganish.

Ot so‘z turkumiga mansub so‘zlarni to‘g‘ri talaffuz qilish, to‘g‘ri yozish, lug‘aviy ma’nolarini bilish hamda nutqda to‘g‘ri va o‘z o‘rnida qo‘llay olishni o‘rgatish — mazkur mavzuning asosiy maqsadi bo‘lishi lozim.

Otlarning lug‘aviy ma’nolari, ularda uyadoshlik paradigmikasi (guruhlash, turkumlash, qatorni davom ettirish) ustida ishlash “Umumiy o‘rta ta’lim davlat ta’lim standartlari” talablariga ko‘ra talabaning kommunikativ savodxonligini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Otlarda uyadoshlik hodisalarini o‘rganish — talaba so‘z boyligini oshirishning asosiy shartidir. Chunonchi, shaxs, kasb-kor, o‘simlik, hayvon, idish-tovoq, taom, olam, parranda... v.h. nomlarini guruhlariga ajratish, uyadoshlarini topib yozish mashqlari shular jumlasiga kiradi.

Berilgan daraxt va o‘simliklar nomlari: chinor, terak, tol; olma, olcha, bodom, kashnich, shivit, rayhon; ra‘no, nargiz, gunafsha kabilarni guruhlariga ajratish va uyalarni davom ettirish kabi topshiriqlar talabalarning tabiiyot fanidan olgan bilimlarini mustahkamlaydi, atamalarni qayta esga olishga, nutqda to‘g‘ri va o‘z o‘rnida qo‘llashga o‘rgatadi.

Ot so‘z turkumi haqida o‘rganilgan bilimlarni mustahkamlash, ularni uslubiyat bilan bog‘lab rivojlantirish uchun turli mavzulardagi ma’rifiy matnlardan foydalansa bo‘ladi.

Ta’limiy diktant

Istiqolol

Mustaqilligimizni qo‘lga kiritganimizga ham o‘n besh yildan oshdi. Qisqa muddatda O‘zbekiston o‘z taraqqiyot yo‘lini tanlab oldi. Bu yo‘l mamlakatimizning iqtisodiy imkoniyatlaridan to‘laroq, samaraliroq foydalanishni, xalqimizning milliy qadriyatlarini, qadimiy an‘analari, boy ma’naviyatini tiklash bilan qo‘shib olib borishni ko‘zda tutadi.

Milliy an'analarimiz, qadriyatlarimiz qayta jonlandi. Ma'naviyatimiz tiklandi. Tarix va kelajagimizga o'z ko'zimiz bilan boqib, o'z aqlimiz bilan baho bera boshladik.

Darhaqiqat, istiqlool — moddiy-ma'naviy sohadagi bugungi yuksalishimizning, dunyo bilan erkin, tengma-teng munosabatlarimizning tamal toshidir.

Matni tahlil qilishda ta'limning oldingi bosqichlarida o'rganilgan ot so'z turkumi haqidagi ma'lumotlarga tayaniladi. Bunda quyidagi amaliy topshiriqlarni bajarish mumkin:

1-topshiriq. Matnda uchragan otlarning lug'aviy ma'nosini sharhlang. Qanday so'roqqa javob bo'lishini ayting.

2-topshiriq. Ajratilgan so'zlarga, ma'nodosh va uyadosh so'zlar tanlang.

3-topshiriq. Kim? Nima? Qayer? so'roqlariga javob bo'lgan so'zlar qaysi so'z turkumiga qarashli ekanligini ayting. Ular bilan ot+ot, sifat+ot, son+ot qoliqli so'z birikmalarini tuzing.

4-topshiriq. Hosil qilingan so'z birikmalari ishtirokida gaplar tuzing.

5-topshiriq. Muayyan mavzuga xos gaplar ishtirokida matn yarating.

Diktant (bayon, insho, matn) tarkibidagi so'zlar doimiy ravishda yuqoridagidek og'zaki sharhlansa, talabaniq

— ijodiy tafakkur doirasi kengayadi;

— nutqiy mahorat, fikr ifodalash ko'nikmasi rivojlanadi;

— nutqda so'z tanlash malakasi shakllanadi;

— to'g'ri, benuqson matn yaratish ko'nikmasi hosil bo'ladi.

Ona tili mashg'ulotlarini ana shunday rivojlantiruvchi o'quv topshiriqlari, mustahkamlash mashqlari va matn tahlillari vositasida olib borish tizimli va izchil bilim olishga zamin hozirlaydi, ta'lim mazmunini takomillashtiradi, o'quv-biluv faoliyatini jadallashtiradi. Nazariyani amaliyot zaminida o'rganish, mustaqil fikrlash hamda ijodiy qobiliyatni o'stirishga yordam beradi.

Amaliyot orqali nazariyani egallashning eng ishonchli vositalaridan biri til hodisalarini kuzatish, analiz va sintez qilish, anglash, farqlash va tahlil qilishdir. (Tahlilga tayanib, umumiy xulosalar chiqarish, ona tili mashg'ulotlarida so'zga ehtiyoj hosil qiluvchi o'quv topshiriqlari orqali tovushdoshlar, ma'nodoshlar, uyadoshlar, zid ma'noli so'zlar, shakldoshlar ustida ishlash; ijodiy tafakkurni rivojlantiruvchi o'quv topshiriqlarini mustaqil bajarish; gap qurish va matn yaratish shular jumlasidandir).

Morfologik tahlil namunasi:

1-topshiriq. "Diyorimizni" so'zini morfologik tahlil qiling.

1. Diyorimizni – ot, turdosh ot, aniq, sodda, tub, 1 shaxs ko‘plikda, tushum kelishigida.

2-topshiriq. Birinchi topshiriqda berilgan so‘zning lug‘aviy ma‘nosini sharhlash: so‘z ma‘nodoshlari (diyor-yurt, vatan, o‘lka, viloyat, manzil); uyadoshlari (diyor, viloyat, jumhuriyat, shahar, tuman, mahalla, ko‘cha, guzar, manzil, qishloq, ovul)hamda zid ma‘noli (ona diyor - xorij; ona yurt – begona yurt... v.h.) so‘zlar topilib, ular ishtirokida gaplar tuziladi:

Ona diyorimizga tashrif buyurayotgan xorijiy mehmonlarning keti uzilmayapti.

Mustaqil ish

1.Topshiriq. mavzuga oid matn yarating (jadvalga qarang 34-bet).

1-ish. Ma‘nodosh so‘zlarga yasovchi qo‘shimchalar qo‘shib, yasama otlar hosil qilish: Yurt + dosh, vatan + parvar, o‘lka + shunos, manzil + goh, Sho‘r + qishloq, shahar + lik, mahalla + dosh, yurt + chilik, el + chilik... v. h.

2-ish. Tuzilgan yasama so‘zlardan so‘z birikmalari hosil qiling: bizning mahalla, tug‘ilgan manzilim; ona yurt sarhadlari, vatanim chegarasi, mamlakat ichkarisi, ona diyor ko‘rinishi... v. h.

3-ish. Tuzilgan so‘z birikmalari ishtirokida gaplar qurish:

1. Bu yil paxta terimiga shaharlik yurtdoshlarimiz ham faol qatnashishdi.
2. Mustaqil respublikamiz taraqqiyotini ijodiy barkamol farzandlar belgilaydi.

3.Yaylovlari ipak, barqut ona yurtim sarhadlari...v.h.

4-ish. Qurilgan gaplardan eng ma‘qulini tanlab, shu mavzuda matn yarating. Matnda ishtirok etgan otlarni ajratib, ma‘no farqlariga ko‘ra guruhlang.

Namuna: Mening jahonda tengi yo‘q ona diyorim, bag‘rikeng, mehmonnavoz, ko‘ngli oq , yurtdoshlarim...

(Matnni davom ettiring va xulosa qiling).

Topshiriqlarni bajarish natijasida egallangan bilimlar nazorat qilinadi; so‘zning shakli, qurilishi, ko‘rinishi tavsiflanadi. Leksik tahlil esa talaba nutq boyligini oshirish, og‘zaki va yozma nutqda so‘z tanlash, uni o‘rinli qo‘llash malakalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Shu nuqtayi nazardan ona tili mashg‘ulotlarida “So‘zning umumiy tahlili” nomli jadvaldan foydalanish yaxshi samara beradi.

Bunda barcha tahlil turlari o‘zaro aloqadorlikda o‘rganilishi maqsadga muvofiqdir.

Aniq va mavhum otlarni o'rganish

Talabalar nutqni otlar bilan boyitishda soʻzlarni aniq va mavhumlarga ajratish, istagan matndan ushlab, koʻrish, oʻlchash mumkin boʻlgan otlarning aniqligi yoki aksincha, mavhumligi asosida ikki guruhga boʻlish, ularni tub va yasamalarga ajratish kabi ijodiy-amaliy ishlarni bajarish soʻz boyligini oshirishga ijobiy taʼsir koʻrsatadi.

Aniq otlar	Mavhum otlar
Ushlab, koʻrish, oʻlchash mumkin boʻlgan narsa-buyum, shaxs nomlari:	Ushlab, koʻrish, oʻlchash mumkin boʻlmagan narsa buyum nomlari:
Mahsulot, suv, bino; tikuvchi gʻazalxon, sinfdosh, bogʻbon; qatlama.	Tuygʻu, sevgi, qalb; yaxshilik, tikuvchilik, qoʻrquv, aqllilik, quvonch.

Guruhlarni mustaqil davom ettirish, aniq otlardan mavhum otlar hosil qilish (bola – bolalik, shoʻx – shoʻxlik, loy – loygarchilik) kabi amaliy ishlarni bajarish oʻquvchilar soʻz boyligini oshirishga xizmat qiladi. Soʻz boyligini oshirish esa nutqiy malakani shakllantirish bilan qoʻshib, oʻzaro aloqadorlikda olib borilmogʻi maqsadga muvofiqdir.

Atoqli va turdosh otlar

Atoqli va turdosh otlar mavzusi oʻrganilganda, ular ifodalab keladigan shaxs nomlari, kasb-hunar, oʻrin-joy, qurol-vosita, qarindoshlik otlari kabi maʼno guruhlari ustida ish olib borishga toʻgʻri keladi.

Bu guruhlar (uyalar)ning, chunonchi, kasb-hunar otlarini, tarbiyachilik, shifokorlik, dehqonchilik, hunarmandchilik va shu kabilarning uyadoshlari ustida toʻxtalish ham juda foydali.

Oʻquvchilarga berilgan matnlardan shaxs otlarini ajratish, tub va yasamalarini aniqlash, ularga maʼnodosh va uyadosh soʻzlar tanlash, qoʻshimchalar (-chi, -u, -vchi, -dosh, -kor, -gar, -shunos kabi) yordamida shaxs otlari yasash, juft shaxs otlari (metodist — oʻqituvchi, terapevt — shifokor, muhandis — texnolog kabi) tuzish, ularning imlosini oʻrganish kabi ijodiy-amaliy topshiriqlar ustida ishlash yaxshi samara beradi.

Kasb-hunar, oʻrin-joy, qurol-vosita otlari ustida ishlashda ham yuqoridagi usullardan foydalansa boʻladi.

Atoqli otlar ustida ishlashda quyidagi maʼno guruhlari ustida toʻxtalish

maqsadga muvofiq:

— shaxs nomi, familiyasi, otasining ismi, taxallusi, laqabini ifodalovchi otlar: Shohida, Shahzod, Xo‘jayev, Yashin, Sakson ota;

— jug‘rofiy nomlar: O‘zbekiston, Samarqand, Pomir, Sirdaryo, Orol, Yangiyer, Balxash;

— tashkilot, korxonalar, muassasa nomlari: Vazirlar Mahkamasi, “Bahor” ansambli, Navoiy teatri, “Adabiyot” muzeyi, “Kamolot” jamg‘armasi;

— sayyora va yulduzlar nomi: Yer, Quyosh, Mars, Mushtariy, Zuhra, Hulkar, Yupiter, Venera;

— tarixiy hodisalar, gazeta, jurnal, asar, ilmiy muassasalar: Mustaqillik kuni, “O‘zbekiston ovozi” gazetasi, O‘zbekiston Milliy universiteti;

- hayvonlarga maxsus qo‘yilgan nomlar: G‘irko‘k, Boychibor, Qoplon, Mosh, Govmish, Targ‘il;

- “belgi nomi+turdosh ot” qolipli joy nomlari: Yangiyo‘l, Yangiobod, Oqtepa;

- “belgi nomi+atoqli ot” qolipli jug‘rofiy nomlar: Markaziy Osiyo, Janubiy Koreya, Shimoliy Qozog‘iston;

Qisqartma so‘zlar orasida ham atoqli otlar ko‘p uchraydi. Ularning to‘liq nomlari bilan (yoki aksincha) almashtirish (BAR — Birlashgan Arab Respublikasi, O‘zMU — O‘zbekiston Milliy universiteti), qisqartma so‘zlar lug‘ati tuzish, ularni sharhlash, nutqiy mahoratning shakllanishida, talabalarning muomala-muloqot madaniyatini egallashlarida ijobiy ta‘sir ko‘rsatadi.

Mazkur mavzuni o‘rganish jarayonida ijodiy-amaliy ishlar (“MYBT” ustida ishlash)ni imlo bilan bog‘lab olib borish masalalariga ko‘proq ahamiyat berish foydali.

Turdosh otlar va ularning imlosi

Hozirgi o‘zbek adabiy tilida otlarning asosiy qismini turdosh otlar tashkil qiladi. Ular bir turdagi predmetlarni boshqa turdan ajratish uchun xizmat qiladi: talaba, kaptar, daraxt, o‘simlik ...

Turdosh otlar ifodalagan ma‘nosiga ko‘ra shaxs, narsa-buyum, kasb-hunar, o‘rin-joy, qurol-vosita otlari kabilarni bildiradi. Bu guruhlar yana bir necha uyadoshlarga bo‘linadi. Masalan: shaxs otlarining o‘qituvchi, shifokor, muhandis, hunarmand, dehqon, bog‘bon, cho‘pon kabi umumiste‘mol so‘zlarining uyadoshlari; shifokor — terapevt, kardiolog, urolog, endokrinolog, ginekolog, venerolog... v. h. kabi uyadoshlari mavjud.

Ona tili mashg'ulotlarida turdosh otning ma'no guruhlarida ustida ishlashda mazkur uyalarning har biri ustida to'xtalishga to'g'ri keladi.

Berilgan matn bo'yicha talabalar nutqni shaxs otlari bilan boyitish yuzasidan topshiriqlar berish:

— shaxs otlarini ajratish, tub va yasamaligiga ko'ra guruhlash;

— ajratilgan so'zlarga ma'nodosh va uyadosh so'zlar tanlab, guruhlarini kengaytirish;

— chi, -uvchi (-vchi), -dosh, -xon, -kor, -gar, -shunos kabi so'z yasovchi qo'shimchalar yordamida shaxs otlari hosil qilish;

juft shaxs otlari (metodist — olim, metodist — o'qituvchi, muhandis — texnolog) ishtirokida esa so'z birikmalari va gaplar hosil qilish kabi amaliy-ijodiy topshiriqlarni bajarish maqsadga muvofiq.

Otning boshqa ma'no guruhlarida ustida ishlashda ham shunday ish usullaridan foydalanish mumkin.

Otlarda son

Otlarning morfologik belgilaridan biri birlik va ko'plikda qo'llanishi sanaladi. Boshlang'ich sinflarda olingan bilimlarga suyanib, o'tilganlarni takrorlash va mustahkamlash uchun quyidagi savollardan foydalanish mumkin:

— otlarning morfologik belgilarini sanang.

— faqat birlikda qo'llanadigan otlar qaysilar?

— ko'plikdagi otlar qaysi qo'shimchalar bilan hosil qilinadi?..

O'quvchilar savollarga to'liq javob beradilar, keyin berilgan nazmiy matndagi otlarni aniqlaydilar:

Go'zal dunyo, baxmal bog'lar, ulug' shaharlar,

Zo'r gigantlar, shu kengliklar, shu oliy bino,

Sho'x to'lqinli, tiniq suvli, katta daryolar,

Ulug' Vatan — bari mening qanot ostimda.

(G'. G'ulom)

O'quvchilar matndagi dunyo, bog'lar, shaharlar, gigantlar, kengliklar, Vatan, qanot kabi so'zlarning birlik va ko'plikda kelganligini, dunyo, Vatan, qanot kabi so'zlar ko'plik qo'shimchasi olganda, anglatadigan xilma-xil ma'nolarni sharhlaydilar. Bunda bolalarning -lar shakl yasovchi qo'shimchali otlarning ma'nolari haqidagi bilimlarini kengaytirish ko'zda tutiladi:

— hurmat (onamlar, buvimlar, bobomlar...);

— noaniqlik, kuchaytirish, takror, taxmin (yoz oylari, kuz kunlari...);

— kinoya, piching (endi xursandmilar, durustlar-ku...);

— narsa-buyum navi (sutlar, tuzlar, yog'lar...);

— jamlik (Mirzacho'llar, Sanamlar...);
— ta'kid (quvonchlari cheksiz, yuzlari qizidi ...) kabi so'z ma'nolarini ifodalash singari uslubiy xususiyatlari bilan ham ajralib turishlarini bilib oladilar.

Ko'plik qo'shimchasi -lar bilan kelgan so'zlarni qiyoslash orqali ko'plik yoki hurmat, kuchaytirish yoki ta'kidlash kabi ma'nolar anglatishini turli tipdagi mashqlar vositasida, so'z birikmasi, gap, "MYBT" tizimi bilan ishlash, matn yaratish va undan ta'kid, jamlik ma'nolari berilgan so'zlarni ajratish hamda sharhlash o'quvchi bilimini mustahkamlaydi, og'zaki nutq malakasini shakllantiradi.

Otlarda egalik qo'shimchasi

Umumiy o'rta ta'lim maktablari ona tili ta'limi jarayonida otlarning egalik qo'shimchalari bilan qo'llanishi, narsa-buyumning uch shaxsdan biriga tegishli ekanini bildirishi, yozilishi, qo'shimcha qo'shilganda, otlarning asosida tovush o'zgarishi (tilak — tilagi, qirg'oq — qirg'og'i...), ikkinchi bo'g'indagi a, i yoki u tushib qolishi (shahar — shahrim, qorin — qorni, burun — burni...) hodisalari haqidagi bilimlar mashqlar yordamida mustahkamlanadi.

Obro', mavqe kabi so'zlarga egalik qo'shimchalari (obro'yim, mavqeing...) qo'shilgach, javoblar umumlashtiriladi va xulosalanadi; egalik qo'shimchalari narsa-buyumlarning uch shaxsdan biriga tegishli ekanini bildiradi: ular oxiri unli bilan tugagan so'zlarga -m, -ng, -si; ko'plikda -miz, -ngiz, -lari shaklida; undosh bilan tugagan so'zlarga --im, -ing, -i, ko'plikda -imiz, -ingiz, -lari shaklida; tole, obro', manba kabi so'zlarda esa oxiri unli bilan tugagan bo'lsa-da, -im, -ing, -i, -imiz, -ingiz, -lari tarzida qo'shilib yozilishi amaliy mashg'ulotlar orqali mustahkamlanadi.

Egalik qo'shimchasini olgan ot, qaratqch kelishigidagi ot yoki otlashgan so'z, olmoshga qarashli ekani anglashiladi: asarning mazmuni, yaxshining sharofati, bizning quvonchimiz...

Amaliy mashg'ulot davomida k va q bilan tugagan tuk, tok, xalq kabi bir bo'g'inli, shuningdek, ishtirok, ittifoq kabi ko'p bo'g'inli otlarga egalik qo'shimchasi qo'shilganda, oxirgi undosh aslicha yozilishi, tovush o'zgarimasligi holatlari ham eslatib o'tiladi.

Kelishik qo'shimchalari. Mazkur mavzuni o'rganishda ta'limning quyi bosqichlarida o'rganilgan kelishik qo'shimchalari va ularning imlosi haqidagi ma'lumotlarni xotiraga olish va qo'shimcha topshiriqli ijodiy diktant o'tkazish maqsadga muvofiqdir:

Ijodiy ish. Gulchehra, kitob, A. Qodiriy, roman; Zulxumor, ko'rdi; kutubxon, bordi; o'qituvchi, so'radi... so'zlarini kelishik qo'shimchalari

yordamida o'zaro bog'lab so'z birikmalari hosil qiling.

Qaratqich kelishigi qo'shimchasi -ning gapda asosan aniqlovchi vazifasidagi otlarga qo'shilib kelishi, qolgan kelishik qo'shimchalari esa (-ni, -ga, -da, -dan) ko'proq to'ldiruvchi vazifasini bajaruvchi otlarga qo'shib ishlatilishi alohida ta'kidlab o'tiladi.

Kelishik qo'shimchalarini ko'makchilar bilan almashtirish (ukamga oldim – ukam uchun oldim) holatlari nutq uchun muhim til me'yorlaridan ekanligini eslatib o'tish ham juda muhim.

Berilgan so'zlar ishtirokida so'z birikmalari (ma'nodosh ko'makchili birikmalar ham) hosil qilish, ergash va bosh so'zlarni bir-biriga bog'laydigan qo'shimcha (ko'makchi)larni aniqlash, mazkur birikmalarni qatnashtirib, gap qurish yoki matn yaratish darsni DTS talablariga mos tashkil qilish borasida qo'yilgan ilk qadamdir.

Kelishik qo'shimchalarining ishlatilishi va talaffuziga oid bilimlarni mustahkamlash o'quvchi kommunikativ savodxonligini, nutqiy madaniyatini ta'minlaydi, so'zni to'g'ri va o'z o'rnida ishlatish yuzasidan ko'nikma va malakalar hosil qiladi.

Morfologiyani o'rganishda so'z tarkibi, asos, so'zlarning yasalishi, so'z turkumlari haqida olingan ma'lumotlar mustahkamlanadi, ularni tizimli va izchil o'rganish boshlanadi.

Hozirgi o'zbek orfografiyasidagi qoidalarning ko'pchiligi morfologik prinsipi ga asoslangan. Shuning uchun o'quvchi morfologik hodisalarni o'rganishda ularning imlosi, lug'aviy ma'no guruhlari hamda yasalishiga alohida ahamiyat berishi zarur.

Otlarning yasalishi mavzusi ustida ishlash (ilovaga qarang)

So'zlarning grammatik xususiyatlariga ko'ra ma'noli qismlarga bo'linishi talabalarning so'z tarkibini o'rganishi va imlo qoidalarni to'la egallashiga yordam beradi.

Otning morfologik tuzilishini yaxshi bilmagan talaba so'z turkumlari mohiyatini ham anglay olmaydi; orfografiyadagi morfologik prinsip bo'yicha yoziladigan so'zlarning imlosini ham puxta egallay olmaydi.

O'zbek tilida o'zak va negizlarga so'z yasovchi qo'shimchalar qo'shilganda (ong+la — ang+la, tara+oq — tar+oq, o'q+uv — o'q+uv ...) o' ? a, a ? o. i ?u ga almashib, tovush o'zgaradi, so'zlar bir turkumdan ikkinchi bir so'z turkumiga o'tadi: ong (ot) + la (fe'l yasovchi qo'shimcha) — angla — fe'l, ya'ni ot fe'lga aylanadi. — og'iz — og'zi, mag'iz — mag'zi, burun — burni kabi egalik qo'shimchalari qo'shilganda bo'g'indagi unli tovush tushadi.

So'z tarkibini aniqlashda amaliy-ijodiy mashqlardan foydalanish

maqsadga muvofiq.

1. Quyidagi soʻzlarning tarkibini aniqlang. Shakldosh asoslarni ajratib, izohlang.

Oʻqi — oʻquv, oʻquvchi, oʻqituvchi; ish — ishchi, ishchan, ishli; maza — mazali, mazasiz, bemaza; tinch — tinchlik, notinch, bogʻ — bogʻbon, bogʻlam, bogʻlovchi, bogʻdor, bogʻlama.

2. Asosdosh, shakldosh soʻzlarni ajrating. Yasovchi qoʻshimchalarning oʻzakka qoʻshilib, yangi maʼnodagi soʻz hosil qilganligini sharhlang.

Namuna: oʻqi — feʼl; talaba, oʻqituvchi — ot, shaxs oti; oʻqituvchilik — kasb oti; bogʻ — mevali daraxtlar ekilgan joy, bogʻbon — bogʻni parvarish qiluvchi, shaxs oti, bogʻdorchilik — bogʻ ishlarini yurituvchi soha nomi v.h...

— Berilgan soʻzlardan asosdosh va qoʻshimchadosh soʻz qatorlari hosil qiling. (Paxtakor, lolazor, suvoqchi, bilim, zargar, doʻstlik ...)

Asosdoshlar

paxtakor (shaxs oti)

paxtazor (joy oti)

paxtachilik (kasb oti)

paxtasiz (sifat)

paxtali (sifat)

paxtadek (ravish)

Qoʻshimchadoshlar

ishchi (shaxs oti)

suvchi (shaxs oti)

zardoʻz (shaxs oti)

mahsidoʻz (shaxs oti)

bogʻbon (shaxs oti)

saroybon (shaxs oti)

— Asosdosh va qoʻshimchadosh otlar yordamida soʻz birikmalari hosil qiling va gaplar tuzing.

Shuningdek, maʼlum bir kasb-hunarga oid soʻzlarning uyadoshlarini topish, berilgan matndagi maʼnodoshlarni topib, ularning maʼno nozikliklarini farqlash, tuyuqlardagi shakldosh soʻzlarning maʼnolarini aniqlash, ular ishtirokida gaplar tuzish va matn yaratish, oʻquvchini mustaqil va ijodiy fikrlashga, tafakkur doirasini kengaytirishga, oʻz fikrini ifodalash jarayonida til imkoniyatlaridan unumli foydalanish usul va vositalarini oʻrganishga xizmat qiladi.

Otlarning tuzilishi va imlosi ustida ishlash

Yozma nutqda oʻquvchilar qoʻshma otlar va ularning imlosi masalasida koʻp qiynaladilar. Shuning uchun ona tili mashgʻulotlarida soʻz birikmalaridan qoʻshma joy nomlari hosil qilish va aksincha, qoʻshma soʻzlarni soʻz birikmalariga aylantirish, ular yordamida tegishli gaplar tuzish, oʻquv mashqlarini bajarish, soʻzlarni nuqsonsiz yozishda yaxshi samara beradi:

Soʻz birikmasi

issiq koʻl
yangi yer
yangi yoʻl
katta qoʻrgʻon
oq qush
kuygan yor

Qoʻshma ot

Issiqkoʻl
Yangiyer
Yangiyoʻl
Kattaqoʻrgʻon
Oqqush
Kuyganyor

Qoʻshma ot

Toshkoʻprik
Qumqishloq
Oqdaryo
Koʻkorol
Mingbuloq

Soʻz birikmasi

tosh koʻprik
qumli qishloq
oq daryo
koʻk orol
ming buloq

Jadvalda berilgan qoʻshma joy nomlarini “ot + ot”, “sifat + ot”, “ot + feʼl”, “sifatdosh + feʼl” qoliplari asosida yasalganligini va oʻzbek tilida bunday qolipli soʻzlar koʻp uchrashini anglash ham muhim.

Oʻquvchilarning mavzu yuzasidan egallagan bilimlarini mustahkamlash uchun turli topshiriqli tarqatmalardan (TT) ham foydalanish mumkin:

TT-1

Birinci qismi oq, qora, yuqori, oʻrta, quyi soʻzlaridan hosil boʻlgan qoʻshma otli joy nomlariga misollar keltiring.

TT-2

Ikkinchi qismi daryo, soy, koʻl, dengiz soʻzlari bilan tuzilgan qoʻshma joy nomlariga misollar topib yozing.

TT-3

Soʻzlarning yozilishiga qarab maʼnosini ayting. Bosh va kichik harflarda, ajratib va qoʻshib yozilish sabablarini tushuntiring.

Darsdan tashqari vaqtlarda oʻtkaziladigan turli kechalarda, toʻgarak mashgʻulotlarida joy nomlarini oʻrganish, ular ishtirokida tasviriy matnlar yaratish orqali talabalar ijodiy tafakkurini oʻstirish mumkin. Bunda badiiy tasviriy vositalar, adabiyot va sanʼat namunalari (badiiy kitob, surat, kino va videofilm)ga murojaat etish ham yaxshi samaralar beradi.

Juft otlar va ularning imlosi

Juft otlar va ularning yasalishi mavzusini oʻrganish jarayonida quyidagi amaliy ishlarni bajarsa boʻladi:

1. Uy-joy, kuch-quvvat, baxt-saodat kabi juft maʼnodosh soʻzlardan soʻz birikmalari hosil qilish va gap tuzish;

2. Ota-ona, amma-xola, og'iz-burun kabi juft uyadosh so'zlardan gap tuzish va matn yaratish;

3. Kecha-kunduz, achchiq-chuchuk, oq-qora kabi zid ma'noli so'zlardan foydalanib, matn yaratish ustida ishlash;

Bug'doy-mug'doy, choy-poy, osh-posh kabi birinchi so'zning ikkinchi qismidagi bosh harfni p, m kabi harflar bilan almashtirish natijasida ma'nosi noaniq so'zlar hosil qilish va ularning ma'nosini sharhlash kabi amaliy ishlarni bajarish, o'quvchi nutqiy malakasini oshirishda muhim omil sanaladi.

Ma'nodosh, uyadosh, zid ma'noli so'zlardan hosil bo'lgan juft so'zlar orasida ba'zan chiziqcha (-) o'rnida -u (-yu) yuklamasi ishlatilishi haqida o'quvchilarga ma'lumot beriladi (ota-yu ona).

Takror otlar ustida ishlash

Otlarning yasalishi mavzusiga bog'liq bo'lgan takror so'zlar ustida ishlashda talabalar yuqorida ko'rsatib o'tilgan "Otlarning yasalishi" nomli jadvaldan samarali foydalanishlari mumkin.

— Ko'plik ma'nosi (etak-etak paxta, qop-qop bug'doy, chelak-chelak suv...);

— Davomiylik ma'nosi (chopa-chopa yetib oldi, yura-yura toliqdi...)ni bildiruvchi takror otlar ishtirokida gaplar qurish orqali o'quvchining nutqiy faoliyatini takomillashtirish, so'zlash mahoratini rivojlantirish, o'quvchi uchun nihoyatda foydali bo'lgan badiiy bo'yoqdor gaplar tuzish va matn yaratish malakasini shakllantirish mumkin.

— Takror ma'nosi (shirin-shirin uzum, milt-milt chiroq)ni anglatuvchi so'z birikmalarini hosil qilish va nutqda qo'llashni o'rgatish ham nutqni ravonlashtirishda yaxshi samara beradi.

Juft so'zlar ma'nodosh, uyadosh, zid ma'noli so'zlardan hosil bo'lsa, takror so'zlarda grammatik ma'no bir so'zning yonma-yon kelishidan anglashiladi: yurishini qara, yurishini; gapingni bil, gapingni; ahvolini ko'r, ahvolini kabi.

Xullas, ma'noni kuchaytirish uchun ketma-ket keltirilgan so'zlar takrorga (uslubiy nuqson) kiritilmaydi. Takror so'zlar nutqda ta'kid, ta'na, nasihat kabi qo'shimcha ma'nolarni bildiradi.

Qisqartma otlarning yasalish usuli va imlosi

Qisqartma so'zlar hosil qilish o'zbek tilida ham so'z yasash usullaridan biri hisoblanadi. AQS H, BMT, TDP, DTS... v.h.

O'quvchilarning qisqartma so'zlar haqida olgan bilimlarini mustahkamlash, takrorlash uchun izohli diktant o'tkazish mumkin.

Topshiriq. Qisqartma soʻzlarni yozing, ularni kengaytirib izohlang.

Izohli diktant

BAR, DTS, OʻzMU, SamDU, BuxDU, TDPU, Toshdavpeduniversitet, filfak. (Mustaqil ravishda qisqartma otlarga misollar topish, ular ishtirokida soʻz birikmasi hosil qilish va gaplar qurish “MYBT” moduli bilan ishlash oʻta foydalidir).

Izohli diktant uchun qoʻshimcha savollar:

1-topshiriq. Qisqartma otlarni oʻqib, yasali holatlarini izohlab bering.

2-topshiriq. Birinchi soʻzning bosh qismi, boshqa soʻzlarning birinchi harfi va aralash yoʻl bilan hosil qilingan qisqartma otlarga misollar keltiring, oʻqilishi va yozilishini tushuntiring.

3-topshiriq. Soʻzlarning birinchi harfidan yasalgan qisqartma otlarga misol keltiring. Ularning yozilishi va oʻqilishini tushuntiring.

4-topshiriq. Qisqartma otlar qatnashgan beshta gap tuzing.

Talabalar izohli diktant tarkibidagi qisqartma otlarning toʻla shaklini yozib chiqadilar: BAR – Birlashgan Arab Respublikasi, DTS – Davlat taʼlim standarti, OʻzMU – Oʻzbekiston Milliy universiteti, filfak – filologiya fakulteti v.h.

Qisqartma otlar orasiga hech qanday tinish belgilari qoʻyilmaydi. Agar shartli qisqartma boʻlsa, orada nuqta qoʻyiladi; Gʻ. Gʻulom (Gʻafur Gʻulom), H. Olimjon (Hamid Olimjon) kabi. Qisqartma soʻzlar imlo, talaffuz, orfografiya bilan aloqadorlikda oʻrganiladi. Ular uslubiyatda takrordan saqlanish, yozuvda ixcham koʻrinishi bilan katta amaliy ahamiyat kasb etadi.

“Ot” mavzusini oʻrganishda sathlararo aloqadorlik prinsipi asoslanib, otli birikmalar tuzish, tavsiya etilgan soʻzlardan foydalanib turli qolipli soʻz birikmalari hosil qilish kabi amaliy ishlar soʻz boyligini oshirish va nutq madaniyatini shakllantirishning muhim omilidir. Ayniqsa, berilgan tobe yoki bosh soʻzga muvofiq keladigan soʻzlar guruhini kengaytirish ham samarali ish usullaridan biri hisoblanadi.

	jamoli	charos
	dovrugʻi	chillaki
	muzeylari	daroyi
	xiyobonlari	kishmish
	bozorlari	husayni
shahrimiz	atrofi	hasayni uzumi
	hokimi	sultoni
	qizlari	buvaki

Ba'zan tobe so'zga ma'nodosh, uyadosh, zid ma'noli so'zlarni tanlash ham foydalidir.

keng (tor)	go'zal (oddiy)
to'g'ri (egri)	chiroyli (xunuk)
yorug' (qorong'i)	ko'rkam (ko'rimsiz) qiz
tekis (notekis)	nozik (polvon)
serqatnov (kamqatnov)	barkamol (nuqsonli)
toza (chang)...v.h.	ko'hlik (paxmoq)...v.h.

Berilgan jadvallar asosida so'z birikmalari hosil qilish, birikmalar ma'nosini izohlash, qiyoslash, ular ishtirokida gaplar tuzish, matnlar yaratish — so'z boyligini oshirish va boyitish bilan bir qatorda so'zlash mahoratini shakllantirish, o'z fikrini ixcham, ravon, nutq sharoitiga mos ravishda ifodalash jarayonini tezlashtiradi, til imkoniyatlaridan unumli foydalanish ko'nikmalarini takomillashtirishga xizmat qiladi.

Sifat so'z turkumini o'rganish

O'quvchilar so'z boyligini oshirishda sifat so'z turkumining imkoniyatlari cheksiz.

Avvaldan ma'lum bo'lgan rang-tus, maza-ta'm, shaxs, narsa-buyumning xususiyatlari, shakl, hajm, o'lchov bildiruvchi so'zlar, ularning qanday? qanaqa? qaysi? so'roqlariga javob bo'lishi, belgining darajasini bildirishi kabilarga suyangan holda sifat ma'nolari ajratiladi.

Talabalar sifat haqida tizimli va izchil ma'lumot olish natijasida, so'roqlar so'z turkumlarini farqlash uchun yordamchi vosita ekanligini tushunib yetadilar. Sifat narsa-buyum belgisini ko'rsatuvchi mustaqil so'zgina bo'lib qolmay, gapdagi vazifasiga ko'ra ot, otlashgan so'z, son kabilarning xususiyatlarini aniqlaydi. Nutqning aniqligi, go'zalligi, rang-barangligi, ta'sirchanligi, ravonligi ko'proq shu turkumdagi so'zlarni bilish, ularni to'g'ri, o'rinli qo'llash bilan bog'liq.

Sifatning ma'no guruhlari va darajalarini o'rganish

Sifatlar tizimiy tilshunoslik nuqtayi nazaridan yetti turdagi ma'no guruhlarga bo'linadi.

Ularni o'rganishda:

— shakl, hajm, o'lchov sifatleri: katta, baland, keng, chuqur, uzoq, yaqin...;

— rang-tus sifatleri: oq, qizil, yashil, ko'k...;

— belgi-xususiyat sifatleri: sho'x, og'ir, sodda, mehribon...;

— holat sifatleri: issiq, tinch, osuda, uyatchan...;

- maza-ta'm sifatлари: achchiq, nordon, taxir...;
- hid sifatлари: yoqimli, xushbo'y, badbo'y...;
- vaqt sifatлари: tushki, yozgi, ertagi...

kabi ma'no guruhlarini ustida alohida to'xtalish, sifatning ma'no guruhlarini ustida ishlash, ularning asliy va nisbiyligini aniqlash, ularga ma'nodosh va zid ma'noli so'zlar tanlash, sifatlarning darajalanish lug'atini tuzish, mazkur sifat turlariga ma'nodosh, uyadosh va zid ma'noli so'zlar tanlash, o'xshatishlar topish, ular ishtirokida so'z birikmalari hosil qilish, gaplar qurish va matn yaratish kabi amaliy ishlarni doimiy suratda bajarish talaba so'z boyligini oshirish va so'zlash mahoratini shakllantirish, nutqiy zaxirani boyitishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Sifatlarning ma'noviy guruhlarini o'rganishda o'xshatma so'zlar (qorday oq, suvday tiniq), sifat iboralar, ularga zid ma'noli so'zlar (iboralar) topish, ular orasidagi ma'no nozikligini, mayda farqlarini aniqlash, bir uyaga guruhlash, ro'yxatni davom ettirish singari mustaqil ish turlaridan foydalanish samarali bo'ladi. Bunday ishlarni o'zaro musobaqa yo'nalishida o'tkazish mumkin: o'quvchilar ikki guruhga bo'linadi. 1-guruh insondagi ijobiy fazilatlarini, 2-guruh shu so'zlarning zid ma'nolari – salbiy fazilatlarini topadilar.

1-guruh: odobli, aqlli, mehribon, kamtar, tirishqoq, epchil, chaqqon, rostgo'y, tarbiyasi ...

2-guruh: odobsiz, aqlsiz, bemehr, manman, yalqov, yolg'onchi, tarbiyasiz, dangasa, tanbal ...

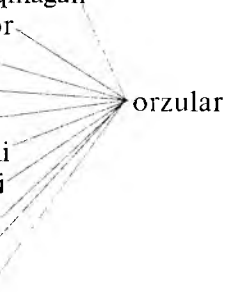
Mazkur so'zlar, so'z birikmalari hosil qilish, gaplar qurish, matnlar yaratishga zamin bo'ladi. Ushbu ish jarayoni talabalar so'z boyligini oshiradi, ijodiy tafakkurni kengaytiradi, nutqning sayqallanishiga yordam beradi.

Yangilangan ta'lim mazmuni xususiydan umumiyga qarab borishni, til haqidagi qoidalarni emas, tilning o'zini, uning lug'at boyliklarini o'rganishni, nazarda tutmoqda. Ushbu boylikni o'z nutqida to'g'ri va o'rinli qo'llash usullarini o'rganish, o'zining mustaqil, ijodiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirish, fikr mahsulini o'z iste'dodi, fikr doirasi, tilning ichki imkoniyatlaridan foydalanib, matn yoki she'riy ifoda sifatida yuzaga chiqara olish shu kunning talabidir. Bunday ko'nikma va malakalarni izchillik bilan rivojlantirish hamda yosh avlodni nutqiy taraqqiyot sari yo'naltirish DTSning bosh talabidir.

Sifat so'z turkumini o'rganishda "ot (sifat, ravish)+fe'l+ar qolipli, "sifat+ot" so'z qolipli hosilalar (tinchliksevar, ertapishar, tezpishar, xalqparvar, tezyurar v.h.) ustida ishlash o'quvchilar lug'atini yangi

soʻzlar bilan boyitishda “MYBT” modulidan foydalanib, soʻz birikmalari hosil qilish, gap tuzish va matn yaratishiga yoʻnaltirishda ancha qoʻl keladi.

Masalan: 1-topshiriq. “Orzular” soʻzi bilan “sifat+ot” soʻz qoliplari yordamida soʻz birikmalari hosil qiling:

yangi	muqaddas,	gard yuqmagani	
musaffo	soʻngsiz	fusunkor	
munis	nihoyasiz	bebosh	
shirin	bitmas-tuganmas	jilovsiz	
pok	lahzalik	oniy	
cheksiz	nurafshon	oʻtkinchi	
yuksak	munavvar	aldoqchi	
samoviy	qanotli	beqaror	
nafis	jilvakor	nozik	
nurli	maʼyus	gʻamgin	

Ajratilgan soʻz bilan maʼnodoshlik qatorlari hosil qiling.

a. Musaffo – toza, pok, gard yuqmagani, begʻubor v.h.

b. Nurli – nurafshon, munavvar, samoviy... v.h.

Shunday qilib, ona tili mashgʻulotlarida oʻquvchiga beriladigan har bir topshiriq ularda soʻzga ehtiyoj hissini hosil qilishi, soʻz va gaplarni oʻzaro bogʻlash va kengaytirish, berilgan matn ustida ishlash va matn yaratish malakasini rivojlantirishga qaratilgan boʻlishi zarur.

Yuqorida bajarilayotgan topshiriqlar oʻquvchini izlanishga, nimalarnidir topishga, kashf qilishga undaydi, yoʻnaltiradi. Soʻz sehri, uning butun jozibasini, goʻzalligidan ilhomlanishga sabab boʻladi.

2-topshiriq. Hosil qilingan soʻz birikmalari ishtirokida badiiy matn yarating.

2.1-ish. Badiiy matn

Endigina akademik litseyni tugatib pedagogika universitetiga oʻqishga kirish uchun tayyorgarlik koʻrayotgan Zulxumor bir uyum kitoblarga koʻmilib oʻtirardi.

Qizginaning koʻzi kitob sahifalarida boʻlsa-da, xayoli uzoqlarda... U begʻubor, maʼsum yoshlikning qanotli orzulariga mahliyo, roʻparasida turgan qadrdon dugonasi Gulchehrani ham payqamas, koʻrmas edi...

2.2. Matnni davom ettirib, xulosa qiling.

2.3. Yaratgan matningizga sarlavha tanlang. Undagi gaplar, soʻz birikmalarini ajratib sanang. “Orzular” soʻziga maʼnodosh va

uyadoshlar taniang.

2.4. Hosil qilingan soʻz birikmalari, gaplar yordamida nazmiy matn yarateng...

*Samo sarhadining munis bekasi
Fusunkor orzular bahridan oʻtib,
Oymoma moʻralar harir tuynukdan
Muhabbat sehdidan umidvor boʻlib.*

3-topshiriq. Sheʼrni ifodali oʻqing. Maʼnosini sharhlang. Qofiyadosh soʻzlarni ajratib guruhlang. “Sifat+ot” qolipidagi sifatlarni boshqa maʼnodosh va uyadoshlari, oʻxshatmalar bilan almashtirib koʻring.

Yuqorida birin-ketin berilayotgan ijodiy topshiriqlarni bajarish jarayonida oʻquvchining quyidagi bilimlar yuzasidan egallagan nutqiy koʻnikma va malakalari darajasini aniqlash, baholash mumkin boʻladi (reyting asosida):

- Soʻz boyligi darajasi;
- Soʻz birikmalari hosil qila olish malakasi;
- “Soʻz qoliplari” yordamida birikmalar yasash;
- Nutq sharoitiga mos ravishda toʻgʻri va oʻrinli jumla qurish;
- Oʻz nutqida tasviriy ifoda va iboralarni qoʻllay olish;
- Soʻzlarni koʻchma maʼnoda ishlata bilish;
- Sifat mavzusi yuzasidan test topshiriqlari tuza olish;
- Oʻz fikrini sheʼriy usulda ifodalay olish;
- Sheʼrdagi qofiyadosh soʻz va soʻz birikmalarining oʻrnini va oʻzini almashtira olish;
- Qofiyadosh soʻzlarga maʼnodosh, uyadosh va zid maʼnoli soʻzlar tanlay olish;
- Shakldosh soʻzlarga maʼnodoshlar tanlash;
- Yangi matn yarata olish... v.h.

“Sifat” mavzusini oʻrganishda dars mashgʻulotlari ana shunday bosqichli ketma-ketlik prinsipiga asoslanib olib borilsa, talaba xususiydan umumiyga (matn yaratish), umumiydan xususiyga (matnni tahlil qilish) qarab borish, mustaqil, ijodiy mushohada yuritishning eng muhim vositalari bilan tanishtirib borilsa, oʻquvchining nutqiy faoliyati shakllanadi, rivojlanadi va taraqqiy etadi.

Sifat darajalarini oʻrganish

Belgi bildiradigan soʻzlarning maʼnolari turli xil boʻladi. Sifatlar asosan rang-tus, hajm-shakl, maza-taʼm, xil-xususiyat maʼnolarini bildiradi. Lekin narsa-buyum, voqea-hodisalardagi belgilar ortiq yo kamroq boʻlishi mumkin: “... Oʻzgalarni ayblashdan oldin ularni tushunishga urinib

ko'raylik: bu tanqid qilishga nisbatan foydaliroq, muruvvatliroq, atrof-muhitga xayrixoh, g'oyat bardoshli va o'ta muruvvatli bo'lishni tarbiyalaydi..." (Deyl Karnegi. "Qanday qilib do'st orttirish mumkin?").

Sifat darajalarini o'rganishda va o'rganilgan mavzuni mustahkamlashda berilgan matndagi sifatlarni ajratish, qiyoslash va o'zaro farqlash, ularning ma'nosini izohlash sifat darajalari yuzasidan egallangan bilimlarni mustahkamlaydi, o'quvchining nutqiy ko'nikmalarini shakllantiradi va rivojlantiradi.

Kuchaytirma va ozaytirma sifatlar

Kuchaytirma va ozaytirma sifatlarini o'rganish va o'rganilgan mavzuni mustahkamlashda lug'at diktanti yozish, undagi kuchaytirma va ozaytirma sifatlarini ajratish, ularni o'zaro qiyoslash, farqlash, ularning shakl va lug'aviy ma'nosini sharhlash kuchaytirma hamda ozaytirma sifatlar yuzasidan egallangan bilimlarni mustahkamlaydi, fikr ifodalash jarayonida sifatdan foydalanish imkoniyatlarini kengaytiradi, nutq madaniyatini oshiradi.

Amaliy ish. Lug'at diktanti

Qizil, qizg'imgir, qip-qizil; qora, qoramtir, qop-qora, tim qora; butun, butungina, but-butun; xom, xomroq, g'irt xom; ho'l, ho'lroq, jiqqa ho'l; dumaloq, dumaloqqina, dum-dumaloq...v.h.

O'quvchilarda og'zaki nutqni rivojlantirish, mustaqil mushohada malakasini hosil qilish uchun kuchaytirma va ozaytirma sifatlar o'zaro qiyoslanadi, yozilishi hamda ma'nosi izohlanadi.

Lug'at diktantlar o'tkazish, lug'aviy va uslubiy nozikliklarni anglash, kuchaytirma-ozaytirma sifatlarini talabning og'zaki va yozma nutqlarida o'rinli qo'llash imkoniyatlarini yuzaga chiqaradi, matn yaratish ko'nikmasini shakllantiradi.

Sifatlarining yasalishini o'rganish

Talabning belgiga oid bilimlarini shakllantirish va boyitishda yasama sifatlarini ma'nan va mazmunan qiyoslash ta'limiy, mantiqiy va uslubiy jihatdan o'ziga xos ahamiyatga ega.

Bunda sifatning morfologik yoki sintaktik usulda yasalishiga e'tibor qaratish maqsadga muvofiq bo'ladi.

1. Morfologik usul — ot va fe'l so'z turkumlariga oid so'zlarga yasovchi qo'shimchalar qo'shish orqali sifatlar yasash;

"ot+sifat yasovchi qo'shimcha" qolipida: dardchil, qalbaki, oilaviy, odamsimon, ko'ylakchan, gapdon;

"fe'l+sifat yasovchi qo'shimcha" qolipida:

horg'in, kuyunchak, belanchak, erinchoq, hurkovich, topqir, bilag'on, tirishqoq, yetuk sifatleri yasaladi.

2. Sintaktik usul — so'zga so'z qo'shish orqali qo'shma sifatlar hosil qilinadi. Ular, ko'pincha, qo'shib yoziladi.

Qaysi so'z turkumlaridan yasalishiga qarab qo'shma sifatlar 6 turga bo'lib o'rganiladi.

1. Sifat+sifat: olachipor, nim pushti ...
2. Sifat+ot: shirinso'z, qimmatbaho, qora ko'z ...
3. Ravish+fe'l: ertapishar, kechpishar ...
4. Ot+ot: shakarpalak, kampirchopon ...
5. Ot+fe'l: molboqar, ertapishar...
6. Son+fe'l: beshotar, birotar...

Juft sifatlar ham sintaktik usul bilan — so'zga so'z qo'shish orqali hosil qilinadi. Bunday sifatlar o'rtasiga chiziqcha qo'yilib yoziladi:

1. Zid ma'noli sifatlar: yosh-qari, past-baland, yo'g'on-ingichka, katta-kichik...

2. Ma'nosi yaqin sifatlar: qing'ir-qiyshiq, yakka-dukka..

3. Sifat+ohangdosh so'z: ola-bula, oq-oq, qora-qura..

4. Qo'shma va juft sifatlar -u (-yu) yuklamasi bilan yozilganda, ikki so'z o'rtasiga chiziqcha qo'yilmaydi: oq-u qora, baland-u past, katta-yu kichik kabi.

Xulosa qilib aytganda, "Sifat so'z turkumi"ni o'rganish, uning ichki ma'no guruhleri ustida ishlash, sifatlar ishtirok etgan so'z birikmalari hosil qilish, unga oid materiallarni semantika va uslubiyat (gap tuzish), bilan o'zaro uyg'unlikda o'rganish, shakldosh va zid ma'noli sifatlar ustida ishlash, nutqiy mahoratni shakllantiruvchi har xil o'yin-topshiriqlardan foydalanish — talabalar so'z boyligini oshirish va nutqiy salohiyatini rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega.

Son so'z turkumini o'rganish

Son ham sifat kabi otga bog'lanib, shaxs, narsa-buyumlarning miqdorini, tartibini bildiradigan mustaqil ma'noli so'zlardir.

Sonlar qancha? necha? nechanchi? kabi so'roqlarga javob bo'lishi, ular harf bilan (bir, ikki, o'n to'rt, uchinchi, beshinchi...v.h.) yozilishi yoki arab (5, 10, 100, 1000, 2 -, 3 - v. h.) va rim raqami (II, V, XIV, XXI) bilan ko'rsatilishini talabalar oldin egallangan bilimlar asosida xotirlaydilar. Shu bilan birga sonning ichki ma'no guruhleri, qo'shma, juft va takror sonlar, ularning imlosiga oid zarur ma'lumotlarni egallaydilar.

Sonning ma'no guruhlari

“Son” mavzusini o‘rganish jarayonida turli jadvallardan foydalanish yaxshi natija beradi.

O‘quvchilar sonlarning ikki guruhga: sanoq va tartib sonlarga ajratilishi, sanoq sonlar o‘z navbatida taqsim, kasr, chama, dona, jamlovchi son kabi turlarga bo‘linishi ustida alohida-alohida to‘xtalish kerak bo‘ladi.

Son so‘z turkumining mazkur guruhlarini o‘rganish jarayonida talabalar berilgan o‘quv jadvalini tasnif qiladilar, sanoq son va tartib sonlar o‘rtasidagi o‘xshashlik va farqlarini tushuntirib beradilar. Bu jarayonda talabalar nafaqat son yuzasidan egallangan bilimlarni mustahkamlaydilar, balki sonlar qo‘llaniladigan og‘zaki nutq madaniyatini ham shakllantiradilar.

Berilgan sonlarga sanoq so‘zlar (o‘nta bola — o‘n nafar bola, yuzta qo‘y — yuz bosh qo‘y. uchta kitob — uch dona kitob, bitta olma — bir tup olma ...) topish ham lug‘at zaxirasini oshirishning muhim choralaridan biridir.

O‘zbek tilida qadimdan qo‘llangan lak, tuman, botmon, chaqirim, farsax, tanob, misqol, qrot; baynalmilal: fut, dyum, funt, mil kabi so‘zlarning lug‘aviy ma‘nosi ustida ishlash; millimetr (ml.) santimetr (sm), sentner (s.), kilogramm (kg), million (mln), milliard (mlrd) kabi so‘zlar ma‘nosini sharhlash ham o‘quvchilar lug‘atini zarur tartib va sanoq so‘zlar bilan boyitadi va kengaytiradi.

Sonlarning ko‘chma ma‘noda ishlatilishi (uch, yetti, qirq...), sonlar ishtirok etgan xalq maqollaridan (yetti o‘lchab bir kes, bir qo‘y ortidan ming qo‘y to‘yadi kabi) misollar keltirish, ularning ma‘nosini sharhlash ham o‘quvchilar so‘z boyligini oshirish, nutqiy taraqqiyotini ta‘minlashda o‘ta muhimdir. Sonlarga oid o‘yin-topshiriqlar, sonlarda ma‘no ko‘chishi, son mavzusiga oid test topshiriqlari tuzish, berilgan sonlar ishtirokida so‘z birikmalari hosil qilish, gaplar tuzish va matn yaratish o‘quvchilarning son mavzusi yuzasidan egallangan bilim, ko‘nikma va malakalari darajasini yuksaltirish uchun xizmat qiladi.

Ravish so‘z turkumini o‘rganish (ilovaga qarang)

Ravish mavzusini o‘rganishda, bu so‘z turkumining morfologik jihatdan o‘zgarماسligi, ko‘proq fe‘llarga bog‘lanib, harakat, holat, ba‘zan belgining belgisini bildiruvchi mustaqil so‘z ekanligi haqida ma‘lumot beriladi:

1. Vodiylarni yayov kezganda,

Bir ajib his bor edi menda... (H.O.) Shahzod bolalar suhbatini

nihoyatda diqqat bilan eshitdi. U ko'pgina shaharlarda bo'ldi. Yigitchasiga ishlab, mo'maygina pul topa boshladi. Ichkarini ayollar uchun hozirladi.

Ravish kelishiklar bilan turlanmaydi, shaxs-sonda tuslanmaydi, ko'pincha, fe'lga bog'lanib, gapda hol vazifasida keladi. Maxsus so'z yasovchi qo'shimchalarga (-cha, -ona, -larcha, -lab) ega, shakl yasovchi qo'shimchalarni qabul qilish ham uning grammatik belgisidir: yigitchasiga ishlab, mo'maygina pul topa boshladi.

“U ancha shaharlarda bo'ldi, hech birini o'z diyoriga o'xshatmadi”, — gapida ravish otga bog'lanib sifatlovchi vazifasini bajarsa, ba'zan otlashib (ichkarini ayollar uchun hozirladi), otga xos sintaktik vazifalarni bajarib kelishini talabalar ongiga yetkazish, ularning shunday til hodisalarini amaliyotda qo'llay olishlariga erishish til o'qitish metodikasining dolzarb vazifalaridan biri hisoblanadi.

O'z semantik va grammatik xususiyatlariga ko'ra ravish sanaluvchi (hozir, doim, darrov, erta, zo'rg'a, sal kabi) so'zlar, shuningdek, qo'shimcha orqali boshqa so'z turkumlaridan yasalgan ravishlarni (yigitchasiga, botirlarcha, ataylab ...) talabalar oson ajratadilar. Ammo boshqa so'z turkumlaridan ravishga ko'chgan so'zlarni aniqlashda ba'zan xatolikka yo'l qo'yilishini hisobga olib, bunday ravishlar izohi ko'proq amaliy mashg'ulotlarda berilgani ma'qul¹.

1. Bolta tushguncha, kunda dam oladi.
2. Vazifani kunda takrorla.
3. Ichkaridan hazin kuy eshitildi.
4. Hovli ichkarisidan bolalar yugurib chiqdi.

Talabalar 1-gapdagi kunda so'zi ot, 4-gapdagi hovli ichkarisidan “ot+ko'makchi”, 2-gapdagi kunda so'zi ravish, 3-gapdagi ichkaridan so'zi ravish ekanligi haqida ma'lumot oladilar.

Ravishlarning ma'no guruhlari ustida ishlash

Jadvalda berilgan ravishlarning ma'no guruhlari ustida ishlash ham talabalar lug'atini boyitishning asosiy manbai hisoblanadi. Xususan, berilgan holat ravishlari (sekin, zo'rg'a, qo'qqisdan); unda-bunda, quyida, uzoqda kabi o'rin ravishlari; bugun, hozir, tunda, hamisha kabi payt ravishlari; ataylab, qasddan, noiloj kabi sabab va maqsad ravishlari; oz, qisman, juda, g'oyat kabi miqdor-daraja ravishlariga ma'nodosh va uyadoshlar tanlash, har bir guruhdagi so'zlarning ma'no nozikligi ustida ishlash, bu so'zlar yordamida gap tuzish va matn yaratish kabi amaliy ishlardan foydalanish mumkin.

¹ Қаранг: Ё. Фуломов, И. Расулов, Ҳ. Рустамов, Б. Мирзаахмедов. Ўзбек тили ўқитиш методикаси. —Тошкент, Ўқитувчи, 1975, 161-бет.

Ravishlarning yasalishi ustida ishlash

Ravishlarning yasalishini o'rganish jarayonida ularning yasovchi qo'shimchalar va so'zlarni qo'shish orqali hosil bo'lishiga e'tibor qaratiladi.

Birinchi yasalish, morfologik usul bo'lib, -lay (-layin), butunlay, -dek (-day) qushday, oydek, -ona(fidokorona), -siz(to'xtovsiz), -ligicha (xomligicha), -lab (yaxshilab), -cha (yangicha), -larcha (alplarcha), -n,(- in) yashirin, -ligicha (butunligicha), -an (asosan), -chang (sarpoychang), -incha (ko'pincha) kabi qo'shimchalar yordamida ravishlar hosil qilinadi.

Ikkinchi yasalish, sintaktik usul, bunda asosan, qo'shma va juft ravishlar yasaladi: u, bu, shu, olmoshlari bilan ishlatiladigan ravishlar: u yoqqa, bu yerga, shu yerda; -har, hech, hamma olmoshlari bilan ishlatiladigan ravishlar: har vaqt, hech qachon, bir talay; allaqachon, allavaqt, unda-bunda kabi, alla + so'roq olmoshi (allakim) alla + ot (allavaqt) kabi.

Juft ravishlar: yaqin ma'noli so'zlardan: ochiq-sochiq, eson-omon; zid ma'noli so'zlardan, takroriy ravishlardan hosil bo'ladi: erta-kech, yurtma-yurt, tez-tez, kula-kula..,

Ravishlar sifat so'z turkumi kabi darajalanishi mumkin. Masalan: tez, tezroq, juda tez, bag'oyat tez, jadal ishladi...v.h.

Tez yurib kelayotgan yigitcha bizni ko'rib, qadamini yanada jadallatdi.

Ravish ma'no guruhini o'rganish jarayonida talabalar so'z boyligini oshirish quyidagi uch yo'nalishda olib borilishi mumkin.

1. O'rin-payt, holat, tarz ma'no guruhlariga xos ravishlardan namunalar berish va mazkur ro'yxatni mustaqil davom ettirish.

Namuna: endi, orqa, ancha, keskin, avval, o'ng, picha, bosiq.

2. Berilgan ravishlarga ma'nodoshlar, uyadoshlar va zid ma'noli so'zlar topish. Ulardan so'z birikmalari hosil qilish:

Namuna:	<i>arang-zo'rg'a</i>	<i>tez-sekin</i>	<i>zo'rg'a odimladi</i>
	<i>bosiq-vazmin</i>	<i>o'ng-chap</i>	<i>sekin tushuntirdi</i>
	<i>yuqori-past</i>	<i>orqa-old</i>	<i>tez bajardi</i>
			<i>bosiq gaplashdi...</i>

3. Qo'shma va juft ravishlar hosil qilish.

<i>benihoya qiyin</i>	<i>mo'l-ko'l</i>
<i>har dam</i>	<i>ko'p-ko'p</i>
<i>har doim</i>	<i>ancha-muncha</i>
<i>hamisha bahor</i>	<i>baland-past</i>

4. “sifat + ligicha”, “son + lab”, “sifat + larcha” soʻz qoliplari asosida ravishlar hosil qilish va ular maʼnosini sharhlash ham nutq mahoratini shakllantirishda katta ahamiyatga ega. Hosil qilingan yasama ravishlar yordamida soʻz birikmasi, gaplar qurish, matn yaratish singari ijodiy amaliy ishlar talaba lugʻatini boyitishga, nutqiy mahoratni oshirishga yordam beradi.

5. Berilgan ravishlar asosida matn tuzish ustida ishlash ham yaxshi samara beradi.

Ravishlarning yasalishini oʻrganish jarayonida -larcha, -lab, -ona, -an, -chasiga, -ligicha, -lay, -incha qoʻshimchalari yordamida soʻzlar hosil qilish, berilgan soʻzlardan qoʻshma va juft ravishlar (biroz, hardam, ochiq-oydin, yalab-yulqab) yasab, ular yordamida soʻz birikmalari hosil qilish (soddaligicha qolmoq, yigitchasiga gapirmoq, biroz kechikmoq, yalab-yulqab koʻrishmoq...), badiiy boʻyoqdor gaplar qurish singari amaliy-ijodiy ishlar oʻquvchi nutqini ravishlar bilan boyitishga yordam beradi.

Mazkur mavzuni oʻrganishda ajratib va qoʻshib yoziladigan qoʻshma ravishlar, juft va takror ravishlar imlosiga eʼtibor berish, ularni alohida-alohida guruhlariga ajratish, har bir guruhni mustaqil davom ettirish kabi amaliy-ijodiy ishlar talabalarning imlo savodxonligini oshirish va nutqiy rivojlanishini taʼminlash uchun muhimdir.

Xulosa shuki, ravish soʻz turkumini oʻrganishda talabalar soʻz boyligini oshirish imkoniyatlarini benihoya koʻp. Oʻrganilayotgan oʻquv materialining oʻziga xos xususiyatlarini, shuningdek, mavjud intellektual hamda stilistik imkoniyatlarini hisobga olgan holda ulardan oʻrinli va unumli foydalana olish lozim.

Feʼl soʻz turkumini oʻrganish (ilovaga qarang)

Feʼl haqida dastlabki maʼlumot boshlangʻich va umumiy oʻrta taʼlimda olinadi. Akademik litsey va kasb-hunar kollejlarida mazkur bilimlar kengaytiriladi. Oliy taʼlimda ular kengaytiriladi va yangi maʼlumotlar bilan toʻldiriladi.

Oʻquvchilar bordi, yugurdi, yozdi kabi feʼllarning harakat bildirishini yaxshi tushungani holda, uxladi, tingladi, mudradi soʻzlarining holat bildirishini izohlashda qiynaladilar. Shuning uchun ularga harakat va holat tushunchasini aniqlab olish yoʻllarini batafsil tushuntirish darkor.

Feʼlning semantik va grammatik belgilarini izohlashda ularni boshqa soʻz turkumlari bilan qiyoslash maqsadga muvofiq. Chunonchi, ot predmetning nomini, sifat uning belgisini bildirsa, feʼl predmetning harakati yoki holatini bildiradi, shaxs bildiruvchi har bir feʼl oʻzi bogʻlangan soʻzning gapda boʻlish-boʻlmasligidan qatʼiy nazar yaxlit

bir gapni hosil qila oladi; otda va sifatda bunday xususiyat yo‘q; ot turlanadi, fe‘l tuslanadi. Fe‘l boshqa so‘z turkumlaridan grammatik belgilari bilan ham farq qiladi.

Fe‘lning xarakterli belgilaridan biri zamonni ko‘rsatishi va shaxs-son qo‘shimchalari bilan o‘zgarishidir.

Fe‘llar ifodalab keladigan ma‘nolariga ko‘ra harakat-yurish (yurmoq, yugurmoq, chopmoq); natijali faoliyat (tuzmoq, yasamoq, qurmoq); nutq (so‘ramoq, qutlamoq, tabriklamoq); holat (qizdirmoq, uyalmoq, uxlamoq) fe‘llari kabi guruhlarga bo‘linadi.

Fe‘llarda grammatik belgilarning qiyosiy izohi

Fe‘lning eng muhim va asosiy grammatik belgilaridan biri maxsus qo‘shimchalar bilan tuslanishidir. Mazkur tuslanish, asosan, uch turda bo‘ladi.

1-tuslanish o‘zbek tilida keng tarqalgan:

Birlik	Ko‘plik
<i>1-shaxs: kutyapman</i>	<i>kutyapmiz</i>
<i>2-shaxs: kutyapsan</i>	<i>kutyapsiz</i>
<i>3-shaxs: kutyapti</i>	<i>kutyapti (kutyaptilar)</i>

2-tuslanish

Birlik: ko‘rdim, ko‘rding, ko‘rdi

Ko‘plik: ko‘ryapmiz, ko‘ryapsiz, ko‘ryapti (-lar)

Birinchi va ikkinchi tuslanish, asosan, aniqlik maylida bo‘ladi.

3-tuslanish shart va buyruq-istak maylida bo‘lib, -sa va -ay qo‘shimchalari bilan ishlatiladi:

Birlik: boray, borgin, borsin; ko‘rsam, ko‘rsang, ko‘rsin

Ko‘plik: boraylik, boring (-lar), borsin (-lar) ko‘rsak, ko‘rsangiz, ko‘rsimlar — ko‘rsaydi (-lar)

Amaliy ish. 1. Jadvalni og‘zaki sharhlash, fe‘lli so‘z birikmalari hosil qilish. 2. So‘z birikmalarini qatnashtirib, gap qurish va matn yaratish.

Fe‘llarning ma‘noviy guruhlari o‘rganish

Fe‘l so‘z turkumini o‘rganishda so‘z xazinasini boyitish nutqiy salohiyatni yuksaltirish imkoniyatlari benihoya katta.

O‘quv mashg‘ulotlariga ajratilgan vaqtning asosiy qismini amaliy ishlar egallashi lozim. O‘quvchidagi nutq xazirasini boyitish; og‘zaki va yozma nutqni, ijodiy tafakkurni rivojlantirish; fikrni to‘g‘ri va muxtasar ifodalash malakalarini shakllantirish til ta‘limida eng muhim va zaruriy masala hisoblanadi. Mazkur maqsadga erishishning yagona yo‘li — fe‘lning

grammatik ma'nolarini o'rganish bilan bir qatorda ularni ma'noviy guruhlariga ajratish, o'zaro qiyoslash, farqlash, ular ishtirokida so'z birikmalari va gaplar qurish, mustaqil va mukammal matn yaratish yo'llarini o'rganishdan iborat bo'lmog'i lozim.

Umuman, fe'llar to'rtta katta guruhga ajratib o'rganiladi.

1. Harakat fe'llari: qimirladi, siljidi, turdi, yurdi, yugurdi, chopdi...

2. Natijali faoliyat fe'llari: tuzmoq, yasamoq, qurmoq, tiklamoq, bunyod etmoq...; buzmoq, sindirmoq, yo'q qilmoq ...,

3. Nutq fe'llari: guvranmoq, shivirlamoq, aytmoq, demoq, so'zlammoq, g'uldiramoq ...

4. Holat fe'llari: uxlammoq, uyqusirammoq, qizarmmoq, oqarmmoq, sezmoq, anglamoq, tovlanmoq ...

Zebo kelinlarning nim tabassumi

Gulgun yonog'ida tovlanar orzu,

Ona allasidan sarxush go'dakning

Chuchuk tillari-la guvranar orzu.

Iboralar: "mum tishladi", "og'ziga tolqon soldi", "miq etmadi", "lom -mim demadi" — indamadi; "yer tishladi", "chin dunyoga safar qildi", "narigi dunyoga jo'nadi" — vafot qildi, o'ldi. ...v.h., kabi ibora — so'zlar ro'yxatini tuzish, ularga ma'nodosh, uyadosh, zid ma'noli so'zlar tanlash, mazkur so'zlar ishtirokida so'z birikmalari va gaplar qurish, qurilgan gaplarning uslubiyat jihatdan to'g'ri va noto'g'ri tuzilganligini aniqlash, fikr ifodalash jarayonida so'zlar va iboralarning o'rinli yoki noto'g'ri qo'llanganligini tahlil qilish, gapdagi ayrim ibora va tasviriy vositalar ma'nosini sharhlash, o'quvchi nutqini iboralar bilan boyitishda muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

Ma'lumki, tilimizdagi ma'nodoshlarning anchagina qismini fe'llar tashkil etadi. Taniqli tilshunos olim Azim Hojiyevning "O'zbek tili sinonimlarining izohli lug'ati"da 217 ta fe'lning ma'nodoshlik uyasi berilgan.

Akademik litsey va kasb-hunar kollejarida fe'l mavzusini o'rganishda mazkur uyalar ustida ishlashni tashkil etish maqsadga muvofiq bo'ladi.

O'quvchilarning fe'l so'z turkumi ustida ishlash va lug'at zaxiralarini boyitishga yo'naltirilgan o'quv topshiriqlaridan namunalar beramiz.

1. Berilgan fe'llarga ma'nodoshlar topish: ajablanmoq, taajjublanmoq, hayron bo'lmoq, hayratga tushmoq; ajratmoq, ayirmoq, yolg'iz qoldirmoq, yakkalatmoq, judo qilmoq, mahrum qilmoq, tanho qoldirmoq... v.h.

2. Ma'nodoshlarning ma'no darajasini izohlash, sharhlash va ularni

o‘zaro farqlash — so‘z boyligini oshirishning, nutqiy salohiyatni shakllantirishning ishonchli vositasi hisoblanadi. Masalan: ajratmoq umumiy ma‘noli so‘z, unda salbiy yoki ijobiylik bo‘yog‘i sezilmaydi: kerakli kitoblarni ajrating; judo qilmoq so‘zida salbiy ma‘no ko‘rinib, bo‘rtib turibdi: La‘nati urush minglab odamlarni hayotdan mahrum, o‘z tug‘ilib o‘sgan yurtidan judo qildi.

3. Berilgan ma‘nodoshlar qatoridagi har bir so‘z bilan so‘z birikmalari va gaplar tuzish.

Masalan: so‘z birikmasi hosil qilish: so‘z sehridan hayratlanmoq, ko‘zlariga ishonmay hayron bo‘ldi, hayot so‘qmoqlarida yolg‘iz qolmoq, mehribonlaridan ayirmoq;

Gap tuzish: Shafqatsiz turmush yosh Jamilani hayotning mashaqqatli so‘qmoqlarida tanho qoldirdi, barcha mehribonlaridan ayirdi... v.h. kabi ijodiy-amaliy topshiriqlarni bajarish yaxshi samaralar beradi.

O‘quvchining nutqiy taraqqiyotini ta‘minlashda:

— berilgan gapdagi tuslangan fe’llarni tuslanmagan fe’llar bilan almashtirish:

— qo‘shma gaplarni sodda gaplarga aylantirish: Jahongir keldi va muzokara boshlandi. — Jahongir kelgandan keyin muzokara boshlandi.

— tuslangan fe’l asoslaridan harakat nomlari hosil qilish: yoz — yozuv, yozish, yozmoq; bor — borish, boruv, bormoq... Ular yordamida gaplar tuzish va ma‘no farqlarini tushuntirish: chiroyli yoz (undash ma‘nosi), lotin yozuvi (yozuv turi), xatosiz yozish (savodxonlik darajasi), kitob yozmoq (maqsad, niyat ma‘nosida) birikmalarini gaplarga aylantirish (yozdi — yozmadi) kabi zid ma‘nolarini hosil qilish kabi ijodiy-amaliy ish turlari hozirgi o‘zbek tilini mukammal o‘rganishda samarali natijalar beradi.

Fe’l zamonlarini o‘rganish

O‘quvchi kommunikativ savodxonligini ta‘minlashda fe’lning uslubiy imkoniyatlaridan o‘rinli foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi. Fe’l zamonlari o‘rganilayotganda, zamon shakllarini hosil qiluvchi vositalar shakldoshligiga e’tibor qilish lozim. Chunki zamon shakldoshlarini hosil qilishga oid amaliy mashqlar nutqiy taraqqiyot uchun ham o‘ta muhim. Talabalar fe’l zamonlari bilan tanishayotganda, zamon qo‘shimchalarining almashinib ishlatilishiga oid ijodiy-amaliy ishlarni bajarishlari ham maqsadga muvofiq bo‘ladi.

Fe’l zamonlarini o‘rganish yuzasidan qilinadigan ishlarni, “O‘tgan zamon fe’llari”ni o‘rganish misolida ko‘rib o‘tamiz.

O'tgan zamon fe'lini o'rganish

Mazkur fe'llar, asosan, to'rt turga bo'lib o'rganiladi¹.

O'tgan zamon fe'llari o'tmishda bajarilgan ish-harakatning, nutqdan oldingi paytning ham turlicha bo'lishi mumkinligi bilan farqlanadi.

O'tgan zamon fe'llari aniq o'tgan zamon, uzoq o'tgan zamon, o'tgan zamon hikoya va o'tgan zamon davom fe'llariga bo'linadi.

1. Aniq o'tgan zamon fe'li -di shakl yasovchisini va shaxs-son qo'shimchasini fe'l o'zagiga qo'shish bilan yasaladi: o'yladi, bilmadi kabi.

Bu shakl ish-harakatning so'zlovchi so'zlayotgan paytgacha bajarilgan yoki bajarilmaganini aniq ifodalaydi. Uyga keldi, imtihondan o'tdi...

2. O'tgan zamon hikoya fe'li -b (-ib) va edi to'liqsiz fe'li (-b, -ib + edi) bilan hosil qilinadi.

Bu shakl nutq paytidan ancha ilgari bajarilgan harakatni hikoya qilish yo'li bilan bildiradi: Bozorga xarid uchun borib edi.

3. Uzoq o'tgan zamon fe'li “-gan” va “-gan+edi” qolipi bilan hosil qilinadi, to'liqsiz fe'l yoki -gan shaklli sifatdoshga shaxs-son qo'shimchasi qo'shiladi: kelgandim, kelgan eding ...

Bu shaklda bajaruvchi o'zining ilgari bajargan harakati bilan tasvirlanadi. Shuning uchun u tasviriy nutqda ko'proq uchraydi. Bizning suyagimiz mehnatda qotgan. Bu hikoyani men oldin o'qigan edim.

4. O'tgan zamon davom fe'li -r (-ar) + edi qolipda hosil qilinadi: Muzaffar yurist bo'lishni orzu qilar edi. U Toshkent davlat yuridik institutiga borar ekan.

Amaliy ish

1. “O'tgan zamon fe'llari” jadvali og'zaki sharhlanadi. Mazkur jadvaldan foydalanish, egallangan bilimlarni mustahkamlash, kerakli ko'nikma va malakani hosil qilishga yordam beradi. Jadvaldan foydalanib, test topshiriqlari tuzish, ularni o'z guruhdoshlariga namoyish qilish, o'z fikrini, o'z nuqtayi nazarini himoya qilish o'quvchida mustaqillik hissini tarbiyalaydi. Unda o'z bilimiga, o'z iqtidoriga ishonch, til boyliklarini egallashga ishtiyok paydo bo'ladi.

2. O'tgan zamon fe'llarining to'rt xil ko'rinishiga moslab gap tuzing.

3. Matn yaratishning bosqichli tizimi bo'yicha ishlash orqali so'z boyligini oshirish, so'z birikmalari hosil qilish, gap tuzish, matn yaratish malakalarini shakllantirish.

¹ Қаранг: Содиқова, М. Феъл стилистикаси. —Т.: Фан, 1975, 21-29-бетлар.

Fe'l mayllarini o'rganish

Hozirgi o'zbek adabiy tilida fe'l mayllari uch turga ajratib o'rganiladi:

1. **Aniqlik mayli** ish-harakatni bajarilish payti bilan uyg'unlashtirib ifodalaydi. Ular bo'lishli-bo'lishsiz shakllarga ega: bordim, bording, bordi (bormadi); boryapman, boryapsan, boryapti (bormayapti); boraman, borasan, boradi (bormaydi).

2. **Buyruq-istak mayli** so'zlovchining xohishi, istagi, buyrug'i bilan bog'liq holda nimagadir ishontirish, buyurish, undash, yo'naltirish ma'nosini ifodalaydi: boray, o'qiy, yozay ...

o'qgin, aytgin, kelgin ...

olgin, olaqol, boraqol ...

yarashsin, aytsin, ko'rishsin ...

So'zlashuv nutqda buyruq-istak maylidagi fe'llardan, asosan, sodda yig'iq gaplar hosil qilinadi.

3. **Shart mayli** so'zda-sa qo'shimchasi mavjudligi bilan aniqlanadi:

Birlik	Ko'plik
bilsam	bilsak
bilsang	bilsangiz (bilsalaring)
bilsa	bilsalar

Men kelishingizni bilsam, ishdan ertaroq qaytgan, oshni boshlab yuborgan bo'lar edim. Agar bilsangiz, men bugun judayam xursandman.

Amaliy topshiriqlar

1-topshiriq. Matn yaratish:

1.1. Aniqlik maylidagi fe'llarga misol keltiring: oldi, o'qidim, ketdik.

1.2. Shu mayldagi fe'llar bilan "ot+fe'lli" birikmalar tuzing: yo'l oldi, yaxshi o'qidim, uyga ketdik ...

1.3. Hosil qilingan so'z birikmalari ishtirokida gap tuzing, matn yarating. Namuna: Ilhom tong sahardan maktabga yo'l oldi... (matnni davom ettiring).

2. Buyruq-istak maylidagi fe'llarga muqobillar toping (borsangiz, kechirsangiz, kelsangiz).

a) "ot + fe'l" qolipida so'z birikmalari hosil qiling;

b) shu birikmalar yordamida gap tuzing;

d) matn yarating;

e) "Fe'l mayllari" jadvalini og'zaki sharhlang. Mavzu yuzasidan o'quv-sinov testlari tuzing. Testlarni guruh oldida himoya qiling.

Fe'llarning tuslanishi

Fe'llar shaxs-son va zamon bo'yicha uch turda tuslanadi. Bunda harakatning bajaruvchisi so'zlovchi, tinglovchi va nutq jarayonida qatnashmagan o'zga shaxs bo'ladi. Shaxs ma'nolari va bajaruvchining soni ayni bir qo'shimcha orqali ifodalanadi. Fe'ning shaxs-sonda o'zgarishi tuslanish deyiladi.

I tuslanish

	Birlik	Ko'plik
I shaxs	boraman	boramiz
II shaxs	borasan	borasiz
III shaxs	boradi	boradi (-lar)

II tuslanish

I shaxs	o'tdim	o'tdik
II shaxs	o'tding	o'tdingiz
III shaxs	o'tdi	o'tdi (-lar)

III tuslanish

I shaxs	so'ray	so'rayin	so'raylik
II shaxs	so'ragin	so'rang	so'rangiz (-lar)
III shaxs	so'rasin	so'rasin (-lar)	

Amaliy ish

1. Matn yaratish ustida ishlash.

1-ish. Berilgan fe'lga ma'nodoshlar tanlang: so'ray, ruxsat olay, rozilik so'ray, oldidan o'tay, oq fotihasini olay...

2-ish. Topilgan sodda va qo'shma fe'llar ishtirokida so'z birikmalari hosil qiling: dadamdan so'ray, onamdan ruxsat olay, ota-onamning roziligini olay, qarindoshlarning oldidan o'tay, padari buzrukvorimning oq fotihasini olay... v.h.

3-ish. Hosil qilingan so'z birikmalari ishtirokida gaplar tuzing.

Namuna: Men bu ishga bosh qo'shishdan avval onamdan ruxsat olay... v.h.

4-ish. Tuzilgan gaplardan foydalanib, 8-12 gapdan iborat kichik matn yarating.

Fe'l nisbatlarini o'rganish

Fe'l nisbatlarida ish-harakat bilan uning bajaruvchisi orasidagi munosabat anglashiladi. Ular besh turda:

1. Aniqlik nisbati: o'qidi, kelyapti, bormoqchi kabi ma'lum shaxs yoki narsa-buyum tomonidan bajarilib, maxsus nisbat qo'shimchalari

olmaydi.

2. O'zlik nisbati -n (-in), -l (-il), qo'shimchalarini qo'shish bilan hosil bo'lib, ish-harakat bajaruvchining o'zida qolganini anglatadi: bezandi, quvondi, sevindi; berildi, sudraldi, yorildi.

3. Majhul nisbatdagi fe'llar ish-harakatning aniq bajaruvchisini ko'rsatmaydi, ammo -n (-in), -l (-il) kabi shakldosh qo'shimchalar bilan yasaladi: olindi, to'plandi, yuvildi, to'kildi.

O'zlik va majhul nisbatdagi fe'llar bir xil shakldosh qo'shimchalar bilan hosil qilinganda, ularning nisbatlari gap mazmunidan aniqlanadi. Buning uchun qiyoslash metodidan foydalanish maqsadga muvofiq.

Masalan: Mukofot berildi (kim tomonidan?), O'qishga berildi (kim?), Qishga o'tin tayyorlandi (kim tomonidan?) Darsga tayyorlandi (kim?).

4. Birgalik nisbati -sh (-ish) qo'shimchasi bilan yasalib, bir necha shaxs tomonidan bajarilgan ish-harakatni bildiradi: o'qishdi, bajarishdi, yordamlashdi... M: Uy yumushlarini birgalikda bajarishdi.

5. Orttirma nisbat -t, -tir, -dir, -giz, -qiz, -kiz, -qiz; -ir, -ar; -iz, -kaz qo'shimchalari bilan hosil qilinib, harakatni bajarishda yana boshqa shaxsning ishtirok etganligi anglatiladi: o'qit, ayttir, bildir, yurgiz, ko'rgaz, ketkaz, chiqar, ichir...; Ba'zan orttirma nisbat qo'shimchasi ketma-ket qo'shiladi: ichirtir.

Shuningdek, bir fe'l negiziga turli nisbat qo'shimchalari qo'shilib kela oladi: sevin+tir, yoz+dir+il+di... Bunda fe'l nisbati oxirgi qo'shimchaga qarab belgilanadi.

Amaliy ish

1. Berilgan fe'llarning qaysi nisbatga qarashli ekanligini toping: dardlashdi, yegizdir, ko'rildi, ma'qullandi, quvondi, faxrlandi, bormoqchi.

2. Orttirma nisbatdagi fe'llar mavzusida test topshiriqlari tuzing.

Qaysi qatordagi fe'llar faqat orttirma nisbatda?

A. To'kildi, quvondi, bormoqchi, toshir.

B. Olindi, orttirdi, gapirdi, chopdi.

D. Yozishdi, ko'rsatdi, suhbatlash, gapir.

E. Keltir, so'rattir, tashittir, yozdir.

F. Javoblar noto'g'ri berilgan.

3. Orttirma nisbatdagi fe'llar ishtirokida "MYBT" kommunikativ moduli bo'yicha matn yaratish.

1-ish. So'z tanlash. Berilgan fe'llarni orttirma nisbatdagi fe'lga aylantiring. Bordi, yozdi, uchrashdi, so'zladi.

Namuna: Bordi — borgizdi, borgizdirdi, bordirdi, yozdi — yozdirdi, yozgizdi, yozgizdirdi, yozdirtirdi; uchrashdi — uchrashtirdi,

uchrashtirgizdi, uchrashtirgizmadi; so‘zladi — so‘zlattirdi, so‘zlattirishdi, so‘zlashtirishdi, so‘zlashtirishmadi...v.h.

2-ish. So‘z birikmalari hosil qiling. Xat yozdirtirdi. konvertga solib jo‘nattirdi, erta bahorda uchrashtirgizdi, bir-biri bilan so‘zlashtirishdi, rasmga tushirtirdi, yo‘lga pul jo‘nattirdi...v.h.

3-ish. Gap tuzish.

1. Buvijonim menga harbiyda xizmat qiladigan to‘ng‘ich nabiralariга xat yozdirgizdilar.

2. Konvertga xat bilan birga tog‘amning Ziyoda ismli qizining rasmini ham soldirgizib yubortirdilar.

3. Bahorda xizmatdan ta‘tilga qaytgan akajonimga Ziyoda opamni ko‘rsattirib, unashtirgizib qo‘ydilar.

4. Yaqinda akamiz xizmatdan qaytsalar, bizlar katta to‘y qilamiz.

4-ish. Matn yaratish.

Mening buvim bosh nabiralari — Omon akamni juda yaxshi ko‘radilar. Bizlar yaqinda akamni harbiy xizmatga jo‘natdik... (matnni davom ettiring).

Matn ustida ishlash: 1. Yaratilgan matndan ortirma nisbatdagi fe‘l-larni toping. Ularga uyadoshlar tanlang, ular ma‘nosini sharhlang.

4. Matndagi fe‘l so‘z turkumiga oid so‘zlarni ajrating, mayllarini aniqlang. Ularni uch xil zamonga moslab guruhlang va ro‘yxatni davom ettiring: yozgin, borsam, kelyapti, o‘qimoqchi ...

5. Lug‘at diktanti yozing. Har bir fe‘lning bo‘lishli-bo‘lishsizligini aniqlang.

6. Kodoskop yordamida “Fe‘llarning tuslanishi” jadvali ustida ishlang. Ikki guruhga bo‘linib, “Zakovat” o‘yinini tashkil qiling (o‘yin ilova qilingan).

Umuman, OVKT — kashfiyot ta‘lim usulida fe‘l nisbatlarini o‘rganish talabani mustaqil va ijodiy fikrlashga, fikrni to‘g‘ri, ravon ifodalashga, so‘zlash mahoratini rivojlantirishga olib keladi.

Fe‘llarning vazifadosh shakllari

Harakat nomi. Fe‘l shakllaridan biri sanalmish “Harakat nomlari” fe‘l kabi tuslanmaydi, balki ot kabi turlanadi. Gapda ega, to‘ldiruvchi, qaratqich aniqlovchi bo‘lib keladi: o‘qish boshlandi; o‘qishga ketdi: o‘qishning foydasi ko‘p v.h.

Fe‘l o‘zak-negiziga -sh, -ish, -v, -uv, -moq qo‘shimchalaridan birini qo‘shib, harakat nomlari yasang: ishlash, yozish, biluv, ishlov, o‘qimoq, sezmoq, kelmoq, kulmoq...

Harakat nomining -sh, -ish, -v, -uv qo‘shimchalilari otga teng bo‘lsa,

-moq qo‘shimchasi bilan yasalgani fe‘lga yaqin turadi.

Harakat nomini o‘rganishda quyidagi amaliy ishlar bajariladi:

1. Aniq narsa-buyum nomini va aniq ma‘lumotni bildirgan harakat nomlariga misollar keltiring. Keltirgan misollaringizga shakldoshlar toping.

Namuna: ilmoq (harakat nomi), ilmoq (ot, ilgak), qo‘shuv(ot, matematik belgi), qo‘shuv (harakat nomi)...

2. Harakatning aniq vaqtini, maylini, shaxsini bildirmay, uning nominigina ataydigan harakat nomlariga misollar keltiring.

Namuna: o‘qishim yaxshi, o‘qishimdan qoniqaman, o‘qishimni yoqtiraman...

3. Harakat nomlarini qatnashtirib so‘z birikmalari, gaplar tuzing, matn yarating.

Sifatdoshni o‘rganish

Hozirgi o‘zbek adabiy tilida “Sifatdosh” fe‘l shakllari qatorida o‘rganiladi. U fe‘llik va sifatlik ma’nolarini o‘zida jamlaydi: fe‘l singari nima qilgan? nima qilayotgan?, sifat kabi qanday? qanaqa? so‘roqlariga javob bo‘ladi. Sifatdosh yasovchi -gan (-kan, -qan) qo‘shimchalari fe‘llarga qo‘shilib:

1. O‘tgan zamon fe‘lini hosil qiladi: so‘zlagan, bilgan, ishlagan, o‘qigan. Sifatdosh birikmasi hosil qiladi; ko‘pni ko‘rgan, muomalani bilgan, bilganini aytdi. Gapda kesim vazifasida keladi: borganman, borgansan, borgan...v.h.

Shuningdek sifatdoshlar:

— fe‘lning hozirgi zamon shaklini olib, ayni paytdagi harakatni bildiradi: o‘rganayotgan, so‘roqlayotgan, fikrlayotgan bola;

— predmetning doimiy belgisini bildiradi: tinglaydigan, tushunadigan, so‘roqlaydigan, fikrlaydigan bola; yordam qiladigan odam;

— kelgusida maqsad bilan qilingan harakatni ifodalab keladi: rasmiy vizit bilan kelgan elchi.

Sifatdoshlar bo‘lishsiz shaklga ham ega: kelmagan odam, topilmagan xazina. Jism yo shaxsning doimiy harakatini bildiradi: shug‘ullanayotgan ishi, gapirgan gapi, yozayotgan dissertatsiyasi...

Sifatdosh gapda ega, kesim va hol vazifasida keladi.

BKMLarni mustahkamlash uchun savollar.

1. Harakat nomi qaysi so‘z turkumi tarkibida o‘rganiladi?
2. Fe‘lga yaqin turuvchi harakat nomi qo‘shimchalarini ayting.
3. -sh, -ish, -v, -uv qo‘shimchalari qaysi fe‘l shakllariga tegishli?
4. O‘qimoq so‘zi gapda ega vazifasida kela oladimi?
5. Sifatdoshlar shaxs-son, zamon xususiyatlariga egami?

6. Sifatdoshlarning gapdagi vazifalarini sanab bering.

Amaliy ish:

Sifatdoshlar ishtirokida soʻz birikmalari va ularga muqobil turgʻun iboralar topish. MM moduli bilan ishlash.

Ravishdoshni oʻrganish. Ravishdosh oʻzida feʼllik va ravishlik xususiyatlarini mujassamlashtirgan feʼl shakli. Masalan: yayrab kuldi, allalab uxlatdi. Oʻqiy-oʻqiy oʻrgandi, bora-bora koʻnikdi, tabriklagani keldim; u koʻchaga chiqqach, yugurib ketdi;

Ravishdosh gapda kesim tarkibida boʻladi va kesimga tobe soʻzlardan iborat boʻladi; Biroz suhbatlashgach, uyiga burilib ketdi.

Momaqaldiroqni eshitib, seskanib tushdi.

Tuslanadigan ravishdoshlar **-b, -ib, -a, -y, -gan** qoʻshimchali boʻlib, boribman, kelaman, ishlayman, koʻrgansan, kelmagansan shaklida keladi. Tuslanmaydigan ravishdoshlar **-gani (-kani, -qani), -gach, (-kach, -qach), -guncha (-kuncha, -quncha)** qoʻshimchalari qoʻshish bilan yasaladi.

Nasriy va nazmiy asarlarda -gali shaklida ham uchraydi: taklif qilgali keldim... v.h. Tuslanmaydigan ravishdoshlar shaxs-son va zamon shakllarini olmaydi.

Amaliy ish.

1. Jadvalda berilgan ravishdoshlarni izohlab, sharhlang.
2. Ravishdoshlar ishtirokida soʻz birikmalari hosil qiling, gaplar tuzing va matn yarating.
3. Gapda bajargan sintaktik vazifalarini aniqlang.
4. Ayni bir feʼl asosidan harakat nomi, ravishdosh, sifatdosh hosil qilish, ulardan gap tuzish va matn yaratish feʼl shakllari haqidagi bilimlarni nafaqat mustahkamlash va umumlashtirish, balki, ularni nutqda toʻgʻri va ravon qoʻllash malakalarini singdiradi.

Feʼllarning yasalishi

Hozirgi oʻzbek adabiy tilida feʼl soʻz turkumi, feʼl zamonlari, tuslanish, tub va yasamaligi, mayli, nisbati, feʼl shakllari kabi guruh va mavzularga boʻlib oʻrganiladi.

Feʼl ish-harakatning bajarilishini anglatib, nima qildi? nima qilyapti? nima qiladi? soʻroqlariga javob boʻladi.

Feʼllar uch xil zamonni bildiradi, shaxs-sonda tuslanadi:

Oʻtgan zamon: bordim, borgansan, borgan ekan.

Hozirgi zamon: boryapman, boryapsan, borayotir.

Kelasi zamon: boraman, bormoqchisan, boradi.

Fe'llar gapda, asosan, kesim bo'lib keladi. Fe'llar tuzilishiga ko'ra tub va yasama (o'qiyman, keltir, kelsa, oldik v.h.), sodda (gulla, oqla, ikkala, sizla, ulg'ay, ko'kar, xavfsira kabi) va qo'shma fe'llarga (uyquga ketdi — uxladi — tushib qoldi — tushdi), o'tadi — ketadi... v.h.) ajraladi.

“Fe'llarning yasalishi” jadvali ustida ishlash jarayonida, o'quvchilarning uch-to'rttasi jadvalni og'zaki sharhlashi, sodda va qo'shma fe'llarga misollar keltirishi mumkin.

O'qituvchining o'zi o'quvchilar nutqiga alohida e'tibor qilishi, o'quvchining o'zidan ham shuni talab qilishi juda zarur, o'qituvchi yo'l qo'yilayotgan kamchiliklarni darhol aniqlashi va xatolarning guruh a'zolari tomonidan to'g'rilanishini ta'minlashi lozim bo'ladi.

Fe'llarning tuzilishiga ko'ra turlari bo'yicha test savollari tuziladi, so'z birikmalari, gaplar quriladi. Quyida o'quvchi nutqni tezkor va mazmundor qilishga yo'naltiruvchi o'quv topshiriqlaridan namunalar berildi:

“Sen davom ettir” o'yini.

Bu o'yinda o'quvchi o'z diqqatini bir joyga to'plash, eshitganlarini yashin tezligida analiz va sintez qilish, nutqiy vaziyatga mos ravishda, tezkor va mantiqli fikrlash, fikr mahsulini to'g'ri, ravon, qiziqarli ifodalash ko'nikmalarini egallaydi, o'zgalar fikriga tanqidiy yondashish, tahlil qilish va xulosa chiqarishni, o'z fikrini himoya qilishni o'rganadi.

O'yinni boshlovchi boshqaradi. Ijodiy matnning boshlanmasini tugatgach, boshlovchi istagan o'quvchiga estafeta tayoqchasini (shartli) uzatishi va matnni davom ettirishni taklif qilishi mumkin. O'zini yo'qotgan, matnni davom ettira olmagan bola yutqazadi va o'yindan chiqishi kerak. O'yin oxirigacha yetib kelgan ikki talaba o'rtasida final o'yini o'tkazilib, g'olib aniqlanadi va rag'batlantiriladi. O'yin namunasi:

Boshlovchi so'zi: Men akademik litseyda o'qiyman.

O'qish jarayonida so'zga usta, bilimdon guruhdoshlarim, mehri daryo ustozlarimning aytganlarini tinglashga, anglashga harakat qilaman. Chunki vaqt qarab turmaydi: u tezda o'tadi-ketadi. Undan har doim unumli foydalana bilish kerak...

Ikkinchi o'quvchi: Mazkur masalaning yechimini biz boshqacharoq hal qilishga erishdik. Litseyimizda turli sport to'garaklari, ijodiy ustaxona, ximiya, matematika. adabiyot to'garaklari ishlab turibdi.

Men darsdan so'ng adabiyot to'garagiga qatnashaman...v.h.

Shu tariqa talabalar bir-birlarining fikrlarini davom ettiradilar, ijodiy izlanadilar, xulosa va hukm chiqaradilar, nutqiy mahoratlarini shakllantiradilar.

Yuqoridagi ogʻzaki mashqlar bajarilgach, oʻquvchilarga yoʻnaltiruvchi savollar beriladi.

1. Fe'llarning gapdagi vazifalarini misollar yordamida tushuntiring.
2. Fe'llarning maʼnoviy guruhlarini ayting. Misollar keltiring.
3. Fe'l shakllariga misollar keltirish va oʻzaro qiyoslash orqali ularning farqli va oʻxshash tomonlarini aniqlang.
4. Fe'llarning yasalishi haqida, yasovchi qoʻshimchalar toʻgʻrisida maʼlumotlarni esga tushirib, fikringizni misollar bilan isbotlang.
5. Qoʻshma fe'llar, ularning tuzilishiga koʻra turlarini ayting. Misollar keltiring.
6. Fe'llar ishtirokida test topshiriqlari tuzishni oʻrganing.

Bunda oʻqituvchi fe'llarning maʼnoviy guruhlarini aniqlashga xizmat qiladigan test savollari tuzishni oʻquvchilarga tavsiya qilishi, ularning oʻxshash va farqli tomonlarini aniqlash va sharhlashni talab qilishi mumkin. Namuna: 1. Fe'llarning maʼnoviy guruhlarini berilgan qatorni toping.

- A. Harakat fe'llari, nutq fe'llari.
- B. Natijali faoliyat fe'llari, holat fe'llari.
- D. Oʻtgan zamon va hozirgi zamon fe'llari.
- E. A, B javoblar toʻgʻri.
- F. Hamma javoblar toʻgʻri.

Soʻngra oʻquvchilar tomonidan tuzilgan testlar himoya qilinadi. Har bir oʻquvchi bittadan beshtagacha test savollari tuzadi va multimedia yoki kodoskop ekraniga tushirib, oʻrtoqlari muhokamasiga havola qiladi. Shu jarayonda ijodiy va mustaqil fikr mahsuli boʻlmish testlar tanqidiy nazar bilan koʻzdan kechirilib, kamchilik va nuqsonlari tuzatiladi. Bahs va munozara, savol-javoblar jarayonida oʻquvchi oʻz bilimi, dunyoqarashi, yaratgan matni, bajargan ishining toʻgʻriligini isbot qilishga urinadi, ilmiy, madaniy muloqot sirlarini kashf qiladi.

Fe'l soʻz turkumi mavzusida MM ustida ishlash.

1-ish. Soʻradi, qaygʻurdi soʻzlaridan maʼnodoshlik qatori hosil qiling: soʻradi – soʻrab koʻrdi, soʻrashdi, ruxsat oldi, oldidan oʻtdi, fotihasini oldi; qaygʻurdi – xafa boʻldi, koʻz yoshi toʻkdi, gʻamga botdi, boshi egildi, qaddi bukildi...

2-ish. Topgan soʻzlaringiz ishtirokida birikmalar tuzing: ustozidan soʻrab koʻrdi, otasidan ruxsat oldi; bekorga xafa boʻldi; tinimsiz yosh toʻkdi, qattiq gʻamga botdi...

3-ish. Hosil boʻlgan soʻz va birikmalardan gaplar tuzing. Bobur tushunmaganlarini ustozidan soʻrab koʻrdi...

4-ish. Tuzilgan gaplardan foydalanib matn yarating.

Fe'llarning cheksiz uslubiy imkoniyatlarini hisobga olib, uning ma'nodoshlari, uyadoshlari va zid ma'nolilarini alohida ro'yxat qilish, ("lug'at" kitoblaridan) sodda, qo'shma, juft va takror fe'llar ishtirokida gaplar hosil qilish, dars jarayonida o'quv-texnika vositalari, hamda muammoli ta'lim imkoniyatlaridan, intellektual o'yin – topshiriqlardan foydalanish talaba so'z boyligini oshiradi, so'zni to'g'ri tanlashga, uni o'z o'rnida qo'llay bilishga o'rgatadi.

Hozirgi o'zbek adabiy tilini o'rganishda fe'l so'z turkumini, ixcham gaplarni bilish, ularni nutq sharoitiga mos ravishda erkin va mustaqil qo'llashni o'rganish, didaktikaning ongli verbal-kognitiv ta'lim yo'nalishiga asoslangan "kashfiyot ta'lim usuli"da fikrlash va fikr ifodalashga olib keladi. O'quvchi iqtidorini, matn yaratish BKMLarini shakllantirishga yo'naltirish, "MYBT" kommunikativ moduli bilan ishlash-ta'lim jarayonini "Milliy dastur" hamda DTS talablari asosida tashkil qilishga, uzluksiz ta'limda yuqori natija — ijodiy tafakkur sohibini yetishtirishga, milliy qahramonni, vatanparvarni tarbiyalashga xizmat qiladi.

Olmosh so'z turkumini o'rganish

Ot, sifat, son, ravish, fe'l shakllari, taqlid so'zlar o'rnida qo'llanadigan so'z turkumlari olmoshlardir. Ular kelishiklar bilan turlanadi. gapda ega, to'ldiruvchi, aniqlovchi, kesim vazifalarida keladi: Kim so'zlaydi? O'sha maktab, allakimni so'radi. Bu ishni qilgan odam — siz!

Har bir fanning o'qitilishi, ijobiy samarasi undan olingan so'nggi natija bilan baholanadi. Ona tili ta'limidan olingan so'nggi natija esa nutqni og'zaki va yozma shaklda to'g'ri, aniq, ravon, qisqa ifodalash ko'nikmalarining to'liq shakllanganligi va rivojlanganligida ko'rinadi.

"Olmosh" so'z turkumini o'rganishda talabalar nutqni rivojlantirish imkoniyatlarining biri — so'zning nutqiy ma'nodoshlaridan o'rinli foydalanish malakasidir.

Olmosh yetti turga ajratilib o'rganiladigan mustaqil so'z turkumiga kiradi. Olmoshning eng asosiy xususiyatlaridan biri shuki, u o'tgan zamon fe'llaridan tashqari barcha mustaqil so'z turkumlarini, butun boshli gapni, matnni qolaversa yaxlit bir asarni ham almashtirib kelaveradi.

M: A.Qodiriyning "O'tkan kunlar" romani o'zbek romanchiligining oltin merosidir. U o'zbek tilining butun salmog'i-yu tarovatini, ranginligi-yu jozibasini o'zida aks ettirib turadi.

Yuqoridagi matnda u olmoshi butun boshli “O‘tkan kunlar” romanini ko‘rsata va o‘rnini bosa olgan. Shu sababli olmosh mavzusi keyingi o‘quv darsliklarida barcha mustaqil so‘z turkumlaridan keyin o‘rganishga kelishib olindi.

1. Kishilik olmoshi: men, sen, u; biz, siz, ular. Shaxs haqidagi gaplarning egasini almashtirib keladi: Cho‘lpon — buyuk shoir. U o‘zbek xalqining asrlar bo‘yi qilgan orzusi — ozodlik haqida kuylaydi.

Fikrni aniq ifodalash uchun oldingi gaplarda avval ot, so‘ng kishilik olmoshi qo‘llanadi: Venera Quyoshga yaqin planetalardan biri. U bizga yorug‘ yulduz bo‘lib ko‘rinadi.

Mazkur olmoshlar barcha so‘z turkumlari o‘rnida qo‘llanib, ular bilan so‘z birikmalari va turg‘un iboralar hosil qilishi mumkin: biz keldik, sening sinfing.

2. O‘zlik olmoshi “o‘z” so‘zi orqali ifodalanadi va muallifning o‘zi haqidagi, o‘ziga qarashli narsa haqidagi fikrni aniqlash, ta’kidlash uchun xizmat qiladi: Har insonning o‘z istagi, hamma gapning o‘z vaqti, hamma ishning o‘z o‘rni bor...

Axir bu dunyoda teng emas besh qo‘l,

Bariga bir yumush berib yaratgan.

Har inson axtarar o‘z-o‘ziga yo‘l,

Fe‘li-atvorin ham bilib yaratgan. (Shukrullo)

3. Ko‘rsatish olmoshi hozirgi o‘zbek adabiy tilida keng qo‘llanadi: u, bu, shu, o‘sha, mana, ana, ana shu, mana shu, anavi.

Sinonimlari: mazkur, yuqoridagi, quyidagi... Fan cho‘qqisi — marramiz, unga dadil chiqamiz (P. M). Non hidi — bundan yoqimli narsa bormi!? Misollardagi olmoshlarga jo‘nalish, o‘rin-payt, chiqish kelishigi, shuningdek, -cha, -day, -dek (shuncha, o‘shanday...) qo‘shimchalari qo‘shilganda, n tovushi orttirilgani aniqlanadi. U olmoshi ham kishilik, ham ko‘rsatish olmoshi vazifasida kelishi mumkin, bu hodisa esa kontekstda aniqlanib, qiyoslanadi va farqlanadi:

M: U qo‘shiq aytadi — Qo‘shiq u tomondan eshitildi.

Birinchi gapdagi u kishilik olmoshi bo‘lib, shaxsni — qo‘shiqchini bildiradi. Ikkinchi gapdagi u esa ko‘rsatish olmoshi bo‘lib, ovoz kelayotgan tomonni aniqlab, ko‘rsatmoqda. Ko‘rsatish olmoshlari gapda, asosan, ega, aniqlovchi, kesim bo‘lib keladi.

Berilgan misollar asosida uning egalik, son, kelishik qo‘shimchalari bilan turlanishi o‘qituvchi tomonidan isbotlanishi, o‘quvchi tomonidan anglanishi kerak.

4. So‘roq olmoshlari o‘zbek tilida mavjud bo‘lgan barcha so‘roq

soʻzlarni qamrab oladi: kim? nima? qanday? qanaqa? qaysi? qancha? necha? nega? nechanchi? nima qildi? va boshqalar. Ular shaxs, narsa-buyum, belgi, miqdor, harakat yoki holat haqidagi soʻroqlarni bildirib, shaxs, oʻrin, payt, mavjudlik, sabab, maqsad kabilarni aniqlashda qoʻllaniladi: — Kim keldi? — Qanday kitoblar oʻqiding? — Yoshing nechada? — Qayerda koʻrding? — Nechanchi sinfda oʻqiansan? v.h...

Soʻroq olmoshlari ot oʻrnida kelganida otlar kabi son, egalik va kelishik qoʻshimchalari bilan turlanishi mumkin. Bu xususiyatga kim? va nima? soʻroq olmoshlari egadir.

Soʻroq olmoshlari gapda ega, kesim, toʻldiruvchi, aniqlovchi, hol vazifasida keladi.

5. Belgilash olmoshlari har, har kim, barcha, har qanday, har nima, har qaysi, hamma, bari, butun, jami, yalpi singari farqlash, aniqlash maʼnosidagi soʻzlar bilan ifodalanadi. Ularning baʼzilari shaxs va narsa-buyumni, belgini biror xususiyati boʻyicha ajratish, jamlash, umumlashtirish maʼnosini bildirsa, baʼzilari taʼkid, guruhlash, birgalik maʼnolarini koʻrsatadi. Ulardan ayrimlari koʻplik qoʻshimchasini ham olishi mumkin.

Masalan: Yulduz Usmonovanning qoʻngʻiroqday ovozi butun jozibasi, sehrli ohangi bilan barcha tinglovchilarni rom qildi. Xalqimiz mustaqilligimizni asrash yoʻlida har qanday toʻsiqni agʻdarib tashlashga tayyor. Har kim bu masalada oʻz fikrini aytsin.

Oʻquvchilar gaplardagi olmoshlarni belgilaydilar, maʼnosini sharhlaydilar, tuzilish jihatdan sodda va qoʻshma ekanligini aniqlaydilar. Gapda ega, aniqlovchi, toʻldiruvchi vazifalarida kelishini misollar orqali isbotlaydilar.

Xuddi shu tarzda belgilash, boʻlishsizlik, gumon olmoshlari ham oʻrganiladi. Bunda olmoshning qaysi soʻz turkumlari oʻrnida kelayotgani, uning oʻziga xos leksik-grammatik, ayniqsa, morfologik xususiyatlariga oʻquvchi eʼtiborini tortish maqsadga muvofiqdir.

Olmosh mavzusini oʻrganishda berilgan matnni tahlil qilish, olmosh —soʻz, olmosh soʻz birikmalari ustida ishlashda quyidagi tartibga rioya qilish maqsadga muvofiq boʻladi:

1. Olmoshni belgilash.
2. Uning maʼno turini aniqlash.
3. Qanday soʻz turkumi oʻrnida kelishini izohlash.
4. Qanday soʻroq olishini oydinlashtirish.
5. Qaysi kelishikdaligini koʻrsatish.
6. Shaxs-sonini aniqlash
7. Gapdagi vazifasini topish.

YORDAMCHI SO‘Z TURKUMLARI

So‘z turkumlari umumiy grammatik ma’no va vazifalariga ko‘ra quyidagi guruhlariga bo‘linadi.

1. Ot, sifat, son, olmosh, fe‘l, ravish, taqliddan iborat, lug‘aviy ma’noga ega, muayyan so‘roqlarga javob bo‘ladigan, morfologik jihatdan o‘zgaradigan, gapda ma’lum sintaktik vazifani bajaradigan mustaqil so‘zlar.

2. Ko‘makchi, bog‘lovchi, yuklamalar — mustaqil so‘z, so‘z birikmalari, sodda va qo‘shma gaplar orasidagi munosabatlarni tiklaydigan, so‘z va uning mazmuniga qo‘shimcha ma’no berishdek grammatik ma’no ifodalaydigan, ammo yakka holda ma’no anglatmaydigan, so‘roqlarga javob bo‘la olmaydigan hamda gap bo‘lagi bo‘la olmaydigan **yordamchi so‘zlar**¹.

3. Modal, undov, taqlid singari lug‘aviy ma’no bildirmaydigan, ammo, ba‘zan gap bo‘lagi vazifasida kela oladigan alohida guruh so‘zlari.

Yordamchi so‘z turkumlarini o‘rganishda quyidagi bilim, ko‘nikma va malakalar o‘quvchi ongiga singdirilishi lozim:

- har bir yordamchi so‘zning o‘ziga xos xususiyatlarini hisobga olish;
- yordamchi so‘zlarning bir-biridan va mustaqil so‘zlardan farqini ajrata bilish;
- ularni og‘zaki va yozma nutqda to‘g‘ri, uslubiy jihatdan o‘rinli qo‘llay bilish.

Ko‘makchi

Mustaqil so‘z turkumlaridan keyin kelib, ularni boshqa so‘zlarga tobelanish yo‘li bilan bog‘laydigan yordamchi so‘zlar ko‘makchilardir. Ko‘makchilar qaysi so‘zdan keyin kelsa, o‘sha so‘z bilan birgalikda bir savolga javob bo‘lib, bir xil gap bo‘lagi vazifasida keladi. O‘rganilgan bilimlarga asoslanish, ularni mustahkamlash maqsadida quyidagi savollardan foydalanish mumkin:

1. Ko‘makchilar mustaqil so‘zlardan qanday farqlanadi?

2. Ko‘makchi gapda qanday vazifani bajaradi?

Savollarga javob olingach, quyidagi gaplar yozdiriladi:

1. Qush parvoz uchun, inson baxt uchun yaralgan. 2. Ona o‘rgatgan til ham hamisha biz uchun ona kabi ardoqlidir. 3. Tabiat quyosh bilan, inson xulqi bilan go‘zal. 4. Jasorat iste’dod singari maqsad sari boradigan

¹ Мирзаахмедов. Б. Ёрдამчи сўзларни ўрганиш. —Т.: Ўқитувчи. 1973.

yo'lni osonlashtiradi.

1-topshiriq. Ajratib ko'rsatilgan ko'makchilar qanday sintaktik munosabatlarni ifodalayotganini aniqlang.

2-topshiriq. Ularning mustaqil so'zlardan farqini ayting:

Matn tarkibidagi ko'makchilar parvoz uchun, baxt uchun, biz uchun; quyosh bilan, xulq bilan; iste'dod singari, maqsad sari kabi o'zi bog'lanib kelgan so'zdan keyin kelib, gapda so'zlar orasidagi birgalik, maqsad, sabab, o'xshatish, yo'nalganlik, davomiylilik kabi turli-tuman sintaktik munosabatlarni ifodalashga xizmat qiladi.

Sof ko'makchilar vazifa jihatidan kelishik qo'shimchalariga yaqin turadi; Xatni pochta orqali jo'natdi — pochta jo'natdi; kitobni sen uchun oldim — senga oldim...v.h. Sof ko'makchilarning qisqargan shakllari (-la, -chun) chiziqcha orqali yoziladi: mehnat-la yaralur shoh asarlar ham... Mehningni o'qishga berganing-chun xursandman.

Aslida boshqa so'z turkumlari (ot, fe'l, ravish)dan bo'lgan, lekin ko'pincha ko'makchi vazifasida qo'llanadigan so'zlar (old, orqa, yon, o'rta, ost, ust, ora...) ham mavjud:

Qiyoslang:

1. Usti ochiq mashina.	1. Shahar ustidan samolyot uchib o'tdi.
2. Keyin keladi.	2. Darsdan keyin keladi.
3. Muzeyda oldin bo'lgan.	3. Mendan oldin so'zladi.
4. Orqada qoldi.	4. Hammadan orqada qoldi.

Misollarni qiyoslashdan maqsad ust, keyin, oldin, orqada kabi so'zlar qayer? qachon? qayerda? so'roqlariga javob bo'lishi, gapda hol vazifasida kelganligini aniqlashdir.

So'ngra shahar ustidan, darsdan keyin, mendan oldin, hammadan orqada ko'makchili birikmalar o'zidan oldin kelgan so'z bilan birgalikda qayerdan? qachon? so'roqlariga javob bo'lib, gapda o'rin va payt holi vazifasini bajarayotgani aytiladi.

Ko'makchilar haqida o'rganilgan bilimlarni takrorlash va mustahkamlash maqsadida quyidagi yozma nazorat ishi, matn ustida ishlash kabi topshiriqlardan foydalanish mumkin.

Izohli diktant matni aytib yozdiriladi:

1. *Toshkent Mustaqillikdan keyin tanib bo'lmaydigan darajada o'zgarib, ko'rkamlashib ketdi.* 2. *Xalqimizning tinchligi uchun, baxt-saodati uchun g'ayrat bilan bilim olamiz.* 3. *Oybek hayajonini bosish maqsadida o'zini mahkam tutib turar, bosiqlik bilan so'zlardi.* 4. *Sayohatchilar qirg'oq bo'ylab sekin borardilar.*

- matndagi ko'makchili birikmalarni ajrating;
- ular ishtirokida gaplar tuzing. Ko'makchili birikma ma'nosini

tushuntiring.

Mustaqil ish

1-topshiriq. **Ilgari, burun, oldin, avval, beri, buyon** kabi ko‘makchilar ishtirokida avval so‘z birikmasi, so‘ngra ular ishtirokida gap tuzing. Ko‘makchili birikma ma‘nosini sharhlang.

2-topshiriq. **Sari, kabi, burun, keyin, haqida, ostida** ko‘makchilarining ma‘nodoshlarini toping. Ulardan so‘z birikmalari hosil qiling. Mazkur birikmalarni qatnashtirib, gaplar quring, so‘ngra matn yarating. Yaratilgan matndan ko‘makchili birikmalarni ajratib, ularning lug‘aviy ma‘nosini sharhlash o‘quvchi nutqiy mahoratini shakllantiradi.

Og‘zaki sharh jarayonida o‘quvchilarning mustaqil fikr ifodalash ko‘nikmasi rivojlanadi, o‘z nutqida ko‘makchi so‘zlarni qo‘llash malakasi shakllanadi.

Amaliy mashg‘ulotlarda quyidagi ishlardan foydalanish mumkin:

- bosh kelishikdagi so‘zlar bilan qo‘llanadigan ko‘makchilar (bilan, uchun, sari, tufayli, chamasi v.h.):

- jo‘nalish kelishigidagi so‘zlar bilan qo‘llanadigan ko‘makchilar (qadar, qarshi, qarab, yarasha, muvofiq v.h.)

- chiqish kelishigidagi so‘zlar bilan qo‘llanadigan ko‘makchilar (boshqa, tortib, boshlab, beri, nari v.h.) ro‘yxatini tuzish, ularni ma‘nodoshlari bilan almashtirish, kelishik qo‘shimchalarini ko‘makchi bilan yoki aksincha, ko‘makchini kelishik qo‘shimchalari bilan almashtirishni o‘ylab ko‘ring.

“Ko‘makchi”lar mavzusini o‘rganishda matn yaratishdan foydalanish:

1. Sof ko‘makchilarni ro‘yxat qilish.

2. Ko‘makchili so‘z birikmalari hosil qilish.

3. Mazkur birikmalardan gaplar tuzish.

4. Gaplardan birini tanlab, shu mavzuda ko‘makchili birikmalar ishtirok etgan kichik matn yaratish.

Ko‘makchilarning o‘z vazifasi jihatidan kelishik qo‘shimchalariga o‘xshashligi, ko‘pincha, ularning o‘rnini almashtirib ishlatish mumkinligi haqida (-ga, uchun) umumiy xulosaga kelinadi. Ammo ularni har doim o‘zaro muqobil deb bo‘lmaydi.

Berilgan gaplarga e‘tibor qiling.

1. Vatan mustaqilligi va yo‘qotishlarga qarshi olib borilgan kurashlar haqida aql-u farosat bilan o‘ylash ham kerak.

2. Shundagina mustaqillikning mohiyatini teran hamda to‘g‘ri anglash mumkin.

O‘quvchilardan biri birinchi gapni o‘qib, uchun, haqida, bilan ko‘makchi ekani, bu holatda kelishik qo‘shimchasi bilan almashtirib

bo'lmashligi, o'zicha ma'no bildirmashligi, o'zidan oldin kelgan mustaqillik, yo'qotish, aql-u farosat so'zlari bilan birgalikda nima uchun? nima haqida? nima bilan? so'roqlariga javob bo'lib, o'ylash kerak fe'lga bog'lanishda vosita vazifasini bajarishini ta'kidlab o'tish lozim bo'ladi.

So'ngra ikkinchi talaba har ikki gapni o'qib, va, hamda bog'lovchilari ikki bir xil grammatik ma'noli so'zlarni o'zaro bog'layotganini, uyushiq bo'laklar hosil qilayotganini aytadi. Shu asosda bog'lovchilar ham yolg'iz holda gap bo'lagi bo'la olmasligi va o'zicha so'roqqa javob bermashligi bilan ko'makchilarga o'xshashligi aniqlanadi.

Bog'lovchi

Bog'lovchilar quyidagi grammatik xususiyatlari bilan ko'makchilardan farq qiladi:

— ko'makchi gap tuzishda faol ishtirok etadi, u gapdan tushib qolsa, fikr anglashilmaydi. Bog'lovchi tushirib qoldirilsa ham, gap ohangida o'zgarish bo'lsa ham, fikr anglashilaveradi;

— ko'makchi ot, olmosh, otlashgan so'zlardan keyin ishlatiladi, bog'lovchi esa barcha mustaqil so'zlar: ot, sifat, son, fe'l, ravishlardan keyin kelaveradi;

— ko'makchilar o'zi bog'langan so'zning bosh, jo'nalish, o'rin-payt, chiqish kelishiklarining birida bo'lishini ko'rish mumkin. Bog'lovchilar kelishik qo'shimchalari olmaydi, o'zi bog'layotgan so'zlarni qaysi kelishikda bo'lishidan qat'iy nazar, o'zaro bog'layveradi.

Gapning uyushiq bo'laklari va qo'shma gapdagi sodda gaplarni bir-biriga bog'lash uchun xizmat qiladigan yordamchi so'zlar bog'lovchi deb ataladi.

Bog'lovchilar yakka va takrorlangan holda qo'llaniladi.

Va, ammo, chunki kabi yakka, yo-yo, goh-goh, ba'zan-ba'zan singari takror qo'llanadigan bog'lovchilar ustida ishlash; gapning uyushiq bo'laklari hamda qo'shma gap tarkibidagi sodda gaplarni bog'lashda teng bog'lovchilar (biriktiruv, zidlov, ayiruv) va ergashtiruvchi bog'lovchilar (chunki, toki) ishtirok etgan gaplar hosil qilib, bog'lanish yo'llarini tushuntirish maqsadga muvofiq.

Mustaqil ish: Matnni o'qing. Bog'lovchilarni topib, ularning bajarayotgan vazifasini tushuntiring. Ajratilgan bog'lovchilar yordamida so'z birikmasi, gaplar tuzing, ijodiy matn yarating.

Namuna: *Gul ekish uchun yer yumshoq hamda yaxshi ishlangan bo'lishi, lekin tuproq kukundek mayda bo'lmagani ma'qul. Shunday qilinsa, yomg'ir yog'ganda, yer qatqaloq bo'lib qolmaydi...*

Ko'chatlar o'tqazilgach, goh suv quyib, goh atrofini yumshatib,

yaxshi parvarish qilganimiz uchun, ular tezda yuqoriga bo'y cho'zib, baquvvat hamda sershox bo'lib ketishdi...(matnni davom ettiring).

Matndagi bog'lovchilarni muqobillari bilan almashtirib aytish (*va, ham, hamda, bilan*), ular ishtirokida gaplar tuzish:

Zulxumor *bilan* Gulchehra

Zulxumor *va* Gulchehra mevalarni terishdi.

Zulxumor *hamda* Gulchehra

— biriktiruv bog'lovchilari (*va, ham, bilan*) gap bo'laklarini va gaplarni bog'laydi: Ishda g'ayrat va chidam kishiga yo'ldosh bo'lsin;

— zidlov (lekin, biroq, ammo) bog'lovchilari keyingi gapga qarama-qarshi ma'noda beriladi: Yomg'ir tingan, ammo ko'cha shamol va sovuq edi.

— ayiruv bog'lovchilari (*yo, yoki, goh, dam, ba'zan*) voqea-hodisalarning biri yo galma-gal bo'lishi izohlab beriladi: Goh bo'ron ko'tariladi, goh kuchli jala quyadi.

Yuklama

Yuklamalar mustaqil so'z va gaplarga yoki uning biror bo'lagiga qo'shimcha ma'no beradigan yordamchi so'zlardir. Ular tuzilishiga ko'ra ikki xil bo'ladi:

1. So'z yuklamalar (*faqat, ham, axir, hatto...*)

2. Qo'shimcha ko'rinishidagi yuklamalar *-ku, -a, -oq, -ya, -mi, -gina...* v.h.

Yuklamaning gap yoki uning biror bo'lagiga qo'shimcha ma'no berishi haqida talabalar bilimini mustahkamlash maqsadida qiyoslash usulidan foydalanish yaxshi samara beradi:

1. Siz biznikiga kelasiz.

2. Tog'larda, yoz oylarida yomg'ir yog'adi.

3. Sen kelishing bilan biz yo'lga tushamiz.

1. Siz biznikiga kelasizmi?

2. Tog'larda hatto yoz oylarida ham yomg'ir yog'adi.

3. Sen kelishing bilanoq biz yo'lga tushamiz.

1-topshiriq. Ikkala ustundagi sodda darak va so'roq gaplarni qiyoslab o'qing. Ularning mazmun jihatidan turini aniqlang. So'z yuklamalar va qo'shimcha ko'rinishidagi yuklamalarni ajratib ko'rsating.

2-topshiriq. *-mi* yuklamasi gapga qanday qo'shimcha ma'no berayotganini ayting. O'quvchilar birinchi darak gapga *-mi* yuklamasi qo'shilib, qo'shimcha so'roq ma'nosini hosil qilayotganligi, ikkinchi gapdagi hatto yuklamasi kuchaytiruv ma'nosini berishi, uchinchi

gapdagi -oq yuklamasi ta'kidlash kabi qo'shimcha ma'no kiritayotganligi haqida tushuncha hosil qiladilar.

Yuklamalarning ma'no turlari

Hozirgi o'zbek adabiy tilida yuklamalar anglatayotgan ma'nosiga ko'ra to'rt turga bo'linadi:

1. So'roq va taajjub yuklamalari: -mi, -chi, -a, (-ya), nahot, nahotki...

Tezroq o'qisang-chi. Juda go'zal ekan-a? Nahotki, shunday degan bo'lsa-ya...

2. Kuchaytiruv va ta'kid yuklamalari: -da, -u (-yu), -oq (-yoq), -ku, axir, hatto, hoziroq... Senga gap tegmasa deyman-da. Bu ona-ku, bu zo'r inson-ku! (U.) U yoshligidanoq kitobga mehr qo'ydi. Axir sizlar do'stsiz-ku. (O.Y.)

3. Ayiruv va chegaralov yuklamalari: -gina (kina, -qina), faqat, ham...

Faqat sengina tadbirga qatnasha olmading. Bir onasigina qizidan ko'z uzolmasdi. Sen ham qalbingdagini ochib gapirgin-da.

4. Aniqlov, gumon, inkor yuklamalari: xuddi, -dir, -naq, na... na... Xuddi otasining o'zginasi. Omon kimdir, bormi Vatani... (H.O.) Naq mo'ljalga urdi. Na ufq o'ramay yoqut, zar, na bulut silkitmay oltin par (U.)

Yuklamalarning imlosini o'rganishda talabalar yuqorida berilgan misollar hamda "Imlo lug'ati" dan kelib chiqib, yuklamalarning ajratib, qo'shib yoki chiziqcha orqali yozilishini aniqlaydilar.

Yuqorida berilgan yuklamalarning ma'nosi, gapdagi vazifalarini aniqlash, ularni nutqda qiyinchiliksiz qo'llash ko'nikmalarini egallash uchun o'quvchilarga "MYBT" moduli asosida so'z birikmalari, gaplar tuzish va matn yaratish kabi ijodiy ishlar topshiriladi.

Yordamchi so'zlarni o'rganish avvalgi bilimlarga asoslangan holda olib borilishi, o'tilganlarni takrorlash, mustahkamlash va umumlashtirish uchun quyidagi savollardan foydalanish maqsadga muvofiq.

1. Yordamchi so'z turkumlari qanday guruhlariga ajratiladi?
2. Yordamchi so'z turkumlariga ta'rif bering.
3. Yordamchi so'zlar mustaqil so'z turkumlaridan qanday farqlanadi?
4. Yordamchi so'z turkumlariga kiruvchi so'z guruhlarining farqli va o'xshash tomonlarini ayting.

Yuqoridagi savollarga javob izlash jarayonida o'quvchilar ko'makchi, bog'lovchi, yuklamalarning o'zi bog'langan so'z bilan birgalikda anglatgan ma'nolari ustida ishlaydilar, ularning har biriga xos xususiyatlari

bilan tanishadilar, gap qurish va matn yaratish ko'nikma va malakalarini egallaydilar.

Yordamchi so'zlar mavzusini o'rganishda egallangan, ko'nikma va malakalarni mustahkamlash, ularni amaliyotga tatbiq qilish borasidagi bilimlarni nazorat qilish va baholash uchun izohli yoki saylanma diktantlar o'tkazish, shu jarayonda biriktiruv, ayiruv, zidlov bog'lovchilarining vazifasi va ma'nosini izohlash, yuklamalar, ularning ma'no turlari, imlosini amaliyotda qo'llashga yo'naltirilgan o'quv topshiriqlari ustida ishlash nihoyatda foydali bo'lib, bunda yordamchi so'zlardan og'zaki nutqda to'g'ri va o'rinli foydalanish malakalari shakllantiriladi va rivojlantiriladi.

Alohida so'z turkumlari

So'zlovchining o'z fikriga bo'lgan munosabatini, his-hayajon, haydash-chaqirishni, tovushga va holatga taqlidni bildirgan so'zlar alohida so'z turkumlaridir. Ular modal, undov, taqlid so'zlar deyiladi. Mazkur so'z turkumlari alohida lug'aviy ma'no bildirmaydi, ammo ba'zan gap bo'lagi vazifasini bajarishi mumkin.

Modal so'zlar

Modallik har bir gapning muhim konstruktiv belgilaridan biri. Ayrim ot, ravish, fe'l mayllari orqali xohish, istak, buyruq, zaruriyat; yuklamalar orqali ta'kid, gumon, taxmin, faraz kabi modal ma'nolar ifodalanadi.

Modal so'zlar lotincha "modus" — usul, o'lchov ma'nolarini bildirib, gapda anglatilgan fikrga, voqea-hodisalarga mualliflarning munosabatini, fikrning aniqligi-yu noaniqligini, aytilayotgan xabarning so'zlovchi tomonidan qanday baholanishini bildiradi.

Modal so'zlar gap bo'laklari bilan grammatik aloqaga kirishmaydi, shu sababdan ular gap bo'lagi bo'la olmaydi; so'zlovchi tomonidan aytilayotgan fikrga bildirilgan munosabatni ko'rsatadi:

***Haqiqatan ham**, yuragining gursillab urayotgani sezilib turardi. Zokir ota, **shubhasiz**, qo'li gul odam. Ishimiz ma'qul bo'ldi, **shekilli**, boshliq mayin kulimsirab qo'ydi. **Ajabo**, shu gapni Shohida aytdimi?! **Demak**, rasm sizga yoqdi?!*

Matn ustida ishlash. Berilgan gaplarni o'qing. Har bir gapdagi modal so'zlarni aniqlang. Ot, sifat, fe'l, yordamchi so'zlardan o'tgan modal so'zlar ishtirokida gaplar tuzing.

Modal so'zlar ma'no jihatidan quyidagi turlarga bo'linadi:

1. Ishonch: albatta, shubhasiz, so'zsiz, tabiiy, to'g'ri, haqiqatan,

rostdan.. v.h.

2. Gumon: ehtimol, shekilli, menimcha, aftidan, ajabmas, har holda, balki v.h.

3. Xulosa: xullasi kalom, demak, nihoyat v.h.

4. Achinish: afsus, attang, essiz, afsuski, nahotki v.h.

5. Faraz: o'ylashimcha, sezishimcha, fikrimcha v.h.

6. Zaruriyat: kerak, lozim, shart, zarur, darkor v.h.

Bulardan tashqari *bor, yo'q, binobarin, zero, birinchidan, avvalam bor* kabi modal so'zlar o'zbek tilida mavjud bo'lib, ular asosan so'zlashuv, ilmiy, badiiy nutqda ishlatiladi.

Modal so'zlarning ko'pi mustaqil so'zlardan o'sib chiqqanligi ko'rinib turadi: *aftidan, haqiqatan, ehtimol* – ot so'z turkumidan; *so'zsiz, shubhasiz, tabiiy* – sifatdan; *birinchidan, ikkilamchi* – sondan; *balki, holbuki* – yordamchi so'zdan o'tganligi sezilib turibdi.

Modal so'zlar ham boshqa so'z guruhlari kabi morfologik, sintaktik va semantik belgilarga ega. Ularning o'zgarmasligi morfologik belgisi sanalsa, kirish so'z vazifasida kelishi sintaktik vazifasidir. Modal so'zlarning semantik belgisi aniqlik, taxmin kabi modal ma'nolarni anglatishidir.

Modal so'zlar quyidagicha sintaktik vazifalarni bajaradi.

Dialoglarda aytilgan fikrga munosabatni bildiradigan so'z-gaplar bo'lib keladi:

– Yaxshi she'r yozish og'ir ish, shundaymi?

– Albatta!

Kirish so'z vazifasida keladi: Talaba jim o'tirar, aftidan, imtihonga tayyor emasdi.

Kirish so'z vazifasida kelgan modal so'zlar og'zaki nutqda ohang bilan, yozuvda alohida tinish belgilari bilan ajratiladi: Taklifim dugonamga ma'qul bo'ldi, shekilli, jilmayib tasdiqiladi.

Kirish so'z vazifasida qo'llanadigan modal so'zlar qanday so'z turkumiga oid bo'lsa, o'sha so'z turkumiga xos ma'no va grammatik belgilarni saqlaydi.

Modal so'zlar, ularning individual nutqni shakllantirishdagi ahamiyati yuzasidan egallangan bilimlarni mustahkamlash va takrorlash maqsadida badiiy adabiyotlardan modal so'zlar ishtirok etgan gaplarni ajratib yozish, ularning ma'no turlari va sintaktik vazifalarini aniqlash, tinish belgilarining qo'yilishi haqidagi o'quv topshiriqlarini bajarish, modallarning kontekstdagi ma'nosini izohlash va sharhlash talab etiladi.

Amaliy ish sifatida ot, sifat, fe'l, ravish, son kabi so'z turkumlaridan o'tgan modal so'zlar ishtirokida gap tuzish, matn yaratish, hamda

tinish belgilarining qo'yilishini izohlash mashqlari talabalarning o'z fikrlarini to'g'ri, ravon, tushunarli ifodalash ko'nikmalarini shakllantirish va rivojlantirishida muhim o'rin tutadi.

Undov so'zlar

Nutqimizda tuyg'u, his-hayajon, ma'qullash, maqtash, haydash-chaqirishni bevosita ifodalaydigan, mustaqil leksik ma'noga ega bo'lmagan so'zlar undovlardir. Undovlar ma'lum bir ohang bilan aytilmasa, u his- tuyg'uni ifodalay olmaydi. Ohangning turlicha bo'lishiga ko'ra undovlar turli his-tuyg'ularni bildiradi.

Undovlar yakka hamda juft holda va takrorlanib qo'llanadi: a, ah, eh, ohho, oh-voh, balli, dod-voy, bay-bay, hay-hay...

Juft va takrorlangan undovlar chiziqcha bilan yoziladi. Ma'nosiga ko'ra undovlar ikki turli bo'ladi.

1. His-hayajon undovlari: *o, oh, voy, ura, xayr, obbo, hayf, a, ah, i, iye* v.h. M: O, quyosh parchasi, berib xushxabar.

Hayot rubobini yangratuvchisan. (A. Umariy)

Eh! Shahrimiz naqadar go'zal. Obbo, juda oshirib yubording. Bay-bay, tiling juda achchiq. Be, shunga ham xafa bo'ldingmi?

Undovlar mavzusi yuzasidan egallangan bilim, ko'nikma va malakalarni mustahkamlash, umumlashtirish, takrorlash uchun talabalar quyidagi savollarga javob berishlari maqsadga muvofiq bo'ladi.

1. His-hayajon undovlari qanday tinish belgilari bilan ajratiladi?

2. His-hayajon undovlari gap bo'lagi vazifasida qo'llanadimi?

3. Mustaqil so'zlardan undovlarga ko'chgan so'zlarga misollar keltiring.

Marhamat, yuqoriga o'ting. Rahmat, sizdan minnatdormiz. Bu gaplardagi marhamat, rahmat so'zlari ot emas, undov bo'lib, gap bo'laklaridan vergul bilan ajraladi. Agar his-hayajon kuchli bo'lsa, undov belgisi qo'yiladi.

2. Haydash-chaqirish undovlari ham o'quvchilarning yozma va og'zaki nutqini boyitishda o'ziga xos o'rin tutadi.

Mazkur undovlar kishilarning diqqatini tortish, qushlar, hayvonlar va boshqa jonivorlarni biror ishni bajarishga undash uchun ishlatiladi: *hoy, allo, ey, ma, jim, marsh; kisht, chuh, chu, tu-tu, cho'k, tek, beh-beh, mah-mah*. M: O'tliqlar gaplashmas, har zamon-har zamon otga bir qamchi bosib, chu deb qo'yilardi. Atrofdan *beh-beh, tu-tu* degan tovushlar eshitilardi.

Bunday undovlar nutqda ko'proq deb, degan so'zlari bilan qo'llanadi va gapda aniqlovchi, hol vazifasida keladi.

Undov so'zlarni to'g'ri va ifodali o'qishda tinish belgilarining roli

katta. Og‘zaki va yozma nutqni o‘stirishda ham undov so‘zlar o‘ziga xos o‘rin tutadi. Undov so‘zlarning uslubiy roli, undov so‘zli gap ohangi, gapni qiroat bilan o‘qishga o‘rganish bo‘yicha quyidagi amaliy ishlarni bajarish foydali:

— undov so‘zlar ishtirokida gap tuzish va undagi undov so‘zlarni izohlash;

— undov so‘zlarning boshqa so‘z turkumiga ko‘chishi (bemorlarning oh-vohlari), mustaqil so‘zlarning undov so‘z o‘rnida ishlatilishi — (kel, bir gaplashaylik)ga misollar tanlash, matnni ifodali o‘qish, undov so‘zli gaplardagi tinish belgilarini izohlash dars samaradorligini oshiradi.

Taqlid so‘zlarni o‘rganish

Alohida so‘z turkumlariga kiruvchi taqlid so‘zlar tovushga va holatga taqlidni bildirib, ma‘no jihatidan ikki turga bo‘linadi:

1. Tovushga taqlid: gumbur-gumbur, duk-duk, qiy-chuv, qult-qult, uv, vov, va-a, me-ye, qah-qah, pit-pildiq, taraq-turuq...

Ko‘chadan gumbur-gumbur ovoz eshitildi. Ba‘zan bedazordan bedanalarning pit-pildig‘i quloqqa chalinadi.

2. Holatga taqlid: yarq-yurq, g‘uj-g‘uj, mo‘lt-mo‘lt, lak-lak, g‘ivir-g‘ivir, g‘ir-g‘ir, milt-milt, hang-mang... v.h:

Egatlardagi g‘o‘zalarda g‘uj-g‘uj hosil. Shohida qo‘rqqanidan dir-dir titrardi. Uzoqdan milt-milt chiroqlar ko‘rindi. Shabada g‘ir-g‘ir esmoqda.

Egallangan bilimlarni takrorlash mustahkamlash, umumlashtirish maqsadida quyidagi topshiriqlar berilishi mumkin:

1-topshiriq. Taqlidiy so‘zlarning undovlardan farqi va o‘xshash tomonlarini aniqlang.

2-topshiriq. Taqlidiy so‘zlaridan ot, fe‘l va boshqa turkum so‘zlari yasang (qarsak, qo‘ng‘iroq, taqa, qah-qah (ot); pichirla, chiqilla, jarangla, gurkira, yarqira (fe‘l); shildirama, yaltiroq, mildiroq(sifat)... v.h.

3-topshiriq. Taqlid so‘zlardan “taqlid so‘z + fe‘l” qolipli so‘z birikmalari hosil qiling.

Namuna: g‘ovur-g‘uvur eshitildi, dag‘-dag‘ titrardi, piq-piq yig‘ladi, mo‘lt-mo‘lt qaradi, milt-milt oqdi.

Mustaqil ish: Mazkur so‘z qoliplari ishtirokida gap tuzing va matn yarating. Juft va takror holda qo‘llangan taqlid so‘zlar orasiga chiziqcha qo‘yishni unutmang.

4-topshiriq. Matndan taqlid so‘zlarni ajratib, guruhlang.

SINTAKSIS VA PUNKTUATSIYA O‘QITISH METODIKASI

Grammatika – morfologiya va sintaksis bo‘limlaridan tashkil topadi. Til fanining katta bir qismi bo‘lgan **sintaksis — so‘z, so‘z birikmasi va gaplarning o‘zaro aloqasini, so‘z birikmasi va gaplarni tashkil etgan bo‘laklarning xususiyatlarini o‘rganadi**. Sintaksis shu jihatdan morfologiyadan farqlanadi.

Morfologiya so‘zlarning grammatik xususiyatlarini; tuzilishi, yasalishi, turlanishi, tuslanishini tekshiradi. Bu shakliy tekshirish albatta lug‘aviy ma‘no asosida bo‘ladi. Sintaksis ana shu so‘z shakllar dinamikasini, o‘zaro bog‘lanishini ularning gapdagi vazifasini, ma‘lum fikrni ifodalashdagi o‘rnini o‘rganadi¹.

Puntuatsiya – tinish belgilari haqidagi fan. U matndagi gaplarning urg‘usini topishga, so‘zlarni gap mazmuniga mos ohangda, to‘g‘ri va aniq talaffuz qilishga yordam beradi. Shu bois, puntuatsion qoidalar sintaksisga bog‘lab o‘rganiladi.

Puntuatsiya (lotincha “punktum” – nuqta)ning ma‘nosi nuqtalar ilmi demakdir, ushbu atama uch ma‘noda qo‘llanadi: a) tinish belgilari tizimi va qo‘llanish qonun-qoidalarini o‘rganuvchi bo‘lim; b) puntuatsion qonun-qoidalar – me‘yorlar yig‘indisi, to‘plami; v) tinish belgilari². v.h.

So‘z birikmasi va gap

Til jamiyatning eng muhim aloqa vositasi sifatida fikrni shakllantiradi, ifodalaydi, bayon qiladi. Fikr — gap orqali yuzaga chiqadi.

Gap haqida egallangan bilimlarni mustahkamlash, kengaytirishda, so‘z birikmasining ahamiyati beqiyos. So‘z birikmasi — gapda aniq bir yo‘nalishga ega bo‘lish, maqsadli fikrlash, qolaversa, gapning badiiy bo‘yog‘ini quyuqlashtirish, uni qiziqarli hamda mukammal holatga keltirish vazifasini bajaradigan hodisa. Shuning uchun so‘z birikmasidan gapning qurilish materiali sifatida foydalanish maqsadga muvofiqdir. Bu esa o‘z navbatida talabanning fikrlash qobiliyatini faollashtiradi, fikr ifodasini tezlashtiradi. Buni aniq bir misol yordamida kuzatish mumkin.

Quyida sizga “So‘z birikmalari hosil qilish va ular yordamida gap tuzish” o‘quv topshirig‘ining an‘anaviy “berilgan so‘zlar ishtirokida gap tuzish” topshirig‘idan ijobiy farq: leksik-semantik maydonning kengayishi, badiiy bo‘yoqdorlik darajasining ortib borishi, saralash va

1 Абдурахмонов. X. Ўзбек тили грамматикаси (синтаксис) – Т.: Ўқитувчи, 1996, 4-бет.
2 Назаров. К. Ўзбек тили пунктуацияси – Т.: Ўқитувчи, 1976, 5-бет.

tanlash imkoniyatlarining ko‘pligi, talabaga “kashfiyotchilik huquqining” berib qo‘yilganligi, bu narsa DTSning asosiy talablaridan biri bo‘lgan “Ijodiy tafakkur sohibini”, nutqiy barkamol shaxsni tarbiyalab, voyaga yetkazishdek muhim va dolzarb masalaning lisoniy yechimi ekanini aniq ko‘rsatib beradigan o‘quv jadvali tavsiya qilindi. Bunday usulning ona tili metodikasida yangilik sifatida qabul qilinib, uzluksiz ta‘lim jarayoniga tatbiq etilishi foydadan xoli emas deb o‘ylaymiz.

So‘z birikmalari

ertalabki quyosh, ko‘m-ko‘k barglar, nafis barglar, mayin shabbodada hilpirayotgan yam-yashil barglar, quyosh nurida, to‘lin oy nurida, ming bir rangda tovlanadi, jilvalanadi

Gap

1. Barglar jilvalanadi
2. Bahorning mayin shabbodasida raqs tushayotgan ko‘m-ko‘k barglar quyosh nurida jilvalanadi.
3. Bahorning mayin shabbodasida raqs tushayotgan ko‘m-ko‘k barglar, ertalabki quyosh nurida erkalanib, ming bir rangda tovlanadi, jilvalanadi...v.h.

Jadval bo‘yicha dastlab so‘z birikmalarining qanday hosil qilinishini izohlash talab etiladi. So‘z birikmasi — hokim va tobe so‘zlardan iborat bo‘lib, predmet, belgi, ish-harakatni yanada aniqiroq tasavvur qilishga, gapni aniq bir yo‘nalishda maqsadli rivojlantirishga xizmat qiladi. Tizimli tilshunoslik fani til o‘qitish metodikasi uchun tavsiya qilayotgan, talaba (o‘quvchi) lug‘at zaxirasini boyitishga xizmat qiladigan “Leksikologiyada uyadoshlik hodisalari”, so‘z birikmasining gap mazmunini ochib berishdagi ahamiyati kabi ko‘rsatmalari o‘zbek tili metodikasi rivoji uchun nihoyatda qimmatlidir.

Jadvalda “Barglar jilvalanadi” yig‘iq gapi bilan “Ko‘m-ko‘k barglar quyosh nurida jilvalanadi” yoyiq gapini taqqoslash imkoniyati mavjud:

birinchi gapdagi nisbiy mavhumlik (qanday barg? nimaning bargi? nimada jilvalanadi?) ikkinchi gapda bartaraf etilgandek, gapning mazmuniy tugalligi, jozibasi oshgandek tuyuladi. Ammo bu narsa ham nisbiylik nazariyasiga asoslangan bo‘lib, ikkinchi gap, birinchisiga nisbatan, so‘z birikmalarini o‘rinli ishlatish hisobiga ancha mukammallashgan. Chunonchi uchinchi gapdagi, badiiy bo‘yoqdorlik. nafislik, jozibadorlik darajasi, birinchi gapga, qolaversa, ikkinchi gapga nisbatan ham anchagina yuqori. Demak, uzluksiz ta‘limda so‘z birikmalari hosil qilish ustida ishlash, o‘quvchini jadal fikrlash, ravon va bo‘yoqdor fikr ifodalashga yo‘naltiradi. O‘rinli, nutqiy vaziyatga mos holda tanlangan

soʻz birikmasi gap mazmunini ochib beradi. Soʻz birikmasi ifodalanayotgan umumiy fikrni xususiylashtirishga, dalillarni aniqlashtirishga gap qurilishini jadallashtirishga xizmat qiladi.

2. “Gap boʻlaklari yuzasidan tahlil oʻtkazilganda, oʻquvchilar soʻzlarning oʻz maʼnosida va koʻchma maʼnoda ishlatilganligini fahmlay oladilar”¹. Soʻzlarning oʻz maʼnosi va koʻchma maʼnoda ishlatilganligi soʻz birikmasida aniqlanadi. U ham soʻz kabi predmet, ish-harakat va ularning belgisini ifodalash uchun xizmat qiladi, ham shu xildagi boshqa narsa, buyum, shaxs, belgi, ish-harakatlardan ajratib, fikrni soʻzga nisbatan aniqroq ifodalaydi:

nimani oʻqimoq?	xatni sheʼrni hikoyani	oʻqimoq
qayerda oʻqimoq?	uyda maktabda kutubxonada	oʻqimoq
qanday oʻqimoq?	astoydil ifodali toʻgʻri shoshilib sekin	oʻqimoq

Oʻquvchilarning soʻzning oʻz va koʻchma maʼnolari haqidagi tasavvurlarini boyitish uchun ayrim ijodiy oʻquv-topshiriqlaridan foydalanish mumkin:

1-topshiriq. Berilgan soʻz birikmalaridan otli, sifatli, ravishli, ravishdoshli birikmalarni ajrating.

2-topshiriq. Yuqoridagi soʻz birikmalari ishtirok etgan gaplar tuzing. Soʻz birikmalarining gapdan farqiga diqqat qiling.

3-topshiriq. Soʻz birikmasini kelishikli birikmalar, koʻmakchili birikmalar qoʻshimchasiz birikmalarga ajratish. Quyida soʻz birikmalari mavzusini takrorlash, egallangan bilim, koʻnikma va malakalarni mustahkamlash, talabada ogʻzaki nutq mahoratini rivojlantirishga yoʻnaltiruvchi savol va topshiriqlardan namunalar berildi:

Savol va topshiriqlar.

— Soʻz birikmalarining nutqdagi oʻrni va bajaradigan vazifasini tushuntiring.

¹ Омидхонова М. Мактабда содда гап синтаксисини ўрганиш. —Т.: Ўқитувчи, 1977.

- soʻz birikmasi bilan soʻzning oʻxshash tomonlarini ayting.
- soʻz birikmasi bilan soʻz oʻrtasidagi farqni tushuntiring.
- soʻz birikmasi nimalardan tashkil topadi?
- soʻz birikmasidagi soʻzlarning oʻzaro bogʻlanishini taʼriflang.
- soʻz birikmasida grammatik aloqa nima orqali ifodalanadi?
- soʻz birikmasida mazmuniy aloqa qayerda koʻrinadi?.. v.h.

Oʻqituvchining qatʼiy, atroflicha oʻylab va oʻquvchi bilim saviyasiga moslab tuzgan savollar tizimi, oʻquvchining faol va ongli faoliyat yuritishiga, javobni mustaqil, ilmiy uslubda tashkil qilishiga sabab boʻladi.

Gap. Gapning asosiy belgilari

Gap axborot, xabar, soʻroq, buyruq va his-tuygʻuni ifodalash uchun xizmat qiladigan sintaktik birlikdir.

Tilning ifoda vositalarini (soʻz, soʻz birikmasi va gap) oʻzaro qiyoslash, gapning asosiy belgilaridan biri tugallangan fikr ifodasini bildirishini uqib oladilar va xulosalaydilar.

“Gap grammatik, intonatsion va fikriy jihatdan bir butunlikka, nisbiy tugallikka ega boʻladi”¹.

1. Gap tugallangan ohang ifodalashi haqidagi bilimni mustahkamlashda quyidagi matndan foydalansa boʻladi:

Roʻzaning hazm qilish sistemasiga taʼsiri haqida toʻxtalaylik: hazm qilish tizimining eng ogʻir vazifalaridan biri — jigar faoliyati bilan bogʻliq, bunda jigar oʻn olti xil vazifani ado etadi...v.h.

Gaplarni qiroat bilan oʻqing. Ularning chegarasini aniqlang. Zarur tinish belgilarini qoʻyib koʻchiring... kabi topshiriqlarni toʻgʻri bajarish orqali oʻquvchilar narsa va hodisalarni ularning belgilari, ular orasidagi oʻzaro bogʻlanishni tasavvur qiladilar, nisbiy tugallangan fikr nimaligini anglab yetadilar.

2. Gap nisbiy tugallangan fikr ifodalashini asoslash uchun gapning soʻz birikmasidan farqini koʻrsatib oʻtish foydali.

Soʻz birikmasi
Yoqimli musiqa
Mazali qovun
Koʻp kitob

Gap
Musiqa yoqimli
Qovun mazali
Kitob koʻp

¹ Ўша китоб, 34-бет.

Birinchi ustundagi soʻz birikmalarida ohang ham, fikr ham mantiqan davom ettirilishi talab qilinadi.

Masalan: Yoqimli musiqa (dillarga halovat baxsh etardi). Koʻp kitob (oʻqish foydali).

Ikkinchi ustundagi gaplar – Musiqa yoqimli, Qovun mazali. Kitob koʻp – mantiqan tugallangan fikr boʻlib, soʻzlovchining musiqa, qovun, kitob haqidagi xulosasi aytilgan. Fikrni davom ettirishga hojat yoʻqligi aniq koʻrinib turibdi.

3. Gapning grammatik jihatdan shakllangan boʻlishini bilishda soʻz birikmasidan soʻzlarning va gap boʻlaklarning oʻzaro bogʻlanishini – gapdagi soʻzlar qoʻshilmasini tushunish muhim oʻrin egallaydi. Talabalarning soʻz birikmasiga oid bilimlarini puxta egallab olishlari, gap, gap boʻlaklariga oid maʼlumotlarni mustahkam oʻzlashtirishlariga, mazkur bilim va koʻnikmalarni oʻz nutqida toʻgʻri va oʻrinli qoʻllash malakasini hosil qilishlariga zamin boʻladi.

4. “Gap – fikr bayon qilishning eng sodda shakli. Nutqdagi bundan keyingi boʻlinishlar undagi tugallangan ohang va tugal fikr ifodalash, aniqlik va xususiylikning yoʻqolishiga olib keladi”¹.

Yuqoridagi fikrlar va ilmiy tahlilga asoslanib, quyidagi xulosaga kelinadi:

Gap – aloqa aralashuvning muhim vositasi; u nisbiy tugallangan fikr bildiradi; grammatik jihatdan shakllangan boʻladi; tugallangan ohang bilan aytiladi. Ammo bu xulosa tayyor holida berilmasdan, uni oʻquvchilarning oʻzi misollar tahlili orqali “kashf qilishsa”, maqsadga muvofiq boʻladi.

Gapning ifoda maqsadiga koʻra turlari

Mazkur mavzuni oʻrganish jarayonida darak, soʻroq, buyruq, his-hayajon gaplar haqidagi bilimlar takrorlanadi, mustahkamlanadi; ularni gaplar oxiriga qoʻyiladigan tinish belgilariga asoslanib, ifodali oʻqish mashq qilinadi, “qiroat sanʼati” haqida maʼlum tushunchalar beriladi.

Har bir gap oʻziga xos va mos ohang bilan aytiladi, yozuvda bunday gaplar oxiriga qoʻyiladigan tinish belgilari orqali farqlanadi.

Gapda soʻzlarni bir-biri bilan bogʻlashga xizmat qiladigan vositalar ustida ishlash uchun quyidagi gaplardan foydalanish mumkin:

1. Badiiy asar oʻqish (bilan) hordiq chiqaramiz. 2. Topshiriq oʻz vaqti (da) bajarildi. 3. Shahnoza shahar (ning) qurilishi (ni), u (ning) havosi (ni) maqtadi.

1 A. Фуломов, М. Асқарова. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. Т.: Ўқитувчи, 1965, 27-б.

Tahlil uchun topshiriq

1. Soʻzlarning bir-biri bilan qanday bogʻlanganini aniqlang.

a) birinchi gapdagi yordamchi soʻz – bilan koʻmakchisi;

b) ikkinchi gap oʻrin payt kelishigi qoʻshimchasi yordamida bogʻlangan;

v) uchinchi gap esa qaratqich va tushum kelishigi qoʻshimchalari vositasida bogʻlanganligi aytiladi.

Bu xildagi mashqlar oʻquvchini gap tuzishda kelishik, egalik qoʻshimchalari va yordamchi soʻzlarning rolini anglab olishga, soʻz birikmalari mohiyatini toʻgʻri tushunishga, soʻz birikmasini soʻz qoʻshilmalari va gaplardan ajratishga oʻrgatadi.

Gaplar orqali xabar, biror ishni bajarishga undash, iltimos, fikrni aytishga daʼvat kabi maʼnolarni anglab olishda ohangning roli katta. Nutqni fonetik jihatdan shakllantiradigan, tashkil qiladigan melodika, urgʻu, pauza kabi ohang vositalari alohida sintaktik vazifani bajaradi. Maʼlumki, darak gap, soʻroq gap, buyruq gap va his-hayajon gapni hosil qilishda ularning mazmunigina emas, balki aytilish ohangi ham muhim rol oʻynaydi.

“Darak gaplar tinch, gap oxiriga tomon pasayib boruvchi ohang bilan aytiladi, talaffuz, tezlik oʻrtacha boʻladi”¹.

Birinchi sentabr. Mustaqillik bayramiga yigʻilgan xalq, qiziqish va hayajon bilan tadbir boshlanishini kutmoqda. Mana, nihoyat, bayram namoyishi boshlandi: turli viloyat vakillari oʻz sanʼatlari bilan bayram qatnashchilarini xushnud qildilar.

Matn yuzasidan topshiriqlar:

1-topshiriq. Gaplarning ifoda maqsadi va tuzilishiga koʻra turini ayting. Ularning oʻqilish ohangiga diqqat qiling.

2-topshiriq. Yoyiq darak gaplardagi ega va kesim guruhlari orasida sintagma (qisqa toʻxtalish)ning oʻrinda tinish belgisi qoʻyilmasligi sababini ayting.

Darak gaplar matnda koʻp qoʻllaniladi. U bosiq ohang bilan oʻqilib, bosh qismida biroz koʻtariladi, keyingi qismida pasayadi. Yoyiq darak gaplarda ega guruhi va kesim guruhi orasida qisqa pauza (toʻxtalish) boʻlib, tovush pasayadi, ammo tinish belgisi qoʻyilmaydi.

Soʻroqning mazmuni va maʼno tashish xarakteriga koʻra **sof soʻroq gaplar**, **ritorik soʻroq gaplar** va **soʻroq-buyruq gaplar** farqlanadi.

Sof soʻroq gaplar soʻroq bilan bir qatorda taajjub, gumon, shubha

¹ M. Омилхонова. Мактабда содда гап синтаксиси. 47-48-бетлар.

bildiradi. Shu bilan bir qatorda tinglovchidan ma'lum javobni talab qiladi. Ritorik so'roq gaplar javob talab qilmaydigan gaplardir. Gap ichida uning javobi ham anglashilib turadi: Xalq orzusini to'la amalga oshirishda nimalarga ko'proq ahamiyat berish kerak? Xalq orzusini amalga oshirishdan katta baxt bormi? (O.) v.h. So'roq-buyruq gaplar buyruq ma'nosini ham o'z ichiga oladi: Bu kitobni, albatta, o'qib chiqish kerakdir-a? -a taajjub, so'roq yuklamasi yordamida ifodalanadi. O'quvchilar so'roq gaplarning so'roq olmoshlari, so'roq yuklamalari, so'roq ohangi yordamida hosil bo'lishini, ular ko'proq dialogik nutqda qo'llanishini tushunib olishlari zarur.

Mustaqil ish jarayonida sof so'roq gaplar, ritorik so'roq gaplar, so'roq-buyruq gaplarni tuzish, ularni ifodali o'qish, so'roq gaplarni o'zaro qiyoslash va farqlash, ular ishtirokida matn yaratish kabi ijodiy-amaliy ishlarni bajarish o'quvchilarni darak va so'roq gaplarni o'z nutqida to'g'ri va o'rinli qo'llay olish malakasini hosil qilishlarida samarali natija beradi.

Buyruq gaplar buyruq, maslahat, iltimos, ogohlantirish, chaqiriq, taklif, ruxsat etish, yalinish kabi ma'nolarga ega bo'lib, ularning ohangi darak gap ohangiga yaqin bo'ladi, qo'yiladigan tinish belgisi ham bir xil. Ayrim buyruq gaplar sof buyruq ma'nosini anglatmay, buyruq-iltimos, buyruq-yalinish, buyruq-istak, buyruq-maslahat, buyruq-nasihath, buyruq-ogohlantirish, buyruq-da'vat (undash), buyruq-ruxsat (yoki taklif) kabi emotsional ma'nolarni ifodalaydi¹. Buyruq gapning kesimi, asosan, II shaxs buyruq maylidagi fe'l bilan ifodalanadi: O'tinni yor, kitobingni o'qig'in... kabi.

Rasmiy nutqda buyruq gaplar majhullik nisbatidagi fe'l bilan ifodalanadi: Farmon bajarilsin.

Boshqa vositalar bo'lmaganda, buyruq gaplar faqat buyruq ohangi yordamida hosil bo'ladi, buyruq mazmuni II shaxsga qaratiladi: "...Darsingni tayyorla!" v.h.

His-hayajon gaplar shodlik, quvonch, sevinch, qo'rquv, tantana, taajjub, qayg'u, afuslanish kabi his-tuyg'ularni ifodalaydi, ko'tarinki ohangda aytiladi, ayni shu xislati bilan u gapning maqsadga ko'ra boshqa turlaridan farq qiladi. 1. Eh, havo qanday musaffo! 2. Shahrimiz naqadar go'zal... 3. Milliy bog' – go'zal oromgoh!..

Darak va so'roq gaplarni his-hayajon bilan aytish orqali ham his-hayajon gap hosil qilinishi mumkin. G'oliblar keldi. G'oliblar keldi? G'oliblar keldi! Ushbu gaplarda xabar, so'roq, his-hayajon, sevinch

¹ Қаранг: Назаров К. Тиниш белгилари ва ёзма нутқ, – Т.: Фан, 1974, 31-бет.

mazmuni, ohang yordamida o'zgaradi va bu o'zgarish yozuvda tinish belgilari vositasida ko'rsatiladi.

O'quvchilar amaliy ish jarayonida gapning maqsadga ko'ra turlari yuzasidan ijodiy-amaliy mashqlar, rivojlantiruvchi topshiriqlar bo'yicha mustaqil ishlar bajaradilar. Shu tariqa gaplardagi ma'no nozikliklarini to'g'ri anglash, talaffuz va yozuvda to'g'ri ifodalash borasida ko'nikma va malakalar hosil qiladilar.

Gap turlarini o'rganish jarayonida "Kesim gapning markazi" mavzusidan foydalanish yaxshi natija beradi. Gapning markazi(kesim)-zamon, shaxs-son, tasdiq-inkor ma'nolari bilan birikib kelgan so'z birikmasi ekanligi, sodda gap bir markazli qo'shma gap ikki va undan ortiq markazli gaplarga kiritilishini o'quvchilarga tushuntirish lozim bo'ladi. Mazkur mavzuni o'rganishda quyidagi bilim, ko'nikma va malakalarni hosil qilishga alohida ahamiyat beriladi¹.

1. Zaruriy bilimlar:

- Kesim gap markazi ekanligi;
- ega va qolgan bo'laklarning kesim atrofida birlashishi;
- faqat kesimdan iborat gaplarning ixcham gap ekanligi.

2. Zaruriy ko'nikma va malakalar:

- gapning kesimi — markazini topish;
- kesimning gap qurilishidagi ahamiyati haqida xulosa chiqarish;
- ixcham (faqat kesimdan iborat) gaplarning egasini tiklash;
- sodda yig'iq gaplar (men keldim)ni sodda yoyiq gap (men bugun uyga keldim)larga aylantirish;
- kesimdan so'roq berib gapni kengaytirish;
- sodda yoyiq gaplardan iborat kichik matn hosil qila olish v.h.

Gap turlarini o'rganishda berilgan ixcham gaplardan sodda yig'iq gap, sodda yoyiq gap, boshlanish qismi berilgan gaplarni davom ettirish, ularni teng va ergashtiruvchi bog'lovchilar yordamida qo'shma gaplarga aylantirish, qo'shma gaplarni sodda gaplarga aylantirish, qo'shma gapli matnni sodda gapli matnga aylantirish kabi ijodiy-amaliy topshiriqlardan foydalanish yaxshi samara beradi.

Kesimning qaysi so'z turkumiga mansubligi, uning tarkibidagi zamon, tasdiq-inkor, shaxs-son ma'nolarini ifodalovchi vositalar mavjudligini aniqlash, kesim haqidagi bilim va ko'nikmalarni mustahkamlaydi va shakllantiradi.

---

¹ Тошев И. М. Умумтаълим мактабларида қўшма гапнинг янгича талқини. дисс. автореферати. — Т.: 1999, 10-бет.

Gap bo'laklari

Ega mavzusini o'rganishda kesimning gapda markaziy bo'lak bo'lib kelishi izohlanadi. Bu borada qator mashqlarni bajarish mumkin. Xususan:

— bajarilgan harakatning egasi (bajaruvchisi, belgi sohibi)ni tiklash: Keldim, men keldim;

— uning qaysi so'z turkumiga mansubligini aniqlash; (men — olmosh);

— berilgan gaplarda gapning kesimi va egasini topish: Bolalar maktab hovlisida o'ynaydilar. Mazkur gapda ega ot so'z turkumi orqali ifodalan-gan bo'lib, turdosh, aniq, III shaxs ko'plik, bosh kelishikda kelgan.

Bundan tashqari, eganing so'z birikmasi, kengaytirilgan birikmalar orqali ham ifodalanishi misollar vositasida ko'rsatilishi zarur: Oq oltin o'z vaqtida yig'ib-terib olindi. Yosh bolali ayollar, keksalar ham paxta terimiga chiqdilar. Bu gaplardagi "oq oltin" — (paxta ma'nosida) so'z birikmasi "Yosh bolali ayol" — kengaytirilgan birikma holida ega vazifasida keladi.

Kesim mavzusini o'rganish jarayonida o'quvchilar egallagan bilim, ko'nikma va malakalar mustahkamlanadi, takrorlanadi va quyidagi mashq va ijodiy topshiriqlar bilan rivojlantiriladi:

— kesimning fe'l, sifat, otdan tashqari son, olmosh, ravish, ibora, ajralmas birikma bilan ifodalanishi: Qosh qo'yaman deb ko'z chiqarma;

— fe'l kesim, sodda va murakkab ot kesim va ularning ifodalanishi; Dadam bizdan g'oyatda xursand bo'ldilar.

— sodda ot kesim tarkibida bog'lamaning qo'llanishi: Bu mening Vatanimdir;

— nutqda kesimning turlaridan o'z o'rnida foydalana olish (egallangan bilimlarni mustahkamlash maqsadida berilgan misollar qiyoslanadi).

Kesim mavzusini o'rganishda sodda fe'l-kesim bilan murakkab fe'l-kesimni qiyosiy tasnif qilish, shakli va mazmunini farqlash, o'quvchilar kommunikativ savodxonlik darajasining oshishiga, chiroyli va ravon so'zlash va matn yaratish mahoratining yuksalishiga sabab bo'ladi.

Quyida sodda va murakkab kesimlarni ajratish va tasnif qilish yuzasidan misollar berildi:

1. Inson ilmi va odobi bilan sharaflanadi.

2. Inson ilmi va odobi bilan sharaflanishi darkor.

Birinchi gapdagi kesim sharaflanadi — sodda kesim hisoblanadi; ikkinchi gapdagi sharaflanishi darkor — ikki mustaqil komponentdan iborat. Demak sodda va murakkab kesimlarni so'zlar miqdoriga qarab osongina aniqlash mumkin. Fe'l kesimning tuzilishini bayon qilishda murakkab fe'l kesim yetakchi va ko'makchi fe'l bilan ham ifodalanishiga e'tibor qaratilishi mumkin.

Murakkab ot-kesim: murakkab ot-kesimning qanday so'z bilan

ifodalanishi, uning tarkibida bog'lamaning qo'llanishi; shuningdek, bunday ifodadagi bog'lama tushirilganda, ega va kesim orasida tirening ishlatilishiga urg'u berish maqsadga muvofiqdir. Bu borada qator ijodiy-amaliy topshiriqlarni amalga oshirish mumkin:

1. Sabr tagi — **sariq oltin**. 2. Muzaffar va **'dasiga vafo qildi**. 3 Dildora **eshkini ochib kirdi**. 4. Poyonsiz dalalar **oq libos kiydi**. 5. Samimiy aytilgan so'z **yurakka borib yetadi**.

Ushbu gaplardan kesimlar aniqlanib, ularning sodda va murakkabligi (**ochib kirdi, vafo qildi, sariq oltin**), shuningdek, ibora orqali (oq libos kiydi, yurakka borib yetadi) ifodalanishi haqida xulosa chiqariladi. Shu bilan birga kesim ot bilan ifodalanganda, bog'lama yo kesimlik qo'shimchasi bo'lmasa, yozuvda egadan so'ng tire (—) qo'yilishi, kishilik olmoshi bilan ifodalangan egani alohida ta'kidlab ko'rsatish, kerak bo'lsa, egadan keyin tire (—) qo'yilishi (**Sen — yetim emassan!**) ta'kidlanadi.

Murakkab kesim tarkibida bog'lamaning qo'llanishi va uning tushirilishiga doir mustaqil ijodiy-amaliy mashg'ulotlar o'tkazish ham sintaksis va punktuatsiyaga oid bilimlarni mustahkamlash bilan birga nutqiy malakani shakllantirish va rivojlantirishga yordam beradi.

Hozirgi o'zbek adabiy tili ta'limi — o'quvchilarning nutqiy faoliyatini rivojlantirish, erkin va ijodiy fikrlash darajasini yuksaltirishni bosh maqsad qilib qo'ygan ekan, bu murakkab ishni gap sinonimiyasi ustida ishlamay turib, amalga oshirib bo'lmaydi. Shu sababli sodda va qo'shma gaplarning ma'nodosh qatorini tuzish, uning tarkibidagi bog'lovchi vositalarni muqobillari bilan almashtirish kabi ijodiy-amaliy topshiriqlarni bajarish juda foydali.

Gap bo'laklari mavzusini o'rganishda ega va kesim munosabatlari ustida alohida to'xtalish maqsadga muvofiq.

Bunday ijodiy-amaliy topshiriqlarni bajarish jarayonida talabalarning ega va kesim haqidagi bilimlari mustahkamlanadi, kengayadi, fikrlash faoliyati rivojlanadi, nutqi shakllanadi.

Ikkinchi darajali bo'laklarni o'rganish

Ikkinchi darajali bo'laklarni o'rganish talabalarning muayyan grammatik bilimga ega bo'lishlarini talab qiladi. Ikkinchi darajali bo'laklarga oid mavzular talabalarning so'z birikmasi, tobe so'zlarning bosh so'zga bog'lanishi haqidagi bilimlarini takrorlash va mustahkamlash bilan boshlanishi mumkin. So'ng to'ldiruvchi, aniqlovchi, hol haqidagi bilimlar tizimiga o'tiladi. **To'ldiruvchi** mavzusi yuzasidan quyidagi ishlar bajarilishi maqsadga muvofiq:

— berilgan gaplardan to'ldiruvchilarni ajratish;

— to‘ldiruvchi va uning ifodalanishini izohlash, uning so‘roqlari ustida ishlash; so‘z, so‘z birikmasi, kengaytirilgan birikma va gap bilan ifodalanishi ustida amaliy ishlar;

— so‘z birikmasi bilan ifodalangan to‘ldiruvchili gaplarda yordamchi so‘zlar, ularda tinish belgilarning ishlatilishi, ularni kengaytirilgan birikmalar bilan almashtirish ustida ishlash:

To‘ldiruvchi o‘zi tobe bo‘lgan gap bo‘lagiga boshqaruv yo‘li bilan bog‘lanadi. To‘ldiruvchi haqidagi bilimlar, fe‘l kesimga bog‘langan to‘ldiruvchili va to‘ldiruvchisiz gaplarni o‘zaro qiyoslash orqali qulayroq izohlanishi mumkin¹.

1. Litsey direktori tabrikladi.

2. Litsey atrofi tozalandi.

3. Daraxt taglari yumshatildi.

1. Litsey direktori *o‘quvchilarni* tabrikladi.

2. Litsey atroflari *chiqindilardan* tozalandi.

3. Daraxt taglari *bel va ketmonlar bilan* yumshatildi.

Chap va o‘ng tomondagi gaplar qiyoslangach, talabalar fikrni to‘laroq ifodalash uchun yordam berayotgan *o‘quvchilarni, chiqindilardan, bel va ketmonlar bilan* so‘zlari fe‘l kesimga bog‘lanib, kimlarni? nimalardan? nimalar bilan? so‘roqlariga javob berayotganini aniqlaydilar: *Qarorni yozish Gulchehraga topshirildi.*

Demak, to‘ldiruvchi — kesim, hol va boshqa gap bo‘laklariga boshqaruv usuli bilan bog‘lanib, uni to‘ldirib ketuvchi bo‘lak, deb xulosa chiqariladi. To‘ldiruvchilar harakat bilan predmet orasidagi munosabat xarakteriga ko‘ra ikki turli bo‘ladi: **vositali va vositasiz to‘ldiruvchi.**

Gaplarni tahlil qilish orqali harakat bevosita o‘ziga o‘tgan predmetni bildirib, o‘timli fe‘l bilan bog‘lanadigan, tushum kelishigidagi so‘z bilan ifodalangan gap bo‘lagi vositasiz to‘ldiruvchi sanaladi. Vositasiz to‘ldiruvchilar kimni? nimani? qayerni? so‘roqlariga javob beradi: *To‘g‘ri so‘z toshni yoradi, egri so‘z boshni yoradi. Ekinni erta ekkani, hosilni erta o‘rar.*

O‘quvchilar mazkur gaplarda *toshni, boshni, ekinni, hosilni* so‘zlari o‘timli fe‘llar bilan bog‘langani, nimani? so‘rog‘iga javob bo‘lishini aniqlaydilar.

Vositasiz to‘ldiruvchi so‘zlovchi va tinglovchiga avvaldan ma‘lum bo‘lgan narsa-buyumni anglatganda, tushum kelishigidagi so‘z belgisiz, umuman ifodalanganda, bosh kelishik shaklida qo‘llanadi: 1. Elbek

---

¹ Қаранг: А. Фуломов, Ҳ. Неъматов. Она тили таълими мазмуни.

qiziqarli **kitob** o'qidi. 2. Shahzod ariq bo'yiga **charxpalak** o'ratdi. 3. Otabek maktab hovlisiga **ko'chatlar** o'tqazdi. 4. Tinglamasa o'zgalar agar, O'z-o'zimga **she'r** o'qiyman men. (*A. Oripov*)

Mazkur gaplardagi kitob, charxpalak, ko'chatlar, she'r so'zlari tushum kelishigi qo'shimchasisiz, bosh kelishik shaklida qo'llangan. Tushum kelishigi qo'shimchasi ba'zan she'riyatda -n shaklida uchrashi mumkinligi quyidagi to'rtlik bilan eslatiladi:

Kapalakning uchishin uzoq

Kuzatdim ham yurdim ortidan.

To'rtlikda to'ldiruvchi "uchishin" holatida berilib, -ni qo'shimchasi -n shaklida yozilgan. Bu o'zgarish she'riyat, bo'g'inlar sonining oshib ketmasligi talabi bilan bo'lgan.

Harakat o'ziga o'tgan predmetni emas, balki harakatga boshqa biror yo'l bilan bog'langan predmetni bildirib, jo'nalish, o'rin-payt, chiqish kelishigidagi so'z yoki ko'makchili birikma bilan ifodalaydigan bo'lak vositali to'ldiruvchi ekanini, kimga? nimaga? kimdan? nimadan? kimda? nimada? kim bilan? nima bilan? so'roqlari vositali to'ldiruvchiga tegishli bo'lishini aniqlash o'quvchilar uchun qiyin bo'lmaydi.

Darsni mustahkamlash uchun beriladigan ijodiy-amaliy ishlar bilan bir qatorda o'quvchilarga bayon yoki o'qilgan kitobga taqriz, ilmiy-ijodiy matnlar yaratishni tavsiya qilish yaxshi natija beradi.

Aniqlovchi haqida avvaldan o'rganilgan bilimlarni xotirlash, takrorlash va mustahkamlash maqsadida quyidagi so'roqlarga javob olinadi:

— Aniqlovchi deb nimaga aytamiz?

— Aniqlovchi necha turga bo'linadi?

— Aniqlovchi qanday so'roqlarga javob bo'ladi?

1. Gapdagi biror bo'lakning belgisini yoki bir narsa-buyumning boshqasiga qarashli ekanligini bildirgan ikkinchi darajali bo'laklardan biri aniqlovchidir.

Masalan: 1. *Halol* ish — *lazzatli* yemish. 2. Odamning husni mehnatda.

Mazkur misollarda *halol*, *lazzatli*, *odamning* aniqlovchi vazifasida kelib, ish, yemish, husni so'zlariga tobelanish yo'li bilan bog'langani aniqlanadi. Birinchi gapdagi *halol*, *lazzatli* — sifatlovchi aniqlovchi, keyingi gapdagi *odamning* qaratqich aniqlovchi bo'lib keladi.

"Aniqlovchi" mavzusini o'rganishda quyidagi amaliy-ijodiy topshiriqlar tizimidan foydalanish maqsadga muvofiqdir:

1-topshiriq. So'z birikmalarida tobe va hokim so'zni aniqlash ("halol ish" -halol-tobe so'z, ish — hokim so'z), hokim so'zdan tobe so'zga so'roq berish orqali aniqlovchili birikmalar hosil qilish, ularning qaysi so'z turkumi bilan ifodalanayotganini aniqlash.

2-topshiriq. Gapdan qaratqichli va ifodalovchili birikmalarni ajratib, izohlang.

3-topshiriq. Sifatlovchi aniqlovchining sifat, son, olmosh, ravish, sifatdosh, ot (narsa-buyum materialini bildiruvchi ot) bilan ifodalanishi yuzasidan amaliy-ijodiy mashg'ulotlarni tashkil qiling va bajaring.

4-topshiriq. Aniqlovchining belgili va belgisiz kelishi holatlarini izohlang.

5-topshiriq. Aniqlovchining so'z birikmasi, kengaytirilgan birikmalar bilan ifodalanishiga, ular tarkibidagi nisbiy so'zlar va tinish belgilarining ishlatilishiga e'tiborni qarating.

6-topshiriq. Aniqlovchi vazifasida kelgan gaplarni kengaytirilgan birikmalar bilan almashtiring va v.h.

Sifatlovchi aniqlovchi. qanday?, qanaqa?, qaysi?, qancha?, nechanchi?, necha?, qayerdagi?, kabi so'roqlarga javob bo'lishi, sifatlovchi-sifatlanmishga bitishuv yo'li bilan bog'lanishi, ularning qaysi so'z turkumlari orqali ifodalanishini aniqlash topshiriladi.

Qaratqich aniqlovchi. Kimning?, nimaning?, qayerning?, so'roqlariga javob bo'lib, qaratqich-qaralmish moslashuvida birikadi: Alisher *Navoiy(ning) haykali. O'zbekiston(ning) bahori* kabi. Mazkur birikmalarda qaratqichdan qaralmish alohida turganida -ning qo'shimchasining tushib qolishi aniqlanadi: Bu tovushlar rasadxona tolibi ilmlarining sharpasiz odimlariga o'xshamas, si pohlarning betakalluf qadamlarini eslatardi.(O.Y.)

Ko'ngildagi muhabbatning uchqunin,

Xayolimning bir burchida berkitdim.

Ul uchqunning kuchligidan siyamda

Hech tuzalmas, og'ir yara bor etdim. (Ch.)

Gaplarni mustaqil tahlil qilish, qaratqich va qaralmishni o'rganish jarayonida o'quvchilar shunday xulosaga kelishlari lozim:

— qaratqich va qaralmish orasida boshqa gap bo'laklari bo'lganda, qaratqich qo'shimchasi (-ning) saqlanadi:

— shaxs, narsa-buyum umumiylikni bildirganda, qaratqich qo'shimchasi tushirib qoldiriladi;

— qaratqich qator kelganda, ularning ba'zisi tushirib qoldiriladi; Akademik litsey(ning) uchinchi kurs(ining) talabalarining ota-onalar(ining) yig'ilishi bo'ladi. Diyorimiz(ning) bahorning fayzi o'zgacha kabi.

Izohlovchi

Izohlovchi — aniqlovchining alohida ko'rinishi. Unda aniq ma'noni bildiruvchi turdosh ot — izohlovchi, umumiy ma'noni bildiruvchi ot izohlanmish bo'ladi. Izohlovchilar unvon, kasb, laqab, qarindoshlik,

o'xshatish, taxallusni bildiradi, ular orasiga ko'pincha chiziqcha qo'yiladi: injener-texnolog, ona-diyor, ijodkor-o'qituvchi kabi.

Gazeta, jurnal, korxon, muassasa kabilarning nomini bildirgan atoqli otlar ham izohlovchi bo'lib, ular atoqli otlar bilan ifodalanmasa, qo'shtirnoqqa olinadi: "Ma'rifat" gazetasi, "Sanam" jurnali, "Kamolot" tashkiloti kabi.

Xulosa qilib aytganda, aniqlovchi aniqlanishning belgisini bildirishi, aniqlanishdan oldin kelishi, izohlovchi esa izohlanishdan oldin yoki keyin kelib, izohlanishdan anglashilgan predmet ma'nosining aniqlanishini va izohlanishini bilib oladilar. Bunday ijodiy topshiriqlar ustida ishlash jarayonida o'quvchilar nafaqat so'z boyligini oshirish, balki so'zni o'z o'rnida, chiroyli ifodalash ko'nikmasini ham egallaydilar.

Holni o'rganish usullari

Holni o'rganish u haqidagi bilimlarni hosil qilish, mustahkamlash, takrorlashdan boshlanadi. Holni aniqlashda matnda ajratilgan so'zlarning qaysi gap bo'lagi bo'lib kelganligini kesimdan so'roq berib aniqlash, bu so'zlarning harakatga nisbatan o'rin, payt, miqdor, sabab va maqsadni o'xshatish va chog'ishtirish, harakatning bajarilishi tartibini ifodalovchi so'zlar kabi guruhlariga ajratish, mazkur so'zlarni ma'nodosh va uyadosh so'zlar bilan almashtirish orqali hol ma'nosini o'zgartirish va sharhlash.

Masalan: Qo'zg'olonda butun xalq: o'zbek, rus, qozoq, yahudiy qatnashadi. Oltin sirg'alardek shoda uzumlar:

Husayni, sohibi, charos, so'limlar

Quyoshda tovlanur sharbatga to'lib... (G'. G'ulom)

Tadbirda yoshlar, keksalar, ayollar – barcha qatnashdi.

Tinish belgilarining ishlatilishiga oid quyidagicha chizmalar asosida ishlash, chizgiga muvofiq gaplar tuzish, uyushiq bo'laklar hamda umumlashtiruvchi so'zlar haqida olingan bilimlarni mustahkamlash, tinish belgilarini to'g'ri va o'z o'rnida ishlatish malakalarini egallashga yaxshi yordam beradi.

Uyushiq bo'laklarda tinish belgilari

1. Vergul qo'yilmaydi.

_____ va _____
_____ ham _____
_____ hamda _____
_____ bilan _____
_____ yo _____

2. Vergul qo'yiladi:

_____, _____
_____, ammo _____
_____, lekin _____
_____, biroq _____
_____ emas, _____

_____ yoki _____ -da, _____
 _____ -u(-yu) _____ yoki _____, yoki _____
 ba'zan _____, ba'zan _____
 na _____, na _____
 goh _____, goh _____
 ham _____, ham _____
 bir _____, bir _____
 yo _____, yo _____

Umumlashtiruvchi soʻz – uyushiq boʻlak; uyushiq boʻlaklar – umumlashtiruvchi soʻz

Oʻquvchilarning umumlashtiruvchi soʻz va uyushiq boʻlaklarga oid bilimlarini mustahkamlashda quyidagi oʻquv topshiriqlaridan foydalanish mumkin:

- umumlashtiruvchi soʻzning oʻrnini oʻzgartirib, gapni qayta tuzish;
- xususiy tushunchalarni anglatadigan soʻz topib, umumlashtiruvchi soʻzli gaplar tuzish;
- umumlashtiruvchi soʻzli uyushiq boʻlakli gaplar ishtirokida matn yaratish...v.h.

Mazkur mavzuni oʻrganish oʻquvchilarda badiiy asarlarni oʻqishga qiziqish uygʻotadi, shuningdek, yozuvchining tili, uslubiga tilshunos koʻzi bilan qarashga oʻrgatadi, ularda til faktlarini ajrata bilish koʻnikma va malakalarini hosil qiladi.

Ajratilgan boʻlakli gaplarni oʻrganish

Ajratilgan boʻlaklar bir tushunchaning ikki xil nomidir. U oʻzidan oldingi boʻlakni izohlaydi (Akademik litseyda tajribali oʻqituvchilar, yaʼni oʻz kasbini eʼzozlovchilar saboq beradi). Uyushiq boʻlaklar bir necha shaxs yoki narsa-buyum, belgi, harakat-holatni ifodalaydi (Nodira bilan Salima dars tayyorladilar).

Ajratilgan toʻldiruvchi oʻzidan oldingi toʻldiruvchini izohlab keladi. Toʻldiruvchi *tashqari, boshqa, oʻrniga, bilan, birga* kabi soʻzli birikmalar bilan ifodalanganda ham ajratiladi: Sinf rahbari sinfboshiga, Dilbarga, vazifani tushuntirdi. 2. Opam, ishlash *bilan birga*, magistraturada oʻqishni davom ettirmoqda. 3. Dono, *Barnoga qaraganda*, balandroq. Birinchi gapdagi (Dilbarga) ajratilgan toʻldiruvchi, sinfboshiga soʻzini izohlash uchun qoʻllangan. ikkinchi gapda harakatning qoʻshimcha maʼnosini (ishlash bilan birga) anglatish, uchinchi gapda ajratilgan toʻldiruvchi (Barnoga qaraganda) chegaralash, ajratish maʼnosini anglatadi.

Bunday to'ldiruvchilar og'zaki nutqda ohang, yozuvda vergul bilan ajratiladi.

Ajratilgan aniqlovchi **ajratilgan qaratqich aniqlovchi, sifatlovchi aniqlovchi, ajratilgan izohlovchi** turlariga bo'linadi.

Sifatlovchi aniqlovchi gapdagi biror bo'lakning belgisini bo'rttirib, ma'no ahamiyatini kuchaytirib ko'rsatish uchun ajratiladi. Bunda sifatlovchi bilan sifatlanmish tartibi o'zgaradi: **Alisher Navoiy, buyuk alloma, o'zining butun umrini xalq farovonligi, mamlakat obodonligiga sarfladi.**

Ajratilgan qaratqich aniqlovchi o'zidan oldin kelgan qaratqich aniqlovchini izohlash, uning ma'nosini aniqlashtirish uchun qo'llanadi: **Nigoraning, ajoyib raqqosaning, raqslarini tomoshabinlar qizg'in olqishladilar.** Ajratilgan izohlovchilar izohlanmishdan keyin kelib, uning ma'nosini aniqlash, biror xarakterli tomonini ko'rsatishga xizmat qiladi: *O'tsimon o'simlik, yalpiz, ko'proq ariq bo'yida o'sadi.*

Xulosa qilib aytganda, ajratilgan aniqlovchi, aniqlanmishning belgisini aniqlash, bo'rttirish uchun ishlatiladi.

Talabalarning bilimlarini mustahkamlashda, ifodali o'qish, tinish belgilarining qo'llanilishini tushuntirish, sintaktik va punktuatsion topshiriqli ijodiy-amaliy ishlarni bajarish, ular anglatgan ma'no nozikliklarini sharhlash kabi usullardan foydalanish yaxshi natija beradi.

Undalmani o'rganish

Undalma so'zlovchining nutqi qaratilgan shaxsni bildirishini o'quvchilarga eslatish, tegishli gaplar asosida izohlash maqsadga muvofiq bo'ladi: M: *Iroda*, darsingni tezroq tayyorlagin. *Quyosh*, nuringni ayamay sochaver! *Ey mehribon padar*, nasihatlaringizni unutmayman.

Mana, oppoq bo'lib gulladi o'rik,

Hamid Olimjonning armonlari, u.

Murod Shams! Mehringiz qo'msaydi yoshlik,

Ayub G'ulom ruhi qalblarda mangu.

O'quvchilar berilgan gaplar va to'rtlikni o'qib, tahlil qish orqali quyidagicha xulosaga keladilar:

— undalma aytilayotgan fikr qaratilgan shaxsni bildirib, tinglovchi diqqatini tortish uchun ishlatiladi.

— undalma, asosan, shaxs otlaridan, badiiy asarlarda esa (ko'proq she'riyatda, xalq og'zaki ijodida) jonli va jonsiz predmet nomlari ham undalma vazifasida keladi va badiiy tasvir, jonlantirish, tinglovchi ruhiyatiga ta'sirni kuchaytirishga xizmat qiladi: *Shamol!* Qudrating-la bulutlarni quv. *Yoshlar*, sizlarni ulug' ishlar kutadi.

Undalma gap o'rtasida kelganda, ma'no urg'usi olmaydi, u tez va pastroq tovushda aytiladi, to'xtalish qisqaroq bo'ladi: *Sizlarni, yoshlar, ulug' ishlar kutadi.*

Undalma gap oxirida kelganda, birinchidan, kuchli, hayajonli fikr bilan bog'liqligini, ikkinchidan, fikrning tartibi, nihoyat tasdiq va inkorni bildiradi.

Berilgan gaplarda undalmalar *ishonch va tasdiq* (albatta), *gumon* (taxminimcha), *shodlik va achinishning* (baxtimizga, afsuski), *fikrning biror kimsaga qarashliligi* (aytishlaricha), *oldingi fikr bilan bog'liqligi* (umuman olganda), *fikr tartibi* (avvalo, birinchidan, nihoyat), *tasdiq yoki inkor* (ha, yo'q, mayli) kabi ma'nolarni bildirib, asosan modal so'zlar bilan ifodalanishi haqida ma'lumot beriladi.

Shuningdek, kirish so'z yo birikma gap boshida, o'rtasida oxirida kelishi, ular vergul bilan ajratilishi ham aytiladi.

Kirish gap: so'zlovchining o'z fikriga bildirgan munosabatini anglatib, asosiy fikrni to'ldirish... izohlash uchun ishlatiladi. Ular vergul, qavs, tire bilan ajratilishi o'qituvchi tomonidan o'quvchilar yodiga solinadi va quyidagi gaplarni o'qib, tahlil qilinadi:

Ona farzandlarini maqtamasa-da (maqtanish unga yot edi), ular bilan ich-ichidan faxrlanardi. Kuzning ba'zi belgilariga ko'ra (Emazar akaning aytishicha), bu yil chilla qattiq kelarmish.

Kirish bo'laklar haqidagi bilimlarni mustahkamlash maqsadida amaliy-ijodiy mashqlar bajarish, ular ishtirokida gaplar qurish, gap tarkibidagi so'zlarning o'rnini almashtirib ko'rish, o'quvchini nasriy va nazmiy shakllar, inversiya hodisasi bilan yaqindan tanishtiradi, yozma nutq malakasini shakllantiradi.

Qo'shma gaplarni o'rganish

Qo'shma gap sintaksisini o'rganish talabalarning nutqiy taraqqiyotiga ijobiy ta'sir ko'rsatish bilan bir qatorda, fikrni nutq sharoitiga mos ravishda og'zaki va yozma shakllarda to'g'ri, ravon ifodalash ko'nikmalarini, madaniy nutq malakalarini shakllantiradi va rivojlantiradi.

Darsliklarimizda qo'shma gaplar talqini anchayin murakkab. U ikki va undan ortiq sodda gapning mazmun, grammatik shakl va ohang asosida birikuvidan tuziladi. Uning tarkibidagi sodda gaplar bir-biri bilan bog'lovchilar, yuklamalar, ko'makchilar, nisbiy so'zlar, fe'l shakllari va ohang orqali bog'lanadi.

Ona tili o'qitish metodikasida qo'shma gaplarni o'rganish yuzasidan an'anaviy darslikdagi mashqlar, savol va topshiriqlar 1950-yillarda

shakllantirilgan va hozirgi kunga qadar amalda qo‘llanilayotgan dastur va darsliklar talablari doirasida qolib ketgan edi.

Mazkur o‘quv qo‘llanmada o‘zbek tilshunosligining so‘nggi yillarda qo‘lga kiritgan yutuqlariga tayangan holda qo‘shma gaplarni:

1. Faqat ohang vositasida bog‘langan qo‘shma gaplar.
2. Yuqlama vositasida bog‘langan qo‘shma gaplar.
3. Teng bog‘lovchilar vositasida bog‘langan qo‘shma gaplar.
4. Ergashtiruvchi bog‘lovchilar vositasida bog‘langan qo‘shma gaplar.
5. Nisbiy so‘zlar vositasida bog‘langan qo‘shma gaplar kabi yangi tasniflarga asoslanib o‘rganish tavsiya etilmoqda.

“Kesim – gap markazi” degan talqinni o‘quvchilar ongiga singdirmay turib, qo‘shma gaplar tasnifini puxta o‘rganib bo‘lmaydi.

Bunda kesimdan so‘roq berish orqali gapni kengaytirish usullari. sodda yoyiq gaplardan uyushiq bo‘lakli gaplar hosil qilish; sodda gap juftlaridan teng va ergashtiruvchi bog‘lovchilar yordamida qo‘shma gaplar qurish; ulardan foydalanib, turli mavzularda kichik matnlar yaratish kabi ijodiy-amaliy topshiriqlardan unumli foydalanish orqali o‘quvchi ongiga qo‘shma gaplar tuzish yuzasidan, zaruriy ko‘nikma va malakalarni singdirish lozim. Quyida kesimdan savol berib gaplarni kengaytirish usuli bilan ishlashga yo‘naltiruvchi mustaqil ishlardan namunalar beramiz:

Namuna: *O‘qidi. (Kim o‘qidi?) Oybek o‘qidi. Oybek kutubxonadan olgan kitobni qiziqib o‘qidi (qaysi kitobni o‘qidi?). U hikoya o‘qishni yaxshi ko‘radi (nimani yaxshi ko‘radi?). Oybek kitobni qiziqib o‘qidi, chunki u hikoyalar o‘qishni yaxshi ko‘radi (Nima uchun kitobni qiziqib o‘qidi?).*

Bog‘lovchisiz qo‘shma gaplar

Faqat ohang vositasida bog‘langan qo‘shma gaplar — qo‘shma gapning bog‘lovchisiz yoki grammatik vositalarsiz tarkib topishidir.

Masalan: Qorlar eridi, havo yorishib ketdi. Yaxshi o‘g‘il yedirar, yomon o‘g‘il pand berar (maqol). Barvaqt qilingan harakat, hosilga berar barakat (maqol).

Bog‘lovchisiz qo‘shma gaplar o‘z tarkibidagi sodda gaplarning mazmun munosabatiga ko‘ra ikki guruhga bo‘linadi:

1. *Qizlar olma terishdi, yigitlar olma joylangan yashiklarni mashinaga joyladilar. Qo‘ng‘iroq chalindi, dars boshlandi.* Bunday ko‘rinishli sodda gaplar mazmunidan harakat, voqea-hodisaning bir paytda yoki ketma-ket yuz berishi anglashiladi.

2. *Davlat tugar, bilim tugamas (maqol). Gapni oz so‘zla, ishni ko‘p ko‘zla (maqol).* Maqollarda to‘plangan mol-u dunyoning sarf qilinganda tugab qolishi, egallangan bilimlar esa tugamasligi, umrning oxirigacha

o‘z sohibiga xizmat qilishi; oz so‘zlab, ko‘proq ishlash dono kishiga xos fazilat ekani ta’kidlanadi.

Hozirgi ona tili ta’limi yoshlarning nutqiy faoliyatini shakllantirish va rivojlantirishni bosh omil deb hisoblar ekan, qo‘shma gap sinonimiyasi ustida doimiy ravishda amaliy-ijodiy ishlash talab etiladi:

Bog‘lovchisiz qo‘shma gaplarda tinish belgilarining ishlatilishini o‘rganish, bunday gaplarni og‘zaki va yozma nutqda o‘rinli qo‘llash malakalarini mustahkamlaydi.

1. Voqea-hodisalarning bir paytda, ketma-ket yuz berishini ifodalagan bog‘lovchisiz qo‘shma gap qismlari zidlanish yoki qiyoslash mazmunida ifodalansa, ular orasiga tire (—) qo‘yiladi:

Masalan: *Yaxshidan bog‘ qoladi, yomondan dog‘ (maqol). Yaxshidan ot qoladi, yomondan isnod (maqol).* 2. *Qo‘shning tinch — sen tinch* gapi shart ma’nosini anglatrsa, ...barcha savollarga javob berdim, o‘qituvchi yuqori baho qo‘ydi gapi — natija mazmunini bildirib keladi. *Barchamiz ter to‘kib ishlagan edik, hosil mo‘l bo‘ldi,* gapi esa nima uchun hosil mo‘l bo‘lganligi sababini tushuntirib, ta’kidlab kelgan.

O‘quvchilar mazkur gaplar ustida ishlash jarayonida qo‘shma gaplarning ikkinchi qismi shart, sabab, natija, to‘siqsizlik mazmunini anglatishi mumkinligini bilib oladilar: *Onaning yuragi shuv etib ketdi: eshik taqillayotgan edi.* Ikkinchi gap birinchi gapdagi biror bo‘lak ma’nosini izohlasa ham birinchi gapdan keyin ikki nuqta qo‘yiladi: *To‘g‘risi shu: bog‘dagi mevalarni tezroq yig‘ib olish kerak.*

Bog‘lovchisiz qo‘shma gap qismlari qiyoslanish, zidlanish ma’nolarini bildirganda, bog‘langan qo‘shma gap shart, sabab, natija bildirganda, ergashgan qo‘shma gaplarga sinonim bo‘lib keladi: Qo‘shning tinch bo‘lsa, sen tinch bo‘lasan. To‘g‘risi shuki, bog‘dagi mevalarni tezroq yig‘ib olish kerak.

Bog‘lovchisiz qo‘shma gaplar sinonimiyasi va uslubiyati ustida ijodiy-amaliy topshiriqlar bajarish jarayonida ikki nuqta yoki tirening ishlatilish sabablarini aniqlash; ohang bilan bog‘langan gaplardan foydalanib, ijodiy matnlar yaratish, mavzu yuzasidan egallangan BKMLarni mustahkamlash, ularni amaliyotda qo‘llab ko‘rish yaxshi natija beradi.

Yuklama vositasida bog‘langan qo‘shma gaplar

Ushbu mavzuni o‘rganishda, “Yuklama” mavzusi yuzasidan egallangan BKMLar qisqa takrorlanadi. Buning uchun:

1. *Biz Vatanimizni sevamiz. Uning tarixini yaxshi bilmog‘imiz lozim.*
  2. *Qo‘ng‘iroq chalindi. Mashg‘ulotlar boshlandi.*
  3. *Soy yoqalab biroz yurdik. Yo‘l o‘ngga burildi, gap juftlari beriladi.*
- Mustaqil ish sifatida berilgan sodda gaplardan *-mi, -da, -u(-yu), -ku*

kabi yuklamalar vositasida qo'shma gaplar tuzish vazifasi topshiriladi:
1. Biz Vatanimizni sevamizmi, uning tarixini ham bilmog'imiz kerak.
2. Qo'ng'iroq chalindi-yu, mashg'ulotlar boshlandi. 3. Soy yoqalab biroz yurdik-da, yo'l bo'ylab o'ngga burildik.

O'quvchilar berilgan matnlardan faqat ohang vositasida bog'langan qo'shma gaplarni ajratish, shu gaplarni yuklamalar vositasida bog'lab ko'rish, ma'noda yuz bergan o'zgarishlarni sharhlash kabi ijodiy-amaliy ishlarni bajarish orqali qo'shma gap haqida egallangan bilim, ko'nikma va malakalarning mustahkamlanishiga erishadilar.

Mazkur mavzuni o'rganishda ham asosiy e'tibor o'quvchilarning ijodiy fikrlashini rivojlantirish, ikki sodda gapni bir necha yuklama vositasida bog'lab, qo'shma gap hosil qilish, vergulni o'rinli qo'llash, yuklamalarni imlo qoidalariga muvofiq yozish, o'qilish ohangiga e'tibor berish talab qilinadi.

Teng bog'lovchilar vositasida bog'langan qo'shma gap

Mavzuni o'rganishda o'quvchilarga badiiy matnlardan teng bog'lovchilar vositasida bog'langan qo'shma gaplarni topish, izohlash, teng bog'lovchilar vositasida bog'langan qo'shma gaplar tuzish, ularni ma'nodoshi bilan almashtirish, teng bog'lovchilar vositasida bog'langan qo'shma gaplar yordamida matn tuzish singari ijodiy-amaliy topshiriqlarni bajarish havola qilinadi: Namuna:

Qissadan hissa.

Donolarning aytishicha, uch guruh kishilar bilan do'stlik yo'lini tutish maqsadga muvofiqdir.

Birinchisi — ilm ahli bo'lib, ular o'z hayotlarini ilm-u odob bilan o'tkazgan va hayotning barcha achchiq-chuchugini totgan bo'ladilar.

Ikkinchisi — baxtiyor tabiatli, saodatmand kishilar bo'lib, ular o'z do'stlarining ayblarini odamlardan yashiradilar va hech qachon oshkor qilmaydilar. Xilvatda do'stdan sodir bo'lgan xatolarni yuzlariga aytib beradilar va ulardan hech bir nasihatlarini ayamaydilar.

Uchinchisi — beg'araz va beta'ma kishilar bo'lib, ularning do'stliklari haqiqiy bo'ladi, biror foyda topish evaziga qurilmagan bo'ladi. Xursandchilikda birga bo'lgandek, qayg'u-kulfat chog'larida ham hamisha yoningda bo'ladi. Ularga doimo suyanish, orqa qilish mumkin.

(Abdulbarakot Qodiriy)

Ko'm-ko'k osmonni qora bulutlar qoplaydi, beozorgina tog' shamoli borgan sari zo'rayadi, qurigan ravoch barglari bir-biriga uriladi. Talabalar baxshi kuylayotgan qadimiy afsonalarni zavq bilan tinglaydilar hamda

unga Avesto tarixiga doir savollar beradilar. Shohida dugonasining gaplarini sabr-qanoat bilan eshitdi, ammo yupatuvchi bir soʻz demadi.

Ergashtiruvchi bogʻlovchilar vositasida bogʻlangan qoʻshma otlar

Mavzuni oʻzlashtirish jarayonida oʻquvchilar eʼtiboriga sodda gap juftlari beriladi. Ulardan ergashtiruvchi bogʻlovchilar vositasida qoʻshma gaplar tuzish soʻraladi:

1. *Bahor keldi. Qushlar issiq oʻlkalardan qaytib kela boshladi.*

2. *Gulchehra chet tillarini oʻrganishni yaxshi koʻradi. U rus va ingliz tillarida yaxshi gapiradi.*

Namuna: Bahor keldi, shuning uchun qushlar issiq oʻlkalardan qaytib kela boshladilar...

Mavzuni oʻrganishda bogʻlovchi vositalarni maʼnodoshi bilan almashtirish, ergashtiruvchi bogʻlovchilar vositasida bogʻlangan qoʻshma gaplardagi maʼnoviy munosabatni aniqlash, ulardan oʻrinli foydalanish kabi ijodiy-amaliy topshiriqlar beriladi.

Ergashtiruvchi bogʻlovchilar vositasida bogʻlangan qoʻshma gaplar, sodda gaplarning mazmuni jihatidan birining boshqasiga ergashishidan tuziladi:

“Siz tilagingizga yetasiz, chunki orzuingiz yuksak, qalbingiz toza” gapida ikki sodda gap biri ikkinchisining mazmunini izohlaydi. Bu gapning mazmunini yanada tiniqlashtirish uchun uning sinonimini misol tariqasida keltirish mumkin: *Orzuingiz yuksak, qalbingiz toza boʻlgani uchun ham siz tilagingizga yetasiz.*

Qoʻshma gaplarni oʻrganishda gap sinonimiyasi ustida ishlash uning mazmunini toʻliq tushunishga, nutqni ravon, rang-barang hamda jozibador qilishga yordam beradi. Badiiy matnlarni lisoniy tahlil qilish, undagi qoʻshma gaplarning qanday yoʻl bilan tuzilganini sharhlash, ijodiy tafakkurni rivojlantirishi bilan birga nutqiy mahoratning risoladagidek shakllanishiga yordam beradi.

Nisbiy soʻzlar vositasida bogʻlangan qoʻshma gaplar

Bu mavzuni oʻrganishda ham oʻqituvchi tomonidan tanlab berilgan yoki oʻquvchilar tomonidan tuzilgan sodda yigʻiq va sodda yoyiq gap juftlaridan nisbiy soʻzlar vositasida bogʻlangan qoʻshma gaplar tuziladi.

1. *Mashinalar qatnovi yaxshilandi. Koʻchalar kengaytirildi – Mashinalar qatnovi yaxshilansin deb, koʻchalar kengaytirildi.*

2. *Qayerda intizom yaxshi boʻlsa, u yerda obodonchilik ham boʻladi.*

3. *Kim koʻp mehnat qilsa, u hurmatga sazovor boʻladi.*

O'quvchilar gaplarni tahlil qilish orqali nisbiy so'zlar (**qaysi, shu, kim, o'sha, qayerda, shu yerda, deb** kabi) bog'langan qo'shma gaplarni hosil qilishda muhim rol o'ynashini bilib oladilar. Bunda nisbiy so'zlar fikrni, mazmun va maqsadni aniq ifodalash imkonini berayotganini anglab yetadilar.

Nisbiy so'zli qo'shma gaplarni ma'nodoshi yoki zid ma'nosi bilan almashtirish, nisbiy so'zli maqol va hikmatli so'zlar ustida ishlash, ulardagi so'zlarning o'rini va o'zini (ma'nodoshiga) almashtirib ko'rish, hosil qilingan gaplar, hikmatlar ishtirokida matn yaratish kabi ijodiy-amaliy ishlar bajariladi: *Shunday inson haqida xabar keltirdimki, uning har bir so'zi bebaho gavhardir.* (Oybek)

Men shunday komil (fozil, donishmand, valene'mat, solih, fasih, oliynasab) inson birla tanishmoq baxtiga musharraf bo'ldimki, ul zotning har bir kalomi olmosdek keskir, yoqutdek bebahodir.

Murakkab sintaktik butunlik

Qo'shma gapning bu turi asosan ilmiy va badiiy adabiyotlarda qo'llaniladi, ko'proq, taqriz, bayonnoma, tavsifnoma, annotatsiya, kirish, muallif so'zi, xulosa, ilova qismlarida uchraydi. U uch va undan ortiq sodda gaplarning o'zaro birikuvidan tarkib topadi:

Unga ayting, men aslo o'lganim yo'q,

Yov qo'liga taslim ham bo'lganim yo'q,

Men elimning yuragida yashayman,

Erk deganning tilagida yashayman. (H. Olimjon)

Murakkab sintaktik butunlik tarkibidagi sodda gaplar ergashish, bog'lanish, aralash holatlarda qo'llaniladi:

Qo'ng'iroq chalindi, zalga tomoshabinlar yig'ildi, biroq tadbir kechroq boshlandi. Mana bu kanal bitsa, yangi yerlar ochiladi, bog'-rog'lar barpo etilgach, mevalar ham ko'p bo'ladi.

Berilgan gaplar ohang, (ketma-ketlik) grammatik vositalar yordamida bog'langan.

Mustaqil sintaktik butunliklar qatnashgan badiiy matnlarni tahlil qilish, qanday usullar yordamida tuzilganini sharhlash, shunga o'xshash gaplar tuzish, matnlar yaratish kabi ijodiy-amaliy topshiriqlarni bajarish o'quvchilarning ijodiy fikrlashini rivojlantiradi, nutqiy salohiyatini shakllantirishga yordam beradi.

O'zgarlar nutqini ifodalash usullari

Nutqda ko'chirma va o'zlashtirma gap, dialog va ko'chirma shaklidagi boshqalar fikridan yozma va og'zaki foydalanish holatlari ham ko'plab

uchraydi. Mazkur holatlar tilshunoslikda “Ko‘chirma va o‘zlashtirma gap” mavzusi ostida o‘rganiladi.

Ko‘chirma gapda o‘zgalarning gapi hech qanday o‘zgarishsiz beriladi. Ko‘chirma gap tarkibi ko‘chirilgan va muallif gaplaridan iborat bo‘lib, *dedi, aytdi, deb so‘radi, deb javob berdi, gapirdi, so‘zladi* kabi fe‘llar bilan muallif gapining kesimi ifodalanadi.

Ko‘chirma gapda ko‘chirilgan gapning muallif gapiga nisbatan o‘rniga ko‘ra, tinish belgilarining ishlatilishi quyidagicha bo‘lishi mumkin:

1. Ko‘chirilgan gap muallif gapidan oldin kelsa, undan keyin vergul va tire qo‘yiladi. Agar ular so‘roq va undov ma‘nolarini bildirsa, so‘roq, undov belgilari qo‘shirnoq yopilmasdan qo‘yiladi. *“Biz hasharda astoydil mehnat qildik”, — dedi Nodir.*

“K.gap”, —m. “K.gap?” —m.

2. Ko‘chirma gap muallif gapidan keyin kelsa, ikki nuqta qo‘yiladi. Ko‘chirma gapning mazmuniga ko‘ra nuqta, so‘roq yoki undov belgisi qo‘yilib, qo‘shirnoq yopiladi.

M: “K.gap”.

3. Muallif gapi ko‘chirilgan gap ichida kelsa, tinish belgilarining ishlatilishi quyidagicha bo‘ladi:

1. Muallif gapi o‘rtada kelganda, ikki tomondan vergul va tire bilan ajratiladi: *“Yosh avlodga, — dedi o‘qituvchimiz, — kitob xuddi maktab kabi zarur”.*

“K.gap,—m.g. —k.g.”

2. Ko‘chirilgan gapning uzilib qolgan qismida nuqta qo‘yilgan bo‘lsa, tire, muallif gapidan so‘ng vergul va tire, ko‘chirma gap so‘ngida nuqta qo‘yilib, qo‘shirnoq yopiladi. *“Men konsert tugashi bilan chiqib, kiyimlarni olaman, — dedi Alisher, — momaqaldiraq gumburlab, chaqmoq chaqdi, jala quyadiganga o‘xshaydi”.*

“K.g. , —m.g. , —k.g.”.

3. Ko‘chirilgan gapning uzilib qolgan qismi so‘roq yoki his-hayajon gap bo‘lsa, muallif gapidan avval so‘roq yoki undov belgisi, tire (? , !, —), muallif gapidan keyin nuqta va tire qo‘yilib, ko‘chirma gap davomi bosh harf bilan boshlanadi: *“Tevarak-atrofdan hech kim yo‘qmi? — so‘radi qiz. —Soy tomonda bo‘lishsa kerak”.*

“K.gap? — m.g. — k.g.”.

4. Ko‘chirilgan gap o‘rtada kelganda muallif gapidan so‘ng ikki nuqta (:)qo‘yilib, qo‘shirnoq ochiladi, ko‘chirma gap (so‘roq yoki undov gap bo‘lsa, tegishli belgi qo‘shirnoq ichida)dan keyin vergul va tire qo‘yilib, muallif gapining davomi yoziladi: *Ustoz: “Sen qaysi badiiy kitoblarni o‘qib chiqding?” — deb so‘radilar.*

M: “K.g?” — m.

5. Ko'chirma gaplar dialog tarzida ifodalanganda, gap oldidan tire qo'yiladi. Bunda muallif gapi ishlatilmaydi:

— *Yotoqxonada turasizmi?*

— *Ha.*

— *Yolg'izmi?*

— *Yo'q, uch kishimiz.*

O'zlashtirma gap qo'shma gapning shakli o'zgartirilib, mazmuni saqlangan holda muallif gapiga singdirib berilgan holati bo'lib, **so'roq**, **buyruq**, **istak** mazmuni, darak gap shaklida beriladi. O'zlashtirma gap, ko'chirma gapga -ligimni, -ligini (aytdi...) kabi qo'shimchalarni qo'shish orqali hosil qilinadi.

Odatda, ko'chirma gap muallif gapi bilan qo'llangan fikrni asoslash, tasdiqlash yoki inkor etish uchun keltiriladi. Bunday ko'chirmalar e'tirof tarzida qo'llanilib, qo'shtirnoqqa olinmaydi.

She'riy qatorlar ham ko'chirma shaklida qo'shtirnoqqa olinmaydi.

Mazkur mavzuni mustahkamlashda dialog, monolog kabi parchalarni yod olish, rollarga bo'lib o'qish, ularni qatnashtirib matnlar tuzish yaxshi natija beradi, tinish belgilarini o'z o'rnida qo'llash ko'nikma va malakalari shakllantiriladi.

Ona tili darslarini tahlil qilishning namunaviy rejası

Dars tahlilida birinchi navbatda uning maqsadiga alohida e'tibor berish lozim. Darsda qanday maqsadlar qo'yiladi?

1. Dars og'zaki yoki yozma nutqqa oid ko'nikma va malakalarni shakllantirish, rivojlantirish va takomillashtirishga yo'naltirilgan bo'lishi;

2. Dars turli til sathlarini (fonetika, tilning lug'at tarkibi, morfologiya, sintaksis) o'rganishni mo'ljallashi;

3. Dars ta'limiy va tarbiyaviy maqsadlarni qamrab olishi mumkin.

Ayni dars boshqa darslar bilan aloqadorlik darajasiga ko'ra ham farq qiladi. Bu jihatdan uning mavzuni ochib berishga yoki davom ettirishga, yakunlashga qaratilganligi ajratiladi.

Tahlil jarayonida darsning tegishli fan dasturiga muvofiq yoki muvofiq emasligi ham ko'rsatilishi kerak.

Shundan keyin darsning tuzilishiga e'tibor qaratish o'rinli bo'ladi. Darsning boshlanishi alohida e'tiborga molik qismdir. Bunda:

— o'qituvchining dars rejasini, mavzusini bayon qilgan, qilmaganligi;

— darsdan oldin fikriy mashg'ulot o'tkazgan-o'tkazmaganligi;

— darsni o'tish uchun ijodiy, ishchi muhitini yaratib olgan-olmaganligi;

— o'quvchilari bilan umumiy til muhitini yaratib ulgurani-ulgurmaganligi kuzatiladi, baholanadi.

O'qituvchining uy vazifalariga munosabati ham tahlilning muhim bandini tashkil etadi. Bunda o'qituvchining:

— o'quvchilardan guruh bo'yicha so'rashni amalga oshirganligi;

— o'quvchilar bilan alohida ishlashni uddalay olganlik darajasi;

— o'quvchilar tomonidan yo'l qo'yilgan xato va kamchiliklarga munosabati, ularni tasnif va tahlil qilish darajasi e'tiborda bo'ladi;

— uyga berilgan vazifa va topshiriqlarning bajarilishini baholash-baholanmasligi tahlil qilinadi.

Shundan keyin yangi mavzuning bayoni tahlil qilinadi. Bunda:

O'qituvchining yangi mavzuni o'zaro muloqotda, hamkorlikdagi ishlash tarzi, matnlar, dialoglar, ijodiy topshiriqlardan foydalana olish mahorati;

— til birliklarining ma'nolarini yoritishda ularning amaliyotdagi qo'llanishiga e'tiborning mavjud yoki mavjud emasligi;

— yangi mavzuni bayon etish jarayonida texnik, audio va video vositalardan, doskadan, darslik va boshqa qo'shimcha material va ko'rgazmali qurollardan foydalanish darajasi ko'rsatiladi.

Darsni mustahkamlash jarayoniga oid qismda esa o'qituvchining an'anaviy va yangi pedagogik texnologiyalardan foydalanish darajasi, matn bilan ishlash, darslik bilan ishlash, ko'rgazmali qurollar va boshqa materiallar bilan ishlashning samaradorlik darajasi, matn mazmunining o'quvchilar qiziqishiga ta'sir ko'rsatgan-ko'rsatmaganligi, ularning bahs va munozaralarga omil bo'lgan-bo'lmaganligi, o'quvchilarning o'rganilgan materiallardan o'z nutqlarida foydalana olish darajasi tahlil qilinadi.

Darsning yakuniy qismi.

Bunda o'qituvchining darsga yakun yasagani yoki xulosa qilmaganligi, uning bundan keyingi dars jarayonini tashkil etishga omil bo'lgan-bo'lmagani, o'quvchilarni rag'batlantirishning tafovutlashgan shakllaridan foydalanish darajasi, bunda har bir o'quvchining o'ziga xos jihatlarini e'tiborda tuta olish salohiyati ko'rsatib o'tiladi.

Ona tili darslarini tahlil qilishda dars jarayonidagi ish shakllariga ham e'tibor berish kerak bo'ladi. Bunda frontal – ommaviy, guruhli, juftliklar bilan ishlash, zanjirli tizimdagi hamda individual ishlash nazarga olinadi.

O'qituvchi-o'quvchi, o'quvchi-o'qituvchi-o'quvchi, o'quvchi-o'quvchi, o'quvchi-darslik, o'quvchi-doska, o'quvchi-rasm va topshiriqlar, o'quvchi – texnik vositalar, o'quvchi – kompyuter tizimining amal qilish jarayoni kuzatiladi.

Dars tahlilida darsga ajratilgan vaqt taqsimotining samaraliligiga ham e'tibor qaratish kerak. Bunda:

— dars qismlariga (tashkiliy qism – uy vazifasini tekshirish – yangi materialni bayon qilish – mustahkamlash – tashxislash – faollashtirish – nazorat – yakun);

— o'qituvchi va o'quvchilar nutqiga ajratilgan qismlarga;

— vaqtdan samarali foydalanish darajasiga urg'u beriladi.

Dars tahlilida o'qituvchining alohida xususiyat va fazilatlarini ham e'tiborda bo'lishi kerak. Xususan:

— sinfda ijodiy, ishchi muhitini yarata olishi;

— sinf bilan bevosita muloqot darajasi;

— o'z o'quvchilarini yaqindan bilishi;

— dars bayonida o'quvchilarning yosh va psixologik xususiyatlarini nazarda tutishi;

— nutqning namunali va ta'sirchanligi;

— nutqda xayrixohlik, yoqimlilik ohanglarining mavjudligi;

— o'quvchilarning bilish faoliyatini boshqara olishi;

— o'qituvchida yumor hissining mavjudligi, o'quvchilarni hurmat qilishi v.b.

Tahlil davomida o'quvchilarning faollik darajasi, darsga qiziqishlari, mustaqil va ijodiy fikrlashga moyilliklari, o'qituvchining nuqtayi nazariga hurmat va e'tiborlari ko'rsatiladi.

Albatta, har bir darsda qo'yilgan maqsadga erishilgan – erishilmaganligini ko'rsatish mazkur darsga berilgan yakuniy baho bo'lishi kerak.

Taniqli pedagog N.P.Kapustin to'g'ri ta'kidlaganidek:

“Dars samaradorligi deganda biz uning har bir bolaning intellektual ravnaq uchun foydaliligini tushunamiz”¹. Ayni shu muallif dars samaradorligining mezonlari sifatida bir qator ko'rsatkichlarni tavsiya etadi. Ular:

1. Butun dars davomida har bir o'quvchining faol fikrlash faoliyati.
2. O'quvchining o'zi va boshqalar faoliyatiga emotsional aloqadorligining ta'minlanganligi.
3. O'quvchining darsdagi bilish faoliyatining motivatsiyasi.
4. Butun dars davomidagi faoliyati jarayonida o'quvchining munosabati va o'z-o'zini nazorat qila olishi.
5. Darsda mustaqil ish va ijodiy topshiriqlarning mavjud bo'lishi.
6. Bilimlarning to'la o'zlashtirilganligi bahosi.
7. Dars maqsadlariga erishish².

O'ylaymizki, tahlil jarayonida bu ko'rsatkichlarga e'tibor berish tahlilning xolis va atroflicha bo'lishini ta'minlaydi.

---

¹ Капустин Н. П. Педагогические технологии адаптивные школы. Москва, АCADEMIA, 2001, с. 29.

² Там же, с. 29-34.

OTLARNING YASALISHI

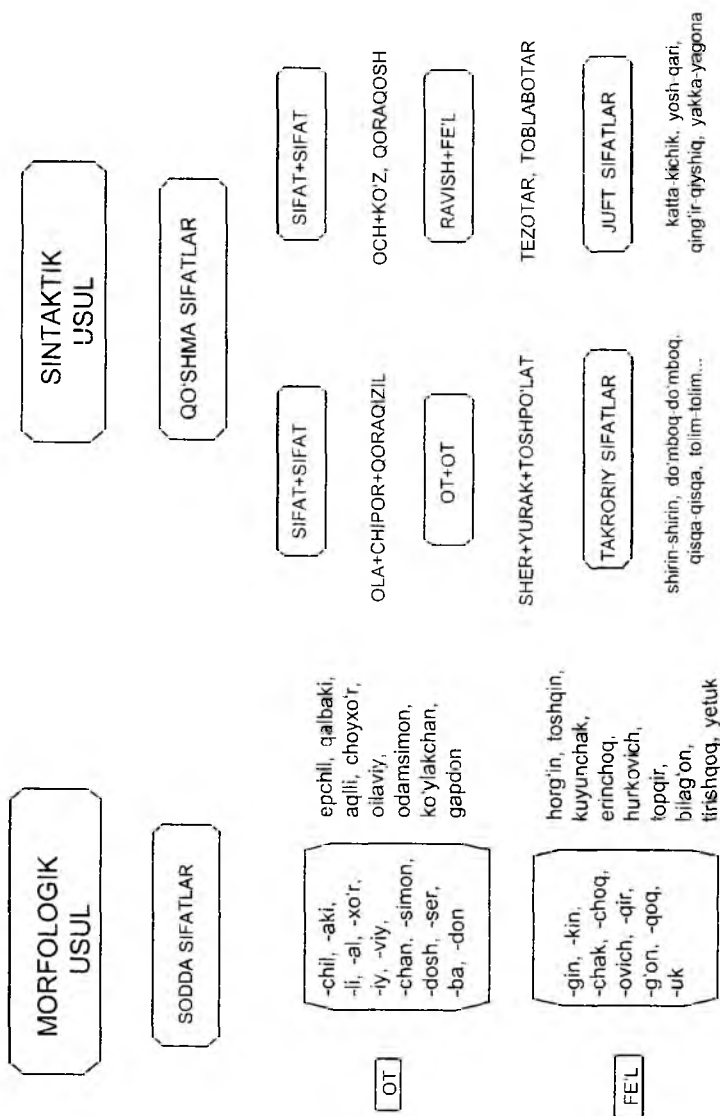
MORFOLOGIK USUL	SINTAKTIK USUL		
Ot + Shaxs otini yasovchi	bog'bon kitobxon sindfosh tilshunos suratlash	Qo'shma otlar	Juft otlar
O'tin-joy otini yasovchi	-chi, -xon -dosh, -soz -don, -dor -kash, -kor -shunos... -zor, -loq -iston, -goh -xona, -obod	ot+ot	fe'l+fe'l
Mavhum ot yasovchi	paxtazor Guliston choyxona mirzaobod quvonch yaxshilik otaliq	sifat+ot	Olinma so'zlar
Narsa-buyum otini yasovchi	-ch -lik -liq -chak -g'ich -g'ich -q'ion -q, -oq	ot+fe'l	Qisqartma otlar
			Teleradiokompaniya

yer-ko'k
kecha-kunduz
yor-do'st
iskabtopar
toblaborlar

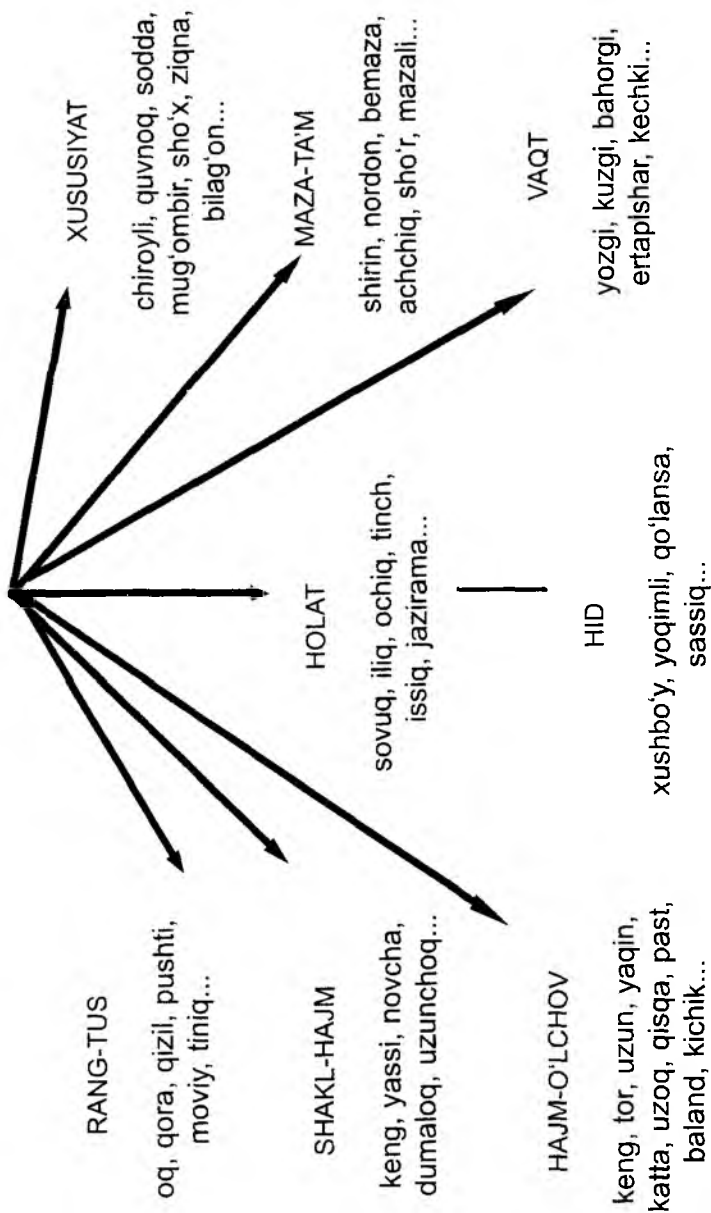
avloyo'l
aviabo'llinma

BMT
RMT
GulDU
O'ZMU

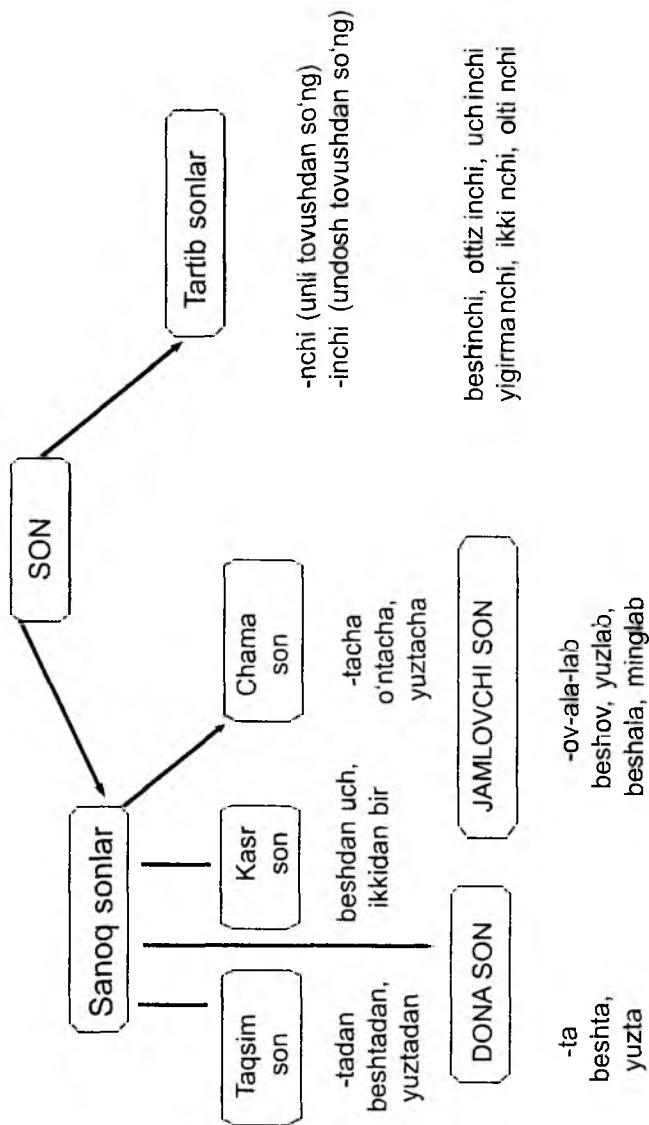
SIFATLARNING YASALISHI

SIFATNING MA'NO GURUHLARI

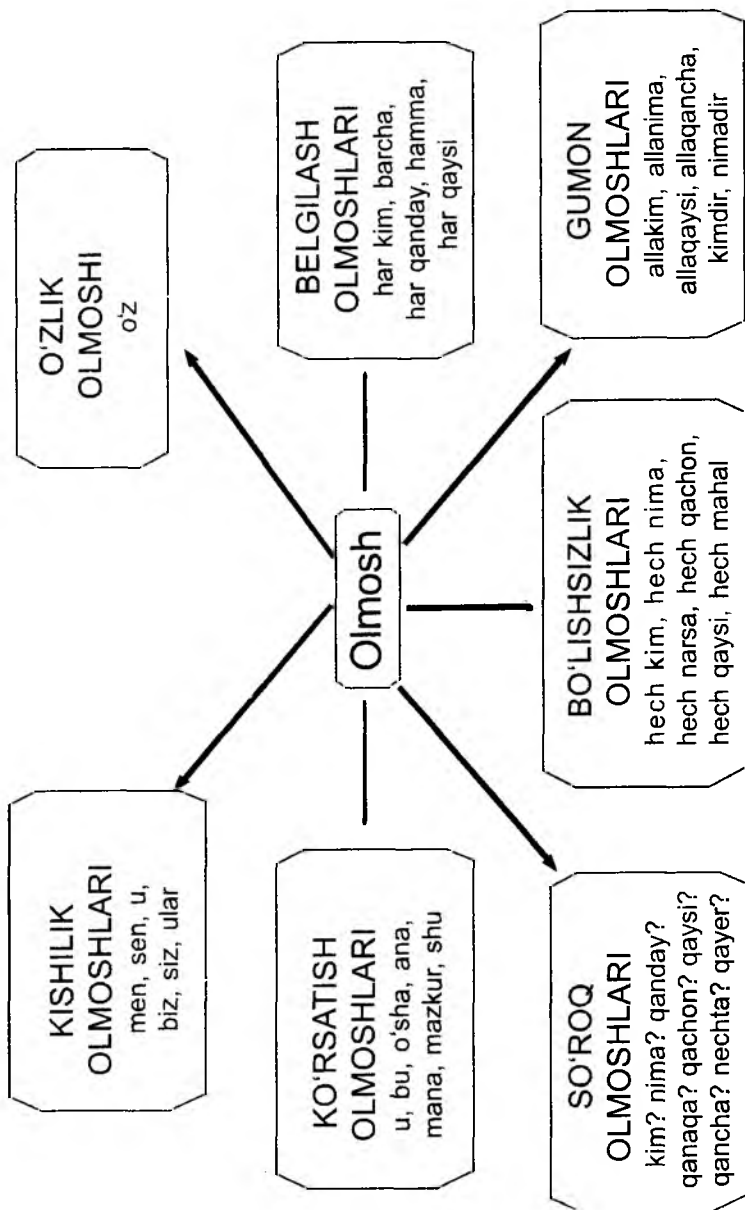

SON HAQIDA MA'LUMOT

M. BIZNING UCHTA QIZIMIZ BESHINCHI QAVATDA TURADI.

OLMOSH HAQIDA MA'LUMOT

RAVISHLARNING YASALISHI

MORFOLOGIK USUL

1. Ravish yasovchi qo'shimchalar bilan

Sodda ravishlar yasalishi

-cha:	o'zgacha, yangi
-larcha:	do'stlar, otalar
-chasiga:	yig'it, dehqon
-siga:	yalpis, biron
-ona, -vor:	mardona, ustuvor
-ligicha:	yangiligicha, soddaligicha
-lab:	o'nlab, ko'plab
-an:	taxminan, rasman
-lay (in):	tiriklay, butunlay
-siz, -be:	to'xtovsiz, beixtiyor
-chang:	sarpoychang, ko'ylakchan
-incha:	aksincha, o'g'rincha

! Sodda ravishlar boshqa so'z turkumlaridan ravish yasovchi qo'shimchalar yordamida yasaladi.

MORFOLOGIK USUL

1. So'zlarni qo'shib ravish yasash

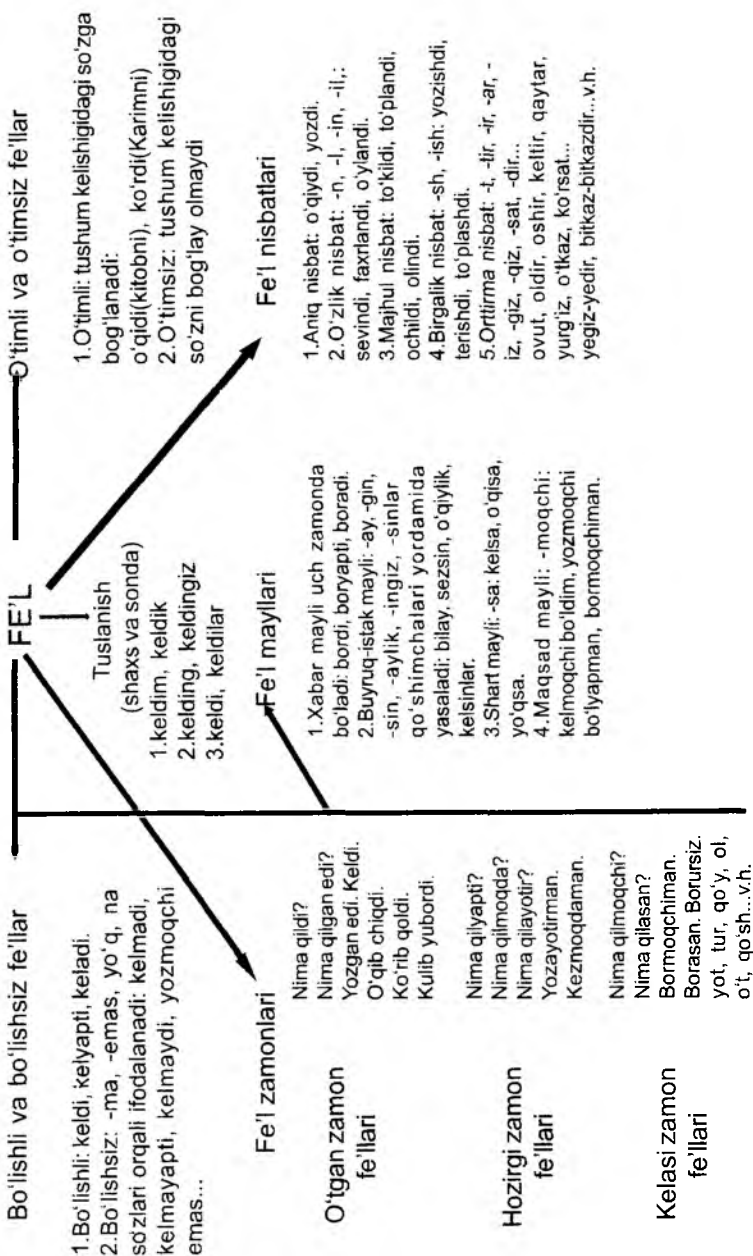
Juft ravish

o'lmosh + ravish	u yoqqa, bu yerga, shu yerda...	asta-sekin, bugun-erta, qishin-yozin
belgilash va bo'lishsizlik	har vaqt, hamma, birday, hech vaqt, bir necha, bir talay, v.h.	oyda-yilda, unda-bunda
olimshi, son+ravish	gumon	eson-omon, ochliq-oydin, to'la-to'kis
olimshi+ravish	alla vaqt, allaqaysi, birmuncha v.h.	erta-kech, ochin-to'qin, kecha-kunduz

! Juft va takroriy ravishlar chiziqcha bilan yoziladi: asta-sekin, nari-beri

FE'L HAQIDA MA'LUMOT

FE'LLARNING TUZILISHI

FE'L

```
graph TD; FE'L --- HAKAT_NOMI[HARAKAT NOMI]; FE'L --- SIFATDOSH[SIFATDOSH]; FE'L --- RAVISHDOSH[RAVISHDOSH];
```

HARAKAT NOMI

-moq,
-uv,
-sh,
-ish

yasha+moq
uchrash+uv
chiq+ish

SIFATDOSH

-gan, -kan,
-qan,
digan,
-yotgan,
-r, -ar, -ajak,
-gusi, -g'usi

o'qi+gan
kel+ajak

RAVISHDOSH

-b, -ib, -a, -
ay, -ma, -
gani, -gash,
-guncha, -
kach, -qach

bor+ib,
ko'r+gach,
bil+guncha

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- Karimov I.A. “O‘zbekiston XXI asr bo‘sag‘asida”. — T.: 1997.
- Karimov I.A. “Barkamol avlod — O‘zbekiston taraqqiyotining poydevori”. O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlis sessiyasida so‘zlagan nutqi. — T.: 1999-yil 29-avgust.
- Karimov I.A. “Milliy mafkura — kelajak poydevori”. — T.: 2000.
- Asqarova M va boshq. “Ona tili” (5-sinf uchun darslik). — T.: 1996.
- Abdurahmonov G‘. Punktuatsiya o‘qitish metodikasi. — T.: 1968.
- Bobokalonov R, Ne‘matova G. Ona tili o‘qitishning yangi texnologiyasi haqida. — T.: 1998.
- “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonun. “Ma’rifat”, 1987-yil 30-avgust.
- O‘zbekiston Respublikasi “Davlat tili haqida”gi Qonun, 1989.
- Ziyodova T.U. “Hozirgi o‘zbek adabiy tilini o‘rganishda kommunikativ javvallardan foydalanish”. O‘quv-metodik qo‘llanma. Akademik litseylar uchun. — T.: 2002.
- Ziyodova T.U. “Ona tilidan rangli proyeksion slaydlar komplekti” 1-qism. — Samarqand, 2001.
- Ziyodova T.U. “Ona tilidan rangli proyeksion slaydlar komplekti” 1-2-qismlar. — Samarqand, 2002.
- Ziyodova T.U. “O‘qituvchi kitobi”. Ona tili o‘qituvchilari uchun metodik qo‘llanma. — T.: 2002.
- Ziyodova T.U. “O‘zbek tilidan repetitor kitobi”. Abituriyentlar, o‘quvchi va o‘qituvchilar uchun o‘quv qo‘llanma. — T.: 2004.
- Ziyodova T.U. 5-sinflar uchun elektron-didaktik slaydlar to‘plami. — Guliston, Toshkent, 2006.
- Ziyodova T. O‘quvchilarni mustaqil fikrlashga o‘rgatish. — T.: “O‘qituvchi”, 2000.
- Nazarova S. “O‘zbek tili o‘qitish metodikasi” (O‘zbekiston Xalq ta’limi vazirligi talabalar uchun qo‘llanma sifatida tavsiya etgan). “O‘qituvchi”, 1992.
- Mahmudov N., Nurmonov A., Ahmedov A., Solixo‘jayeva. “O‘zbek tilining mazmuniy sintaksisi”. — T.: “Fan”, 1992.
- Mahmudov N., Nurmonov A. “O‘zbek tilining nazariy grammatikasi” — T.: “O‘qituvchi”, 1995.
- Mahmudov N., Nurmonov A. va boshq. “Ona tili” 5-7-sinflar, 9-sinf. — T.: “Ma’naviyat”, 2004-2006.
- Mahmudov N., To‘xlijev B. “O‘zbek tilini o‘rganamiz” rasmlı lug‘at.
- Rahmatullaev Sh. va boshq. “O‘zbek tilining imlo lug‘ati”. — T.: “O‘qituvchi”, 1995.

Shamsiyeva M. Oʻrta maktablarda uyushiq boʻlakli gaplarni oʻrgatish. Qoʻllanma. — T.: 1991.

Shamsiyeva M. Soʻz turkumlarini sintaksis asosida oʻrganish. Ilmiy-metodik toʻplam. — T.: 1993.

Shamsiyeva M. Ajratilgan II darajali boʻlakli gaplarni oʻrgatish. Ilmiy metodik toʻplam. — T.: 1993.

Rahmatullaev Sh. “Oʻzbek tilining yangi alifbosi va imlosi” — T.: “Universitet”, 1999.

“Oʻzbekiston Respublikasining Davlat tili haqidagi qonuniga sharhlar”. — T.: “Oʻzbekiston”, 1999.

MUNDARIJA

Kirish.....	3
O'zbek tilini o'qitish metodikasi o'quv. ilmiy hamda amaliy fan sifatida.....	10
O'zbek tili o'qitish metodikasining boshqa fanlar bilan aloqasi.....	12
Birinchi qism. O'zbek tili o'qitish mazmuni.....	10
O'zbek tili o'qitish metodikasining asosiy maqsadi va vazifalari.....	12
O'zbek tili o'qitish metodikasi fanining ilmiy tadqiqot usullari.....	15
O'zbek tili o'qitish metodikasining qisqacha tarixi.....	16
O'zbek tili o'qitish prinsiplari.....	22
Ilmiylik va tushunarlilik prinsipi.....	24
Tizimlilik va izchillik prinsiplari.....	24
Mustaqillik va faollik prinsiplari.....	25
Ko'rsatmalilik prinsiplari.....	26
Onglilik prinsiplari.....	31
O'zbek tili o'qitishning o'zigaxos prinsiplari.....	35
O'zbek tili o'qitish metodlari.....	37
Muammoli ta'limda o'qituvchi va talaba faoliyati.....	39
Ona tili ta'limida zamonaviy texnologiyalardan foydalanish.....	40
Zamonaviy dars turlari va shakllari.....	41
Til mashg'ulotlarini rejalashtirishda o'quvchi — ta'lim — o'qituvchi tizimiga asoslanish.....	43
Ona tili o'qituvchisiga qo'yiladigan talablar.....	46
“O'quvchi — ta'lim — o'qituvchi” tizimida o'zaro hamkorlik munosabatlari.....	47
Ona tili dasturi va darsliklari haqida.....	48
Ona tili o'qitish metodikasida fanlararo aloqa.....	51
Til o'qitish metodikasida qiroat san'ati.....	55
Ona tili darslarida maqollar, topishmoqlar, hikmatli so'zlardan foydalanish.....	57
So'z haqida hikmatlar.....	60
Ikkinchi qism. Ona tilining izchil kursini o'rganish.....	61
Fonetikani o'rganish metodikasi.....	61
Leksikologiyani o'rganish metodikasi.....	66
So'zlarning shakl va ma'no munosabatlariga ko'ra turlari.....	69
Zid ma'noli so'zlar ustida ishlash.....	74
Shakldosh so'zlar ustida ishlash.....	76
Paronim so'zlar ustida ishlash.....	77
Ibora va tasviriy ifodalar ustida ishlash.....	80

Grammatikani o'rganish usullari.....	82
Morfologiyani o'rganish metodikasi.....	83
Morfologiyani o'rganishda uyadoshlik hodisasi va uning ahamiyati.....	84
Lug'at ustida ishlash.....	85
So'z turkumlarini o'rganish.....	87
Morfologik tahlil namunasi.....	89
Aniq va mavhum otlarni o'rganish.....	90
Atoqli va turdosh otlar.....	91
Otlarda egalik qo'shimchasi.....	93
Otlarning yasalishi mavzusi ustida ishlash.....	95
Otlarning tuzilishi va imlosi ustida ishlash.....	96
Sifat so'z turkumini o'rganish.....	100
Son so'z turkumini o'rganish.....	105
Ravish so'z turkumini o'rganish.....	106
Fe'l so'z turkumini o'rganish.....	109
Fe'llarning ma'noviy guruhlarini o'rganish.....	110
Fe'l zamonlarini o'rganish.....	112
Fe'llarning tuslanishi.....	115
Fe'l nisbatlarini o'rganish.....	115
Fe'llarning vazifadosh shakllari.....	117
Fe'llarning yasalishi.....	119
Olmosh so'z turkumini o'rganish.....	122
Yordamchi so'z turkumlari.....	125
Ko'makchi.....	125
Bog'lovchi.....	128
Yuklama.....	129
Alohida so'z turkumlari.....	131
Modal so'zlar.....	131
Undov so'zlar.....	132
Taqlid so'zlarni o'rganish.....	133
Sintaksis va punktuatsiya o'qitish metodikasi.....	134
Gapning ifoda maqsadiga ko'ra turlari.....	139
Gap bo'laklari.....	142
Ikkinchi darajali bo'laklarni o'rganish.....	144
Uyushiq bo'laklarda tinish belgilari.....	149
Ajratilgan bo'lakli gaplarni o'rganish.....	149
Undalmani o'rganish.....	150
Qo'shma gaplarni o'rganish.....	151
Bog'lovchisiz qo'shma gaplar.....	152
Yuklama vositasida bog'langan qo'shma gaplar.....	154

Teng bog'lovchilar vositasida bog'langan qo'shma gap.....	154
Ergashtiruvchi bog'lovchilar vositasida bog'langan qo'shma gaplar.....	155
Nisbiy so'zlar vositasida bog'langan qo'shma gaplar.....	156
Murakkab sintaktik butunlik.....	156
O'zgalar nutqini ifodalash usullari.....	157
Ilovalar.....	158
Foydalanilgan adabiyotlar.....	170

B.TO‘XLIYEV, M.SHAMSIYEVA, T.ZIYODOVA

O‘ZBEK TILI O‘QITISH METODIKASI

Muharrir: *Behbud Botirov*
Dizayner: *Bahodir To‘xliyev*
Texnik muharrir: *Nodir Rahmonov*

Bosishga ruxsat etildi: 7.10.2010.

Qog‘oz bichimi 60x84 $\frac{1}{16}$ Hajmi 11,5 b.t. Adadi 500 nusxa
Buyurtma № 17

Alisher Navoiy nomidagi
O‘zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti

“BAYOZ” MЧЖ matbaa korxonasi chop etildi.
100100, Toshkent sh., Yusuf Xos Hojib ko‘chasi, 103-uy.